

ਵਤਨ

www.watanpunjabi.ca

ਅਪ੍ਰੈਲ-ਜੂਨ 2009

ਸੰਪਾਦਕ: ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ, ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ

ਸਹਿਯੋਗੀ: ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸੇਖਾ, ਪਾਲ ਬਿਨਿੰਗ

ਇਸ ਅੰਕ ਵਿੱਚ		ਸਫ਼ਾ
ਸੰਪਰਕ		2
ਕਵਿਤਾਵਾਂ		
	ਬੀਜ ਅਤੇ ਅਕੁੰਰ	ਜਸਬੀਰ ਮਾਹਲ 3
	ਤਿੰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ	ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਈਦ ਅਹਿਮਦ 3
	ਥੈਂਕ ਯੂ ਕੈਰੋਲ	ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ 4
	ਨਾਸਤਕ ਸੋਚ	ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਵਾਨਾ 4
	ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ	ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਬਰਾੜ 5
	ਉਦੋਂ ਤੇ ਹੁਣ	ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਵੈਚ 5
ਸੁਰਧਾਂਜਲੀ		
	ਬਾਬਾ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿਲਗਾ, ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋ: ਹਰਭਜਨ ਸੋਹੀ	7
ਕਹਾਣੀ		
	ਇਕ ਵੱਖਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ	ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ 8
ਲੜੀਵਾਰ ਨਾਵਲ	ਧਰਤੀ ਧਨ ਨਾ ਆਪਣਾ	ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ 37
ਪਰਦਾ ਜੋ ਉੱਠ ਗਿਆ	ਮੌਜੂਦਾ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ	
	ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਅਸਰ	ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ 43
ਨਿੱਜੀ ਯਾਦਾਂ		
	ਵਿਯੋਗ	ਜੋਗਿੰਦਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ 51
ਰਿਪੋਰਟ		
	ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਮੰਚ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਨਫਰੰਸ	64
ਕਾਰਟੂਨ		
	ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ	68

ਸੰਪਰਕ

ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ	shundal@sfu.ca	604-595-5767
ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ	sadhu.binning@gmail.com	604-437-9014
ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸੇਖਾ	hsekha@hotmail.com	604-599-4986
ਪਾਲ ਬਿਨਿੰਗ	paulbinning67@gmail.com	778-889-8255

ਚਿੱਠੀ/ਪੱਤਰ ਭੇਜਣ ਦਾ ਪਤਾ: 13286 - 55 A Ave., Surrey, BC, Canada, V3X 3B3

ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਨੋਟਿਸ

ਜਿਹੜੀ ਲਿਖਤ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨੋਟਿਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਇਸ ਲਿਖਤ ਦੇ ਕਾਪੀਰਾਈਟ ਲੇਖਕ ਦੇ ਹਨ”, ਉਸ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜਗ੍ਹਾ ਛਾਪਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੇਖਕ ਕੋਲੋਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਨੋਟਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਛਪੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਨੂੰ ਦੂਸਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਛਾਪਣ ਸਮੇਂ ਵਤਨ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। - ਅਦਾਰਾ ਵਤਨ

ਵਤਨ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵਤਨ ਦਾ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ, ਵਿਚਾਰ ਲੇਖਕਾਂ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਵਤਨ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਅਹੁਦੇਦਾਰ ਆਨਰੇਰੀ ਹਨ।

Opinions expressed are of the individual writers and may not necessarily reflect the policies of Watan.

All officeholders and members of Watan, past and present, have been and are honorary associates.

ਕੀਮਤ

ਔਨਲਾਈਨ www.watanpunjabi.ca ਮੁਫਤ।

ਪ੍ਰਿੰਟਿਡ ਕਾਪੀ ਇੱਕ ਅੰਕ: 5 ਡਾਲਰ

ਸਾਲਾਨਾ ਚੰਦਾ ਡਾਕ ਰਾਹੀਂ (ਸਿਰਫ ਉੱਤਰੀ ਅਮਰੀਕਾ ਲਈ): 25 ਡਾਲਰ

ਆਪਣੇ ਚੈੱਕ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਜਾਂ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸਾਰਾ ਦੇ ਨਾਂ ਬਣਾਉ।

ਬੀਜ ਅਤੇ ਅੰਕੁਰ

ਜਸਬੀਰ ਮਾਹਲ

(ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਇਹ ਬੀਜ ਤੇ ਅੰਕੁਰ, ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਹੋਣ ਲਈ ਢੁਕਵੀਂ ਜ਼ਮੀਨ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿੱਚ...)

1.

ਪੱਤਝੜਾਂ ਰੁੱਤੇ ਆਖ ਹਕੀਕਤ
ਲੈ ਬੈਠਾ ਹਾਂ ਸਿਰ ਇਲਜ਼ਾਮ
ਬੋਝੀ ਦੇਰ ਨੂੰ ਆਪੇ
ਨੰਗੇ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ ਰੁੱਖਾਂ ਨੇ!

2.

ਬੇਵਸ ਅੱਖ ਦਾ ਹੰਝੂ
ਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਾ ਮੁੜ੍ਹਕਾ ਵਗਿਆ ਹੈ
ਧਰਤੀ ਦੇ ਸਭ ਸਾਗਰ,
ਐਵੇਂ ਹੋਏ ਖਾਰੇ ਨਹੀਂ।

3.

ਕਰ ਗਏ ਕਮਾਈ ਜੋ ਵਡੇਰੇ
ਮਾਰੇ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਦਮਗਜੇ
ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪੁਸ਼ਤ ਲਈ
ਕਰ ਜਾਓ ਮਾਣਯੋਗ ਕੁਝ।

4.

ਕੁਦਰਤ ਕਦੇ ਨਾ ਰੱਖਦੀ
ਕੋਈ ਵੀ ਥਾਂ ਸੱਖਣੀ
ਮੁੱਕਿਆ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੇਰਾ,
ਤਾਂ ਰੱਬ ਆ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ।

5.

ਆਖੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਤੀ
ਜਾਂ ਸਮੇਂ ਦੀ ਲੋੜ ਇਕ
ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜੋ ਵੀ ਆਦਮੀ
ਇਸ ਅਰਥਹੀਣ ਦੌੜ ਵਿੱਚ।

6.

ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਆਦਮੀ
ਚੰਨ 'ਤੇ ਹੈ ਜਾ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ
ਤਿਲਕਿਆ ਪਰ ਜਦ ਕਦੇ,
ਪਤਾਲੋਂ ਥੱਲੇ ਲਹਿ ਗਿਆ

7.

ਆਖੋ ਨਾ ਸ਼ਾਮ ਇਸ ਨੂੰ
ਇਹ ਲਾਲੀ ਸਵੇਰ ਦੀ ਹੈ
ਇਸ ਜਹਾਨ ਅੰਦਰ
ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ!

••

ਤਿੰਨ ਕਵਿਤਾਵਾਂ

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਸਈਦ ਅਹਿਮਦ

1.

ਬੋਲਣਾ ਨਹੀਂ
ਬਸ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣਾ ਏ
ਹਰ ਆਹ ਦੇ ਨਾਲ
ਅਸੀਂ ਬੰਬ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ
ਹਰ ਸਾਹ ਦੇ ਨਾਲ।

2.

ਕਿਤੋਂ ਵੱਢੇ ਤੇ ਕਿਤੋਂ ਕੱਟੇ
ਤਰਤੀਬੇ ਬੇਤਰਤੀਬੇ ਵਾਲ
ਤਕਦੀਸ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਬਣ ਕੇ
ਡੰਗਣ ਹਵਾਵਾਂ ਨੂੰ
ਉੱਡਦਾ ਜ਼ਹਿਰ ਚਾਰ ਚੁਫੇਰੇ
ਵੜ ਗਿਆ ਮਲਕੜੇ ਨਾਲ
ਮਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁੱਖਾਂ ਵਿਚ
ਦਾਈਆਂ ਦੇ ਰੰਗ ਉੱਡੇ
ਸਪੋਲੀਆ ਲੱਗੇ
ਹਰ ਜੰਮਿਆਂ ਬਾਲ।

3.

ਨੈਸਲੇ ਪਾਣੀ

ਇਕ ਪਈ ਆਖੇ, ਇਹ ਸੀਟ ਮੇਰੀ ਏ
ਦੂਜੀ ਪਈ ਆਖੇ, ਇਹ ਸੀਟ ਮੇਰੀ ਏ
ਦੋਵੇਂ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜ ਪਈਆਂ
ਬਾਹਰ ਇਕ ਮਾਛੀ ਹੋਕਾ ਦੇਵੇ
ਇਹ ਮੁਸਲਿਮ ਪਾਣੀ, ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਪਾਣੀ
ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਅਜ ਵੀ ਨਾ ਮੁੱਕੀ
ਪਰ
ਹੋਕੇ ਦਿੰਦਾ ਮਰ ਗਿਆ ਮਾਛੀ
ਨਿੱਕੀ ਟੋਪੀ ਵਾਲੇ ਦੀ ਕਿਰਪਾ
ਦੋਹਾਂ ਪਾਸੇ ਵਿਕਦਾ ਜਾਵੇ
ਨੈਸਲੇ ਪਾਣੀ ਨੈਸਲੇ ਪਾਣੀ।

••

ਥੈਂਕ ਯੂ ਕੈਰੋਲ!

ਹਰਕੰਵਲਜੀਤ ਸਾਹਿਲ

ਮੇਰੇ ਤਿੰਨੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ
ਟੀਕੇ ਲੱਗਣੇ ਨੇ ਅੱਜ।
ਵੈਕਸੀਨੇਸ਼ਨ ਕਲਿਨਿਕ 'ਚ
ਬੇੜੀ ਜਿਹੀ ਭੀੜ ਹੈ
ਉਡੀਕ ਕਮਰੇ 'ਚ ਕੁਰਸੀਆਂ ਵਿਚਾਲੇ
ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਖੇਡਣ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਅਤੇ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸਮਾਨ ਹੈ
ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੀ ਬੱਚੇ ਖੇਡ ਰਹੇ ਹਨ।

ਮੇਰੀ ਨਜ਼ਰ
ਇਕ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਚਿੱਟੀ ਬੱਚੀ 'ਤੇ ਪੈਂਦੀ ਹੈ
ਖੂਬਸੂਰਤ
ਬਲੈਂਡ, ਸੁਨਹਿਰੀ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ
ਮੋਢਿਆਂ ਤੀਕ ਲੰਬੇ ਕਾਟ
ਗੋਰਾ ਰੰਗ ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ
ਪਤਲੇ ਬਰੀਕ ਲਾਲ ਬੁੱਲ੍ਹ
ਰੋਬੀਲਾ ਚਿਹਰਾ।
ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਨਜ਼ਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ
ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਮੁਸਕਰਾਈ ਸੀ
ਮੈਂ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾਇਆ ਹਾਂ ...

ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ
ਕੈਰੋਲ ਨਾਲ ਕਿੰਨੀ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਹੈ...

ਮੈਂ ਡਰ ਜਾਂਦਾ ਹਾਂ
ਪਲ ਦੀ ਪਲ
ਨਫਰਤ ਫੈਲਦੀ ਹੈ
ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਕੁੜੱਤਣ ਰਾਜ ਕਰਦੀ ਹੈ
ਤੇ ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ 'ਚ ਉਬਾਲਾ ਖਾਂਦੀ ਹੈ
ਚੁੱਭਵੀਂ ਚੀਰਵੀਂ ਜਿਹੀ ਇਕ ਪੀੜ
... ਬੇਵਸੀ ਦੀ ਇਕ ਚੀਖ!

ਕੈਰੋਲ, ਮੇਰੇ ਕੰਮ ਤੇ
ਮਾਨਵੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ 'ਚ
ਮੇਰੇ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਕਰਤਾ ਧਰਤਾ।
ਨਸਲਪ੍ਰਸਤੀ ਦੀ ਨਫਰਤ
ਜੋ ਚਿਣਗ ਰਹੀ ਸੀ ਮੇਰੇ ਬੋਸ ਦੇ ਮਨ 'ਚ
ਉਸ ਨੂੰ ਹਵਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕੈਰੋਲ ਨੇ
ਰੱਜ ਕੇ ਪੱਠੇ ਪਾਏ ਸਨ
ਸਿਰਫ ਮੇਰੇ ਰੰਗ ਕਰਕੇ
ਜਿਸ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਵੱਸ ਨਹੀਂ...

... ਤੇ ਆਖਿਰ ਚਾਰ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੇ
ਤਿੱਖੇ ਤਣਾਅ, ਪੀਚਵੇਂ ਹਾਲਾਤ
ਖਿੰਚਵੀਆਂ ਤੰਗੀਆਂ ਤੇ

ਡੂੰਘੀਆਂ ਉਦਾਸੀਆਂ ਝੇਲ
ਐਂਟੀ ਡਿਪਰੈਸੈਂਟ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ
ਛੱਡ ਹੀ ਦੇਣੀ ਪਈ ਸੀ ਮੈਨੂੰ
ਉਹ ਅੱਛੀ ਨੌਕਰੀ।

ਪਰ ਖੂਬਸੂਰਤੀ ਤੇ ਭੱਦੇਪਣ ਦੇ ਭਰਮ ਦਾ
ਰੋਲ ਘਚੋਲਾ
ਹੁਣ
ਮੇਰੇ ਜ਼ਿਹਨ 'ਚ ਰਿੜਕਦਾ ਰਹਿੰਦਾ
ਗੋਰਾ ਰੰਗ, ਮੈਨੂੰ ਪਥਰੀਲਾ ਲੱਗਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ
ਨੀਲੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਦੀ ਮਾਸੂਮੀਅਤ - ਜ਼ਹਿਰੀਲੀ
ਸੁਨਹਿਰੀ ਬਲੈਂਡ ਵਾਲ - ਜਲਦੇ ਤਿੱਖੇ ਤਕਲੇ
ਹੁਸੀਨ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਸੱਵਰ 'ਚ ਉਗ ਆਉਂਦੀਆਂ - ਲਾਲ ਮਿਰਚਾਂ
ਤੇ.... ਤੇ
ਤੇ.... !

ਪਰ
ਪਰ ਇਹ ਬੱਚੀ!
ਇਸ ਬੱਚੀ ਦਾ ਕੀ ਕਸੂਰ
ਉਹ ਤਾਂ ਹੱਸ ਰਹੀ ਸੀ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਹਾਸੀਆਂ
ਜੋ ਉਦਾਸ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਸਕਰਾਹਟਾਂ ਥਮਾ ਦੇਣ
ਉਹ ਤਾਂ ਹੁਣ ਤੱਕ
ਮੇਰੀ ਡੇਢ ਸਾਲ ਦੀ ਬੱਚੀ
ਜੋ ਉਹਦੇ ਲਾਗਲੀ ਬੇਬੀ ਕੁਰਸੀ 'ਤੇ ਬੈਠੀ ਸੀ
ਨੂੰ ਖਿਡਾਉਣ ਵੀ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ...
ਮੈਂ ਇਕਦਮ ਸਿਰ ਝਟਕਿਆ ਤੇ ਕਿਹਾ,
ਥੈਂਕ ਯੂ, ਕੈਰੋਲ!
ਥੈਂਕ ਯੂ, ਫਾਰ ਡੁਇੰਗ ਆਲ ਦਿਸ ਟੂ ਮੀ!!

••

ਨਾਸਤਿਕ ਸੋਚ

(ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਨਮ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ)

ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੀਵਾਨਾ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ!
ਤੇਰੀ ਨਾਸਤਕ ਸੋਚ ਨੂੰ
ਅਰਬਾਂ ਖਰਬਾਂ ਵਾਰੀ ਪ੍ਰਣਾਮ।

ਤੂੰ ਕੁਝ ਅਰਸਾ
ਹੋਰ ਜਿਉਂਦਾ ਰਹਿ
ਆਪਣੇ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ
ਖਵਾਬ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਹੁੰਦੀ ਦੇਖਦਾ,
ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੋਚ ਦੀ
ਸਾਰਥਿਕਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ,
ਕਿ ਕਿੰਝ ਕੁਝ ਆਸਤਿਕਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ
ਮੁਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਰੇਲਾਂ ਦਾ
ਆਦਾਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ।

ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵੱਢ
ਬੇਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਖਰਬੂਜ਼ਿਆਂ ਵਾਂਗ
ਭਰ ਕੇ ਭੇਜੀਆਂ।
ਕਿੰਝ ਕੰਜਕਾਂ ਕੁਆਰੀਆਂ
ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ
ਲਹੂ ਦੇ ਘਰਾਲ ਵਗਾਏ।

ਤੇ ਇਹ ਧਰਮੀ ਕਰਮੀ ਲੋਕ
ਹੁਣ ਵੀ ਗਾਹੇ ਬਗਾਏ
ਸਾਡੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ
ਨਾਅਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਸਾਨੂੰ ਅੱਗ ਦੇ
ਲਿਬਾਸ ਨੇ ਪਹਿਨਾਉਂਦੇ।
ਸਾਡੀਆਂ ਪਤਨੀਆਂ ਦੇ
ਗਰਭ 'ਚ ਖੋਭ ਕੇ
ਖੰਜਰ ਨੇ ਘੁੰਮਾਉਂਦੇ
ਸਾਡੇ ਗੁਲਮੋਹਰੀ
ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਕੂਲ
ਬਾਰੂਦਾਂ ਨਾਲ ਨੇ ਉਡਾਉਂਦੇ।

ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਸੱਭ ਕੁੱਝ
ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਰਹੇਗਾ,
ਜਦ ਤੱਕ ਤੇਰੀ “ਸੋਚ ਦਾ ਸੱਚ”
ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀ ਰੂਹ 'ਚ
ਨਹੀਂ ਧੁਰ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦਾ।

••

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ

ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਬਰਾੜ

ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ
ਪਹਿਰਾ ਦਿਆਂਗੇ ਠੋਕ ਕੇ ਦੇ ਜੋ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਨੇ।
ਅੰਦਰੋਂ ਤੇਰੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਉਹ ਵੀ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਤੇਰੀ ਸੋਚ ਨੇ ਸਾਮਰਾਜ ਦਾ ਤਖਤ ਹਿਲਾਇਆ ਸੀ।
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਜ਼ਿਸ਼ ਕਰਕੇ ਤੈਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲੁਆਇਆ ਸੀ।
ਹਾਏ! ਅਫਸੋਸ ਉਹ ਅੱਜ ਕੌਮ ਦੇ ਪਿਤਾ ਕਹਾਉਂਦੇ ਨੇ
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ
ਪਹਿਰਾ ਦਿਆਂਗੇ ਠੋਕ ਕੇ ਦੇ ਜੋ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਸੱਚ ਹੱਕ ਲਈ ਲੜਨਾ ਦੱਸਿਆ।
ਤੈਂ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਮਰਨਾ ਦੱਸਿਆ।
ਐਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਸੱਚ ਬੋਲਣ ਤੋਂ ਹੀ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਨੇ
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ
ਪਹਿਰਾ ਦਿਆਂਗੇ ਠੋਕ ਕੇ ਦੇ ਜੋ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਤੈਨੂੰ ਦੱਸਦੇ ਸਨ ਜੋ ਅੱਤਵਾਦੀ।
ਸੋਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੈ ਵੱਖਵਾਦੀ।
ਉਹ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਂ 'ਤੇ ਵੰਡਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਨੇ
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ

ਪਹਿਰਾ ਦਿਆਂਗੇ ਠੋਕ ਕੇ ਦੇ ਜੋ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਤੇਰੀ ਨਾਸਤਿਕਤਾ ਦੀ ਸੋਚ 'ਤੇ।
ਉਹ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਨੇ।
ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਜੋ ਵਾਰਿਸ ਕਹਾਉਂਦੇ ਨੇ
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ
ਪਹਿਰਾ ਦਿਆਂਗੇ ਠੋਕ ਕੇ ਦੇ ਜੋ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਕੁੱਲੀ ਗੁੱਲੀ ਲਈ ਜੋ ਲੜਦੇ।
ਜਿਹੜੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਇਨਕਾਉਂਟਰ ਕਰਦੇ।
ਉਹ ਅੱਜ ਬੁੱਤ ਬਣਾ ਤੇਰਾ ਗਲ ਹਾਰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਪਾਉਂਦੇ ਨੇ।
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ
ਪਹਿਰਾ ਦਿਆਂਗੇ ਠੋਕ ਕੇ ਦੇ ਜੋ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਅੱਜ ਦੇ ਨੇਤਾ 'ਤੇ ਅਭਿਨੇਤਾ।
ਸੜਕਛਾਪ ਨੇ ਇਹ ਵਿਕਰੇਤਾ।
ਤੇਰੇ ਨਾਂ ਤੇ ਬੱਸ ਆਪਣੀਆਂ ਜੇਬਾਂ ਗਰਮਾਉਂਦੇ ਨੇ।
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ
ਪਹਿਰਾ ਦਿਆਂਗੇ ਠੋਕ ਕੇ ਦੇ ਜੋ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਨੇ।

ਸਾਡੀ ਦੋਗਲੀ ਨੀਤੀ ਕਰਕੇ।
ਜੀਅ ਰਹੇ ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਮਰ ਮਰ ਕੇ।
ਤੇਰੇ ਜਿਹੇ ਪੁੱਤ ਕਿੱਥੇ ਸਾਡੇ ਘਰੀਂ ਸਮਾਉਂਦੇ ਨੇ।
ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇਰੀ ਸੋਚ 'ਤੇ
ਪਹਿਰਾ ਦਿਆਂਗੇ ਠੋਕ ਕੇ ਦੇ ਜੋ ਨਾਹਰੇ ਲਾਉਂਦੇ ਨੇ।
ਅੰਦਰੋਂ ਤੇਰੀ ਸੋਚ ਤੋਂ ਉਹ ਵੀ 'ਤੇ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਨੇ।

••

ਉਦੋਂ ਤੇ ਹੁਣ

(ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ)

ਪਰਮਿੰਦਰ ਸਵੈਚ

ਉਦੋਂ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ ਸੀ।
ਹੁਣ ਵੀ ਉਹ ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ ਹੈ।
ਉਦੋਂ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਨਿੱਕੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ,
ਤਾਂ ਦਾਦੀ ਮਾਂ ਜਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੇ ਭਾਈ ਜੀ ਤੋਂ
ਗੁਰਪੁਰਬ ਤੇ ‘ਮੱਕਾ ਫੇਰਨ’ ‘ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ’ ਤੇ
ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨ ਦੀ ਸਾਖੀ ਸੁਣ ਕੇ
‘ਬਾਬਾ’ ਮੈਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤੇਤੀ ਕਰੋੜ ਦੇਵਤਿਆਂ ਵਰਗਾ
ਦੇਵਤਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ।
ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ ਤਾਂ
ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।
ਹੁਣ ਬਾਬਾ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਲੋਕ ਕਵੀ ਲੱਗਦੇ।
ਜੀਹਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿੱਚ ਕਲਪਣਾ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ,
ਅਲੰਕਾਰ, ਬਿੰਬ ਤੇ ਸਿਰਜਣਾਤਮਿਕ ਭਾਵ ਪਏ ਨੇ ਉਕਰੇ।
ਆਓ! ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਨਾ ਬਣਾਈਏ ਤੇ
ਨਾ ਕਰੀਏ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੈਦ।
ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਹੁਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ,

ਸਗੋਂ ਲੋੜ ਹੈ ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀ ਜੁਝਾਰੂਆਂ ਦੀ,
ਜੋ ਭਟਕਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹ ਦੱਸਣ।
ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪੀ ਕਵਿਤਾ
ਅਰਥਾਤ ਕਲਮ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ
“ਰਾਜੇ ਸ਼ੀਹ, ਮੁਕੱਦਮ ਕੁੱਤੇ,
ਜਾਇ ਜਗਾਇਨ ਬੈਠੇ ਸੁੱਤੇ।”
ਜਾਂ “ਅੰਧੀ ਰਾਜਤਿ ਗਿਆਨ ਵਿਹੂਣੀ, ਭਾਹਿ ਭਰੇ ਮੁਰਦਾਰ”
ਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਹੋਕਾ
ਤੇ ਜਗਾਉਣ ਲਈ ਸੁੱਤੀ ਰਾਜਤਿ ਨੂੰ, ਜਿਹੜੀ ਕਰਦੀ ਹੈ
ਬੇਕਦਰੀ ਆਪਣੇ ਜੰਮਣ ਵਾਲੀ ਦੀ
“ਸੋ ਕਿਉਂ ਮੰਦਾ ਆਖੀਐ,
ਜਿਤੁ ਜੰਮੈ ਰਾਜਾਨ।”
ਉਹ ਲੋਕ ਕਵੀ ਜਿਸ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਠੋਕਰ,
ਸ਼ਾਹੀ ਮਹਿਲਾਂ ਨੂੰ
ਤੇ ਮਾਰਦੀ ਹੈ ਤਾਹਨਾ ਰੱਬ ਨੂੰ-----
“ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ,
ਤੈਂ ਕੀ ਦਰਦ ਨਾ ਆਇਆ।”
ਹੁਣ ਬਾਬਾ ਮੈਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ,
ਸਗੋਂ ਇੱਕ ਵਿਗਿਆਨਕ ਰਹਿਨੁਮਾ ਲੱਗਦੈ।
ਜਿਸਦੀ “ਮੱਕਾ ਫੇਰਨ” “ਜਨੇਊ ਪਹਿਨਣ” ਤੇ
ਮੱਝਾਂ ਚਾਰਨ ਦੀ ਸਾਖੀ,
ਤਰਕ ਦੀ ਕਸਵੱਟੀ ਤੇ ਉੱਤਰਦੀ ਹੈ ਖਰੀ।
ਹੁਣ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦੀ ਨਹੀਂ,
ਸਗੋਂ ਲੋੜ ਹੈ ਹੱਕ ਤੇ ਸੱਚ ਦੇ ਹਾਮੀਆਂ ਦੀ।
ਜੋ ਝੂਠ ਦੀ ਸਲਤਨਤ ਵਿੱਚੋਂ, ਲੱਭ ਸਕਣ ਤਰਕ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ,
ਜੋ ਦੇ ਸਕਣ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਉਹਦਾ ਬਣਦਾ ਹੱਕ।
ਤੇ ਕਹਿ ਸਕਣ ਮਲਕ ਭਾਗੋਆਂ ਨੂੰ ਉਹਦੇ ਅਨੁਸਾਰ,
“ਜੇ ਰੱਤੁ ਲਗੈ ਕੱਪੜੇ ਜਾਮਾ ਹੋਇ ਪਲੀਤੁ,
ਜੇ ਰਤੁ ਪੀਵਹੁ ਮਾਣਸਾ
ਤਿਨੁ ਕਿਉ ਨਿਰਮਲ ਚੀਤੁ।”
ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮੈਨੂੰ

ਬਾਬਾ ਸਮਾਧੀ ਵਾਲਾ, ਸਿਰ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਾਲਾ,
ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਤੇ ਕਰਾਮਾਤੀ ਬਾਬਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ।
ਹੁਣ--
ਉਹ ਥਾਂ ਥਾਂ ਭਟਕਦਾ --
ਜੀਹਨੇ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਫਿਰਕੇ-ਪਵਾਏ ਹਨ ਪੈਂਗੀ ਛਾਲੇ,
ਬਾਬਰ ਦੀ ਚੱਕੀ ਪੀਹ ਪੀਹ ਕੇ-- ਹੱਥੀਂ ਔਟਣ
ਤੇ ਆਪਦੇ ਸੱਠਵਿਆਂ'ਚ ਹੱਲ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕੇ
ਕੱਢਿਆ ਹੈ ਖੇਤਾਂ ਚੋਂ ਦੱਬਿਆ ਖਜ਼ਾਨਾ ਤੇ
ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਹੋਕਾ ਸੱਚੀ ਕਿਰਤ ਦਾ।
ਹੁਣ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਖੋਜੀ ਲੱਗਦੈ।
ਪਰ ਹੁਣ ਬਾਣੀ ਦੇ ਰੱਖਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਹੀ ,
ਗੋਲਕਾਂ ਨੂੰ ਬੁਰਕ ਮਾਰ ਕੇ
ਰੂਪ ਧਾਰ ਲਿਆ ਹੈ ਮਲਕ ਭਾਗੋਆਂ ਦਾ।
ਤੇ ਬਾਬੇ ਦੀ ਦਿੱਤੀ ਸਿੱਖਿਆ
ਕਿਰਤ ਕਰੋ ਤੇ ਵੰਡ ਖਾਓ ਨੂੰ ਕਰਕੇ ਨਜ਼ਰ ਅੰਦਾਜ਼।
ਵਿਹਲੀਆਂ ਖਾਓ ਤੇ ਨਾਮ ਜਪੋ
ਦਾ ਲਾਇਆ ਹੈ ਰਟਨ।
ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਬਾਬੇ ਨਾਲ
ਕੀਤੀ ਹੈ ਸ਼ਰੇਆਮ ਬੇਇਨਸਾਫੀ,
ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਮਝਿਆ ਹੈ ਉਸਨੂੰ ਦੇਵਤਾ ਤੇ ਕਰਦੇ ਨੇ ਪੂਜਾ,
ਸਿਰਫ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ।
ਆਓ ਬਾਬੇ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਕਰੀਏ ਨਾ ਕੈਦ,
ਸਗੋਂ ਲੋਕ ਕਵੀ ਦੀਆਂ ਸੁਹਜਮਈ,
ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਰਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕਰੀਏ ਮੁਲਾਂਕਣ-----
ਤੇ ਲੱਭ ਸਕੀਏ ਕੋਈ ਸੱਚ ਦਾ ਰਾਹ,
ਨੇਕੀ ਤੇ ਇਨਸਾਫ ਦਾ ਰਾਹ,
ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਾਹ।
ਹੁਣ ਉਹ ਮੇਰਾ ਬਾਬਾ ਖੋਜੀ, ਕਵੀ ਤੇ ਤਰਕਸ਼ੀਲ ਰਹਿਨੁਮਾ ਹੈ,
ਦੇਵਤਾ ਨਹੀਂ।

ਪਾਠਕਾਂ ਦੇ ਨਾਂ

ਅਸੀਂ ਹਰ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਬਾਅਦ ਵਤਨ ਦਾ ਨਵਾਂ ਅੰਕ ਅਪਲੋਡ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਈ-ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਨਵੇਂ ਅੰਕ ਦੇ ਅਪਲੋਡ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਯਾਦ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਈ-ਮੇਲ ਰਾਹੀਂ ਇਹ ਸੁਨੇਹਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਈ-ਮੇਲ ਭੇਜ ਕੇ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਸਾਡੀ ਲਿਸਟ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਕਰਵਾ ਦਿਉ। ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੀ ਈ ਮੇਲ ਇਹਨਾਂ ਪਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹੋ: shundal@sfu.ca; ਜਾਂ sadhu.binning@gmail.com; ਜਾਂ hsekha@hotmail.com. ਈ-ਮੇਲ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਲਿਖੋ: **Please add my name to the Watan mailing list.**

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਵਤਨ ਦੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਤੁਹਾਡੇ ਸਹਿਯੋਗ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਵੈੱਬਸਾਈਟ www.watanpunjabi.ca ਬਾਰੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਦੋਸਤ/ਮਿੱਤਰ ਨੂੰ ਦੱਸੋ, ਜੋ ਤੁਹਾਡੇ ਖਿਆਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਇੱਛੁਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਜੋ ਅਜੇ ਇੰਟਰਨੈੱਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵਤਨ ਦੇ ਪ੍ਰਿੰਟ ਅੰਕ ਬਾਰੇ ਦੱਸੋ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵਤਨ ਦਾ ਚੰਦਾ ਭੇਜ ਕੇ ਰੈਗੂਲਰ ਪਾਠਕ ਬਣਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰੋ। ***

ਸੁਰਧਾਂਜਲੀ

ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਸਰਗਰਮ ਕਾਰਕੁੰਨ ਬਾਬਾ **ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਬਿਲਗਾ** ਦਾ 22 ਮਈ 2009 ਨੂੰ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਹ 102 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਾ ਬਿਲਗਾ ਦਾ ਜਨਮ 2 ਅਪ੍ਰੈਲ 1907 ਨੂੰ ਜ਼ਿਲਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪਿੰਡ ਬਿਲਗਾ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। ਆਪਣੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਉੱਥੇ ਉਹ ਗਦਰਪਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲੱਗੇ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਘੁਲਾਟੀਏ ਅਤੇ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਚਾ ਜੀ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਜਲਾਵਤਨੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਕੁਝ ਸਮਾਂ ਅਰਜਨਟੀਨਾ ਵਿੱਚ ਬਾਬਾ ਬਿਲਗਾ ਕੋਲ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਬਿਲਗਾ ਉਹਨਾਂ ਕੁਝ ਇਕ ਗਦਰੀ ਇਨਕਲਾਬੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਮਾਰਕਸਵਾਦ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਮਾਸਕੋ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕਾਰਨ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਬਾਬਾ ਬਿਲਗਾ ਨੂੰ ਇਕ “ਖਤਰਨਾਕ ਇਨਕਲਾਬੀ” ਸਮਝਦੀ ਸੀ। ਬਾਬਾ ਬਿਲਗਾ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਜਾਂ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਇਨਕਲਾਬੀ ਗਰੁੱਪਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਹੇ।

ਬਾਬਾ ਬਿਲਗਾ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਜਲੰਧਰ ਦੀ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੱਲੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਲਈ ਸੰਘਰਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਧਰਮ ਅਤੇ ਫਿਰਕਾਪ੍ਰਸਤੀ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀਆਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਸਖਤ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਅੱਤਵਾਦ ਦੇ ਕਾਲੇ ਦੌਰ ਸਮੇਂ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਵੱਖਵਾਦੀ ਤਾਕਤਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਡੱਟਵਾਂ ਸਟੈਂਡ ਲਿਆ।

ਬਾਬਾ ਬਿਲਗਾ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਜੁਬਲ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਤੇ ਗਦਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇਮਿਸਾਲ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦੀ ਦਾਸਤਾਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਰਹੇ। ਸੰਨ 1989 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ “ਗਦਰ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਣਫੋਲੇ ਵਰਕੇ” ਨਾਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਯਾਦਗਾਰ ਕਮੇਟੀ ਹਰ ਸਾਲ ਨਵੰਬਰ ਵਿੱਚ ਗਦਰੀ ਬਾਬਿਆਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਮੇਲਾ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਸ ਹੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੱਬੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਰਗਰਮ **ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ** 10 ਮਈ 2009 ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 26 ਦਸੰਬਰ 1926 ਨੂੰ ਇਕ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਆਗੂ ਸੱਤ ਪਾਲ ਡਾਂਗ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਰਪਿਤ ਹੋ ਕੇ ਕਮਿਊਨਿਸਟ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। 1943 ਵਿੱਚ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਪਏ ਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰੀਲੀਫ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਵਿਮਲਾ ਡਾਂਗ 1968-1978 ਤੱਕ ਛੇਹਰਟਾ ਮਿਊਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੇ। 1992 ਵਿੱਚ ਉਹ ਛੇਹਰਟਾ ਤੋਂ ਐਮ ਐਲ ਏ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਆਪਣੇ ਸਮੁੱਚੇ ਜੀਵਨ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮਜ਼ਦੂਰ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਇਸਤਰੀ ਲਹਿਰ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੰਨ 1998 ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਦਾ ਸਨਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਪ੍ਰੋ: **ਹਰਭਜਨ ਸਿੰਘ ਸੋਹੀ** ਦਾ 15 ਜੂਨ 2009 ਨੂੰ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਪ੍ਰੋ: ਸੋਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਬਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜਨਮ 18 ਮਾਰਚ 1942 ਨੂੰ ਸੰਗਰੂਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਪਿੰਡ ਭਾਰੀ ਵਿਖੇ ਹੋਇਆ। 1960ਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਪੀ ਐੱਮ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 1967 ਦੀ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਬਗ਼ਾਵਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਨਕਸਲਬਾੜੀ ਸਿਆਸਤ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਹੋ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਬਠਿੰਡਾ-ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਕਮੇਟੀ ਆਫ ਰੈਵਲੂਸ਼ਨਰੀਜ਼ ਸਥਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਟੀ. ਨਾਗਾ ਰੈਡੀ ਗਰੁੱਪ ਨਾਲ ਨੇੜਲੇ ਸੰਬੰਧ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਰੁੱਪ ਨੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ, ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਕਿਸਾਨਾਂ, ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀਆਂ ਮਾਸ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਲ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਿਤ ਕੀਤਾ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਿਥੀਪਾਲ ਸਿੰਘ ਰੰਧਾਵਾ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਲੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪੰਜਾਬ ਸਟੂਡੈਂਟ ਯੂਨੀਅਨ ਇਸ ਦੀ ਇਕ ਉਦਾਹਰਨ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸਿਆਸੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਮਾਂ ਪ੍ਰੋ: ਸੋਹੀ ਅੰਡਰਗਰਾਊਂਡ ਰਹੇ। ਇਕ ਵਧੀਆ ਸਿਆਸੀ ਆਗੂ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਹ ਇਕ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਕਵੀ ਵੀ ਸਨ।

ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਖੱਬੀ ਲਹਿਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾ ਸ਼ਖਸੀਅਤਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਵੱਡਾ ਘਾਟਾ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ਮਈ ਜੀਵਨ ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਦਾ ਸ੍ਰੋਤ ਬਣੇ ਰਹਿਣਗੇ।

ਕਹਾਣੀ

ਇੱਕ ਵੱਖਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ

ਮਨਮੋਹਨ ਬਾਵਾ

(ਇਸ ਕਹਾਣੀ 'ਚ ਵਰਣਿਤ ਗੁਜਰ ਚੁੱਕੇ ਪਾਤਰ ਅਤੇ ਬੀਤ ਚੁੱਕੀਆਂ ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਸੱਚੀਆਂ ਹਨ: ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸੰਨ 1962 'ਚ ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ, ਬਸਤਰ 'ਚ ਗੋਲੀ ਕਾਂਡ ਦੀ ਘਟਨਾ ਅਤੇ ਸੰਨ 1942 'ਚ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਪਏ ਕਾਲ ਦੀ ਘਟਨਾ। ਅਜੋਕੇ ਪਾਤਰਾਂ 'ਚੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਕਲਪਿਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਾਸਤਵਿਕ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਅਤੇ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਥੋੜ੍ਹੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਬਦਲ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ।)

ਤੂੰ ਰਹਿੰਦੀ ਏਂ ਨਰਮਦਾ ਪਾਰ ਓ ਪਰਦੇਸਣੇ

ਉਹ ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤੁਰਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਸ ਇਰਾਦੇ 'ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੇ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਉਹ ਘਰੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਲਈ ਨਿਕਲਿਆ ਪਰ ਤੁਰ ਪਿਆ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ। ਹੁਣ ਵੀ ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਲਈ ਸਿੱਧੀ ਟ੍ਰੇਨ ਲੈਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਹਿਲਾਂ ਖਜੂਰਾਹੋ, ਫੇਰ ਜਬਲਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਸੰਗ-ਏ-ਮਰਮਰ ਦੀਆਂ ਚਟਾਨਾਂ ਵੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਬਸ ਸਟੈਂਡ 'ਤੇ ਬੈਠਾ ਚਾਹ ਪੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਕ ਬਸ 'ਤੇ ਬਸਤਰ-ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਬਸ ਵਿੱਚ ਜਾ ਬੈਠਾ।

ਪੁਰਾਣੀ ਖਟਾਰਾ ਬਸ, ਕੁਝ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛਾਂ-ਖੇਤਾਂ 'ਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘਦੀ ਰਹੀ; ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘਣਾ ਜੰਗਲ ਜਿਸ 'ਚ ਟਾਵੀਂ-ਟਾਵੀਂ ਝੋਂਪੜੀ ਜਾਂ ਕੋਈ ਅਰਧ-ਨਗਨ ਆਦਿਵਾਸੀ ਜੰਗਲੀ ਪਗਡੰਡੀ 'ਤੇ ਤੁਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆ ਜਾਂਦਾ। ਉਹ ਬਸ 'ਚ ਬੈਠ ਤੇ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਦੀ ਟਿਕਟ ਵੀ ਲੈ ਲਈ, ਪਰ ਮਨ ਹਾਲੇ ਵੀ ਡਾਵਾਂ ਡੋਲ; ਜਾਵਾਂ ਕਿ ਨਾ ਜਾਵਾਂ? ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਉਹ ਉੱਥੇ ਹੋਵੇਗੀ ਵੀ ਕਿ ਨਹੀਂ? ਹੁਣ ਤੱਕ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਭੁਲ ਹੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਕਿ ਰਘੂਮਣੀ ਨਾਮ ਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ 'ਚ ਕਦੇ ਆਇਆ ਸੀ।

ਬਸ 'ਚ ਖੂਬ ਭੀੜ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ-ਬੈਠੀਆਂ ਸਵਾਰੀਆਂ ਆਪਣੀ ਸਥਾਨਕ ਬੋਲੀ 'ਚ ਜ਼ੋਰ-ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਗੱਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਹੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਤਾਂ ਰਘੂਮਣੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੁੜ-ਬੁੜ ਤੋਂ ਖਿਝਦਾ ਰਿਹਾ, ਫਿਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਗੁਆਚ ਗਿਆ।

ਅਚਾਨਕ ਬਦਲਵਾਈ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਹਲਕਾ-ਹਲਕਾ ਮੀਂਹ ਪੈਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਬੈਠੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਆਪਣੇ ਚੂੜੀਆਂ ਭਰੇ ਹੱਥ ਬਾਰੀ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਕੇ ਮੀਂਹ ਦੇ ਠੰਢੇ ਸ਼ੀਤਲ ਤੁਬਕਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹਥੇਲੀ 'ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਹੱਸਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਹ ਬੇਬਾਕ ਜਿਹਾ ਹਾਸਾ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ 'ਚ ਗਰਮੀਆਂ ਦੇ ਮੌਸਮ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਮੀਂਹ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸ ਦੀ ਕਲਪਨਾ 'ਚ ਜਾਗਰਿਤ ਹੋ ਉੱਠਿਆ -

ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਜੋ ਮੀਂਹ ਵਰ੍ਹਾਉਂਦੇ ਬਦਲਾਂ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਪਸਾਰ ਕੇ ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦਾ ਗੀਤ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੈ:

ਆਜੀ ਝਰੋ ਮੁਖਰ ਬਾਦਰ ਦਿਨੇ
ਜਾਨੀ ਕਿ ਜਾਨੀ ਨੇ ਕਿਛੁ ਤੇ ਕੈਨੋ ਮਨ ਲਾਗੇ ਨਾ

ਉਹ ਨੰਗੇ ਪੈਰ ਨੱਚਦਾ, ਮਸਤੀ 'ਚ ਗਾਉਂਦਾ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਸਟਲਾਂ ਅਤੇ ਟੀਚਰਾਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ, ਬਾਰੀਆਂ 'ਚ ਖੜ੍ਹੇ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ ਵਲ ਵੇਖ ਕੇ ਹੱਸ ਰਹੇ ਅਤੇ ਕੁਝ ਉਹੀ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਲਾ-ਭਵਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਕਲਾ-ਹੋਸਟਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਲਾ ਹੋਸਟਲ ਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ 'ਚ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਮੌਸਮ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਬਰਸਾਤ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਮਾਣ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਬਾਰੀ 'ਚ ਖੜ੍ਹੀ ਇੱਕ ਕੁੜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਗੀਤ ਗਾਉਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ -

ਆਮੀ ਚੀਨੀਗੋ ਚੀਨੀ ਤੋਮਾਰੇ ਉਗੇ ਬਿਦੇਸ਼ਿਨੀ
ਤੁਮ ਥਾਕੋ ਨਰਮਦਾ ਪਾਰੇ ਉਗੇ ਬਿਦੇਸ਼ਿਨੀ
(ਮੈਂ ਪਛਾਣਦਾ ਹਾਂ, ਪਛਾਣਦਾ ਹਾਂ ਤੈਨੂੰ ਅੜੀਏ
ਪਰਦੇਸਣੇ, ਤੂੰ ਰਹਿੰਦੀ ਏਂ ਨਰਮਦਾ ਪਾਰ ਨੀ ਪਰਦੇਸਣੇ)

ਫੇਰ ਉਹ ਇਸ਼ਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਹਿੰਦੀ 'ਚ ਬੋਲ ਕੇ ਕੁੜੀ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਆਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁੜੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਝਕਦੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਬਾਰੀ ਥਾਣੀਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਾਰੀ ਥਾਣੀਂ ਪੈਰ ਬਾਹਰ ਕੱਢਦਿਆਂ ਕੁੜੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਪਈਆਂ ਚਾਂਦੀ ਦੀਆਂ ਝਾਂਜਰਾਂ ਉੱਪਰ-ਥੱਲੇ ਹੁੰਦੀਆਂ ਛੜਕਣ ਲਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਹੋਰ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਆ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਮੀਂਹ 'ਚ ਭਿੱਜਦੀਆਂ ਗਾਉਣ-ਨੱਚਣ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ।

ਹੁਣ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤਾ ਅਤੇ ਧੁਖਧੁਖੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ - ਉਸ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਐਸਾ ਵੀ ਕੀ ਰਿਸ਼ਤਾ? ਬਸ ਇੱਕ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਵਾਪਰਨ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਦਿਨ ਇੱਕ ਗੱਡੀ 'ਚੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਇੱਕੋ ਵੇਲੇ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦੇ ਦਫਤਰ 'ਚ ਨਾ ਪਹੁੰਚੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਵਜੂਦ ਦੇ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਾ ਹੁੰਦੇ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਲਾਸ 'ਚ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂਵੇਂ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਉਸ ਨੇ ਕੇਤਕੀ ਸਾਹਮਣੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕੇਤਕੀ ਨੇ 'ਨਾਂਹ' ਵਿੱਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਸੀ - 'ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਪਰ ਜੇ ਹੋਣੀ 'ਚ ਲਿਖਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹੋ ਕੇ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਚਾਹੇ ਹੋਣੀ ਕਹਿ ਲਓ ਚਾਹੇ ਸੰਜੋਗ।'

'ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਸੰਜੋਗ' ਦੀ ਲੜੀ, ਜੋ ਵਿਚਕਾਰੋਂ ਟੁੱਟ ਗਈ ਸੀ, ਮੁੜ ਜੁੜ ਸਕਦੀ ਹੈ? ਜਾਂ ਇਹ ਸਿਰਫ ਮੇਰੀ ਖੁਸ਼ਫਹਿਮੀ ਹੈ?' ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਆਈ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੋਲੀ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਸੁਣੀ ਸੀ, "ਤੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਸ਼ਿਵਾਨੀ, ਇਹ ਕੋਈ ਜੰਗਲੀ ਕੁੜੀ ਨਹੀਂ। ਐਵੇਂ ਨਾਟਕ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੂੰ ਵੇਖਿਆ ਨਹੀਂ ਇਸ ਦੀ ਚਾਲ-ਢਾਲ, ਇਸ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸਵੈ ਵਿਸ਼ਵਾਸ! ਇਸ ਦੀਆਂ ਨਸਾਂ 'ਚ ਸਾਡੇ ਵਰਗਾ ਲਾਲ ਲਹੂ ਨਹੀਂ, ਨੀਲਾ ਲਹੂ ਵਗ ਰਿਹਾ ਹੈ।"

ਉਸ ਦੀਆਂ ਨਸਾਂ 'ਚ ਨੀਲਾ ਲਹੂ ਅਤੇ ਮੇਰੀਆਂ ਨਸਾਂ 'ਚ? ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ। ਵਿੰਡਬਨਾ ਇਹ ਕਿ ਜੋ ਕੁਝ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਤਿਆਗਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਰਾਹ 'ਤੇ ਮਿਲੇ ਇੱਕ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ 'ਚੋਂ ਬਹੁਤੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜਨਮ ਤੋਂ ਉਸ ਨੂੰ 'ਰਘੂਮਣੀ' ਨਾਮ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਿਲੇ ਬੰਗਾਲੀ ਪਿਤਾ, ਪੰਜਾਬੀ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਜੇ ਹੋਰ ਅੱਗੇ ਵੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਜਿਓਤਸਨਾ ਨਾਮ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਗੁਣਵਾਨ ਭਰਜਾਈ।

ਰਘੂਮਣੀ ਦਾ ਨਾਨਾ ਯਾਨੀ ਮਾਂ ਦਾ ਬਾਪੂ ਸੱਤਰ-ਬਹੱਤਰ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਏਪੁਰ ਤੋਂ ਕਲਕੱਤੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਦੋ ਟੈਕਸੀਆਂ ਪਾ ਲਈਆਂ। ਨਾਲ ਹੀ ਪਾਰਕ ਰੋਡ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਵਾਬ ਦੀ ਖਸਤਾ ਹਾਲਤ 'ਚ ਖਾਲੀ ਪਈ ਇੱਕ ਕਾਫੀ ਵੱਡੀ ਕੋਠੀ ਲੀਜ਼ 'ਤੇ ਲੈ ਲਈ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬਹੁਤ ਖੁਲ੍ਹੀ ਥਾਂ। ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਏਪੁਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰਾਂ-ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਸ਼ਤਾਂ 'ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਹੋਰ ਟੈਕਸੀਆਂ ਪਾਉਂਦਾ ਗਿਆ। ਕੁਝ ਹੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ 'ਚ ਸਾਰੀ ਕੋਠੀ ਟੈਕਸੀ-ਹਾਤਾ ਬਣ ਗਿਆ। ਧੀ ਜੰਮੀ ਤਾਂ ਖੂਬ ਪੜ੍ਹਾਇਆ। ਕਾਲਜ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਇੱਕ ਬੰਗਾਲੀ ਮੁੰਡੇ ਨਾਲ ਕੁੜੀ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਬਹੁਤ ਮੁਖਾਲਿਫਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੁੜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਮੰਜੀਤ, ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਮ ਦਾ ਬੰਗਾਲੀਕਰਨ - ਮੋਨੋਜੀਤ। ਮੋਨੋਜੀਤ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਚੰਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਗਾਉਣ-ਵਜਾਉਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਵੀ - ਪਤੀ ਪਰੋਤੋਸ਼ ਚੰਦਰ ਨੂੰ ਵੀ। ਪਰੋਤੋਸ਼ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੂਰੀ ਪਰਵਾਨਿਤਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮੋਨੋਜੀਤ ਰਵਿੰਦਰ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਲੱਗੀ। ਬੰਗਾਲੀ ਬੋਲਣੀ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਉਂਦੀ ਸੀ। ਘਰ 'ਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਲੱਗਦੀਆਂ। ਸਰੋਦ ਵਾਦਕ ਅਮਜਦ ਅਲੀ, ਸਤਾਰਵਾਦਕ ਨਿਖਿਲ ਬੈਨਰਜੀ ਅਤੇ ਅਨਵਰ ਅਲੀ ਵਰਗੇ ਗਾਇਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹਵੇਲੀ। ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਤਾਏ-ਚਾਚੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਉਸੇ ਹਵੇਲੀ 'ਚ। ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਹੜਾ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਹਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ-ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ। ਮਹਿਫਲ ਲੱਗਦੀ ਤਾਂ ਵੀਹ-ਪੰਝੀ ਬੰਦੇ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਇੱਕ ਭਰਜਾਈ, ਯਾਨੀ ਤਾਏ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ ਦੀ ਧੀ-ਆਪ ਵੀ ਸੰਗੀਤ 'ਚ ਨਿਪੁੰਨ। ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਤੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਚਾਟ ਲੱਗੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਵੱਡੀ ਭਰਜਾਈ ਤੋਂ।

ਰਘੂਮਣੀ ਦਾ ਰੰਗ ਗੋਰਾ, ਕਦ ਦਰਮਿਆਨਾ, ਸਰੀਰ ਅਕਹਿਰਾ ਅਤੇ ਦੁਸਤ, ਚਾਲ ਨਾ ਹੌਲੀ ਨਾ ਤੇਜ਼। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗੁਣ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਵਖਰਾਉਂਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਚੌੜਾ ਮੱਥਾ, ਤਿੱਖਾ ਨੱਕ, ਕਿਤੇ ਦੂਰ ਵੱਲ ਤੱਕਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ? ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਮੁਸਕਾਨ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਸੁਫਨਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਸੁਫਨੇ ਹੀ ਤਾਂ ਵੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਕਦੇ ਅਤੀਤ ਦੇ ਕਦੇ

ਭਵਿੱਖ ਦੇ, ਮਨ 'ਚ ਭਟਕਨ, ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਬੇਚੈਨੀ, ਕਦੀ ਟਿਕ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੈਠਦਾ। ਜਿੱਧਰ ਮੂਡ ਬਣਦਾ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ। ਇੱਕ ਖਾਸ ਸਿਫਤ ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਦਾ, ਪੂਰੇ ਮਨ, ਪੂਰੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਕਰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵੀ ਡੂੰਘੇ ਹੁੰਦੇ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਬਿਲਕੁਲ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ।

ਕਦੇ ਜਦੋਂ ਮਾਂ ਨਾਲ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਬੇਪਰਵਾਹ, ਹੱਸਦੇ-ਖੇਡਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦਾ, ਸਵੇਰੇ ਉੱਠ ਕੇ ਲੰਮੇ ਲੰਮੇ ਸਾਹ ਲੈਂਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਾ - ਇਹ ਅਸਲੀ ਸੁੱਧ ਹਵਾ। ਖੇਤਾਂ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਤਾਜ਼ਾ ਰੌਹ ਪੀਂਦਾ, ਸਾਗ ਅਤੇ ਮੱਕੀ ਦੀ ਰੋਟੀ ਚਟਕਾਰੇ ਮਾਰ-ਮਾਰ ਕੇ ਖਾਂਦਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦਾ - ਸਾਲੇ ਤੰਗ ਦਿਲ, ਕਾਲੀ-ਪੂਜਾ, ਬੱਕਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬਲੀਆਂ, ਹਾਲੇ ਵੀ ਸੋਲ੍ਹਵੀਂ ਸਦੀ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ - ਆਮਾਰ ਸ਼ੋਨਾਰ ਬੰਗਾਲ -ਸ਼ੋਨਾਰ ਬੰਗਾਲ ਕਰਦੇ ਨਹੀਂ ਬੱਕਦੇ। ਇੱਥੇ ਪੰਜਾਬ 'ਚ ਆ ਕੇ ਵੇਖਣ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗੇ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੁਨੀਆ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ 'ਚ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੀ ਐਮ.ਏ. ਕਲਾਸ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਪਿਆਰਾ ਪਰ ਤਬੀਅਤ ਦਾ ਬਹੁਤ ਅੱਖੜ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਨਾਲ ਝਗੜਾ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕਾਲਜ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਘੁੰਮਣ ਫਿਰਨ ਦਾ ਸ਼ੌਕ, ਜਿੱਧਰ ਜੀ ਕਰਦਾ, ਤੁਰ ਪੈਂਦਾ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਇਸ ਗੱਲੋਂ, ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਮਾਂ ਨੇ ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਸਬਜ਼ੀ ਲੈਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਰਸਤੇ 'ਚ ਆਪਣੀ ਕਾਰ 'ਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਇੱਕ ਦੋਸਤ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਕਾਰ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸਮਾਨ ਲੱਦਿਆ ਹੋਇਆ। “ਕਿੱਧਰ ਜਾ ਰਿਹਾ?” ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਦੋਸਤ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਆਸਾਮ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਬਸ, ਉਸ ਦੀ ਕਾਰ 'ਚ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਘਰ ਪਰਤਿਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਝਿੜਕਿਆ। ਜਿਓਤਸਨਾ (ਜਿਓਤੀ) ਭਰਜਾਈ ਕਿੰਨੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਬੋਲੀ, ਉਸ ਨਾਲ। ਫੇਰ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਬਾਊਲਾਂ (ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਕੀਰ, ਜੋ ਮਸਤੀ 'ਚ ਨੱਚਦੇ ਗਾਉਂਦੇ ਹਨ) ਦੇ ਸਾਲਾਨਾ ਮੇਲੇ 'ਤੇ ਗਿਆ। ਮੇਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲਈ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਬਸ ਫੇਰ ਕੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਮਾਹੌਲ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕੀਲ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਗੀਤ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਬਿੰਦਰ ਸੰਗੀਤ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਦਾਖਲਾ ਲੈ ਲਿਆ।

ਰਘੂਮਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਤਕੀ ਇੱਥੇ ਚਿੱਤਰਕਲਾ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ ਸਿੱਖਣ ਆਈ ਸੀ। ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਬੋਲਪੁਰ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਰਘੂਮਣੀ ਗੱਡੀ 'ਚੋਂ ਉਤਰਿਆ, ਉਸੇ 'ਚੋਂ ਕੇਤਕੀ ਵੀ ਉੱਤਰੀ। ਦੋਵੇਂ ਸਾਈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਾ ਵਾਲਿਆਂ ਕੋਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਅੱਗੇ ਪਿੱਛੇ ਆਏ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਰਿਕਸ਼ਾ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਪਹੁੰਚੇ ਸਨ। ਐਡਮੀਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਜਦ ਕੇਤਕੀ ਉੱਥੋਂ ਦੇ ਕਲਰਕ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਾ ਆਵੇ ਕਿ ਕਲਰਕ ਕੀ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੇਤਕੀ ਦਾ ਰੰਗ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਪੱਕਾ ਅਤੇ ਡੀਲ ਡੱਲ ਵੀ ਬੰਗਾਲੀ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਲੀ। ਪਰ ਰਘੂ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਨਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਜੂੜਾ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਢੰਗ ਬੰਗਾਲੀ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਲਾ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾੜੀ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਸਟਾਇਲ। ਚਾਲ ਵੀ ਵੱਖਰੀ। ਬੰਗਾਲੀ ਕਲਰਕ ਬੰਗਲਾ ਜ਼ੁਬਾਨ 'ਚ ਕੁਝ ਦੱਸਦਾ ਗਿਆ। ਜਦ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬੰਗਲਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਤਾਂ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਹਿੰਦੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ, ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਬੋਲਣ ਦਾ ਲਹਿਜ਼ਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਬੰਗਲਾ ਹੀ ਬੋਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਜਦ ਕੋਈ ਗਲ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਕਯਾ ਨੂੰ ‘ਕਾ’ ਜਾਂ ‘ਕਾਓ’ ਉਚਾਰਦੀ। ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਦਇਆ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਕਲਰਕ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੁਭਾਸ਼ਲਏ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ।

ਹੁਣ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ‘ਟੈਸਟ’ ਹੋਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੇ ਪਾਸ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾਖਲਾ। ਤਦ ਤੱਕ ਰਘੂ ਨੇ ਸੰਗੀਤ ਹੋਸਟਲ 'ਚ ਅਤੇ ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਕਲਾ ਭਵਨ ਦੇ ਹੋਸਟਲ 'ਚ ਰਹਿਣਾ ਸੀ।

“ਆਓ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਲਾ ਭਵਨ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਤੱਕ ਛੱਡ ਆਵਾਂ,” ਰਘੂ ਨੇ ਉਸ ਵਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਹੈਂਡ ਬੈਗ ਚੁੱਕਣ ਲੱਗਾ।

‘ਧੰਨਵਾਦ’! ਕਹਿ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੈਗ ਆਪੇ ਚੁੱਕਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਇਹ ਮੈਂ ਆਪੇ ਚੁੱਕ ਲਵਾਂਗੀ।”

ਦਫਤਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਕਲਾ ਭਵਨ ਤੱਕ ਦਾ ਤਕਰੀਬਨ ਅੱਧਾ ਕਿਲੋਮੀਟਰ ਦਾ ਫਾਸਲਾ-ਰਸਤੇ 'ਚ ਪਿੱਪਲ-ਤਾੜ, ਬਾਂਸ ਅਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੁੱਖ; ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਥੜ੍ਹੇ; ਥੜ੍ਹਿਆਂ 'ਤੇ ਜੁੰਡਲੀਆਂ 'ਚ ਮੁੰਡੇ-ਕੁੜੀਆਂ ਬੈਠੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਦਿਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਲਾ ਭਵਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਇੱਕ ਸੀਮੈਂਟ ਦੀ ਬਣੀ ਆਦਮ-ਕਦ ਮੂਰਤੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਪੈਰ ਰੁਕ ਗਏ ਅਤੇ ਉਹ ਮੰਤਰ ਮੁਗਧ ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖਣ ਲੱਗੀ। ਇਹ ਇੱਕ ਸਾਂਥਾਂਲ ਆਦਿਵਾਸੀ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਸੀ।

“ਇਹ ਰਮਾ ਕਿੰਕਰ ਬੈਜ ਦੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਮੂਰਤੀ ਹੈ।” ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ।

“ਮੈਂ... ਮੈਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਹੀ ਇੱਥੇ ਖਿੱਚ ਕੇ ਲੈ ਆਈਆਂ।” ਕੇਤਕੀ ਬੋਲੀ, “ਤੁਸੀਂ ਕਦੀ ਮਿਲੇ ਹੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ?” ਰਘੂਮਣੀ ਦਾ ਕੇਤਕੀ ਨਾਲ ਇਹ ਤਕਰੀਬਨ ਪਹਿਲਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਸੀ।

“ਨਹੀਂ। ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆਂ।”

ਮੈਂ ਆਇਆਂ ਹਾਂ ਇਕੱਲਾ ਇਸ ਦੁਨੀਆ ਵਿੱਚ
 ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਕੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ
 ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਬੁੱਢੇ ਰੁੱਖ ਜਾਣਦੇ ਹਨ,
 ਕਿ ਇੱਕ ਪਿਆਸੀ ਆਤਮਾ
 ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੱਲਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੈ।

ਰਵਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਈ ਚਿਰ ਤੱਕ ਸਾਰੀਆਂ ਕਲਾਸਾਂ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਆਸ਼ਰਮਾਂ ਵਾਂਗ ਖੁਲ੍ਹੇ ਆਕਾਸ਼ ਥੱਲੇ ਰੁੱਖਾਂ ਦੀ ਛਾਵੇਂ ਹੀ ਲੱਗਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਕਲਾਸਾਂ ਰੁੱਖਾਂ ਥੱਲੇ। ਕਲਾਸਾਂ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਇੱਥੋਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਐਸਾ ਕਿ ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਉਘਾੜਨ ਦਾ ਅਵਸਰ ਮਿਲਦਾ। ਸੈਮੀਨਾਰ, ਡਰਾਮੇ, ਆਰਟ ਫਿਲਮਾਂ, ਹਰ ਵਿਸ਼ੇ 'ਤੇ ਡਿਬੇਟਾਂ-ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ, ਰਾਤੀਂ ਨਾਚ-ਗਾਣੇ ਦੀਆਂ ਮਹਿਫਲਾਂ ਜੰਮਦੀਆਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਿਫਲਾਂ 'ਚ ਜਾਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਬੈਠਾ ਰਘੂਮਣੀ ਰਾਬਿੰਦਰ ਸੰਗੀਤ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਬੜੇ ਗੁਲਾਮ ਅਲੀ, ਫਿਆਜ਼ ਖਾਂ ਅਤੇ ਸਹਿਗਲ ਦੀਆਂ ਠੁਮਰੀਆਂ ਜਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨੀ ਗਾਇਕਾ ਆਬਿਦਾ ਪਰਵੀਨ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੰਧੀ ਸੂਫੀਆਨਾ ਕਾਫੀਆਂ ਗਾ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਸਰੋਤੇ ਝੂਮ-ਝੂਮ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਬਾਕਾਇਦਾ ਮਹਿਫਲ ਦੇ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਗਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ। ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਚੀਨੀ ਜਾਪਾਨੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ। ਰਘੂਮਣੀ ਵਾਂਗ ਕੇਤਕੀ ਵੀ ਕਦੇ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਖੜ੍ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਉਹ ਵੀ ਗੈਰ-ਰਸਮੀ ਮਹਿਫਲਾਂ 'ਚ ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਝੁਰਮਟਾਂ 'ਚ ਹੀ ਨੱਚਦੀ-ਗਾਉਂਦੀ। ਉਸ ਦਾ ਨੱਚਣਾ ਅਤੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਕਾਫੀ ਵੱਖਰੀ ਸੀ।

ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਜਦ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੋਲਪੁਰ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਸਾਂਥਾਲ ਆਦਿਵਾਸੀ ਮੇਲੇ 'ਚ ਗਏ ਤਾਂ ਕੇਤਕੀ ਵੀ ਸਾਂਥਾਲ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਹੱਥ ਪਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੈਰ ਮਲਾ ਕੇ ਨੱਚਣ ਲੱਗੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਦੀ ਜੰਮ ਪਲ ਹੋਵੇ। ਖੂਬ ਝੂਮ-ਝੂਮ ਕੇ ਗਈ ਰਾਤ ਤੱਕ ਨੱਚਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸਾਂਥਾਲ ਕੁੜੀਆਂ ਵਾਂਗ ਮਹੂਏ ਦੀ ਸ਼ਰਾਬ ਵੀ ਮਜ਼ੇ ਲੈ-ਲੈ ਕੇ ਪੀਂਦੀ ਰਹੀ।

ਥਕਾਵਟ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨਸ਼ੇ ਕਾਰਨ ਰਘੂਮਣੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਵਾਪਸ ਪਰਤਿਆ ਉਹ ਬੋਲੀ - “ਅੱਜ ਬਹੁਤ ਮਜ਼ਾ ਆਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੋਵਾਂ। ਕੀ ਇਹ ਮੇਲਾ ਸਾਲ 'ਚ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ?”

“ਤਾਂ ਤੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਕਬੀਲੇ ਤੋਂ ਏ?”

“ਹਾਂ! ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕਦੀ ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ?”

“ਦੱਸਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਮੈਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਐਵੇਂ ਮਜ਼ਾਕ ਕਰ ਰਹੀ ਏਂ।”

ਸਾਈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਾ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਵੀ ਕੇਤਕੀ ਉਸ ਦੇ ਮੋਢੇ 'ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਆ ਕੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਉਹਦੇ ਲੱਕ ਦੁਆਲੇ ਬਾਂਹ ਪਾਈ ਤੇ ਸਹਾਰਾ ਦੇਂਦਿਆਂ ਉਸ ਦੇ ਹੋਸਟਲ ਛੱਡ ਆਇਆ ਸੀ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਹ ਨੇੜਤਾ ਇੱਕ ਖਾਸ ਮੁਕਾਮ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧੀ। ਦੋਸਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਾਲੀ ਨੇੜਤਾ। ਦੋਵਾਂ 'ਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣ 'ਚ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵਿਖਾਇਆ। ਬਲਕਿ ਇਸ ਸਹਿਜੇ ਜਿਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ 'ਚੋਂ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਦਿਸਦੇ ਸਨ।

ਉਂਝ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀ ਇਹ ਸਾਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ 'ਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਮਨਾਂ 'ਤੇ ਸ਼ਰਤ ਚੰਦਰ ਅਤੇ ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ, ਗੀਤਾਂ ਨੇ ਗਲਬਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਇੱਕ ਖਾਸ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਦੋ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਵੱਡੀ ਭਰਜਾਈ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲੋਂ-ਦਿਮਾਗ 'ਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਥੱਕ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਜਿਓਤਸਨਾ ਭਰਜਾਈ ਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਣ ਲੱਗਦਾ।

ਚਾਹੇ ਰਬਿੰਦਰ ਨਾਥ ਟੈਗੋਰ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਹੇ ਪਰ ਤਕਰੀਬਨ ਸਾਰੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਟੈਗੋਰ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਹੀ ਸੀ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਸਰੋਤ ਵੀ ਉਹੀ ਸੀ। ‘ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ’ਤੇ ਰਘੂਮਣੀ ਵੀ ਜਿਵੇਂ ਇਸੇ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਸੀ।

ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ 'ਚ ਕਈ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ। ਦੇਸ਼ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੜਦਿਆਂ ਇੱਕੋ ਮਾਨਸਿਕਤਾ। ਰਘੂਮਣੀ ਆਪ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਰਦਾ ਸੀ - ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਕਦੀ ਵੀ ਹੀਰ-ਰਾਂਝਾ, ਮਿਰਜ਼ਾ ਸਾਹਿਬਾਂ ਜਾਂ ਸੋਹਣੀ-ਮਹੀਵਾਲ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਇੱਥੇ ਸਾਰੇ ਦੇਵਦਾਸ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਆਏ ਹਨ...। ਪਰ ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਇੱਕ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪ ਵੀ ਦੇਵਦਾਸ ਬਣ ਜਾਏਗਾ।

ਰਘੂਮਣੀ ਜਦੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਡਰਾਮਿਆਂ, ਗੋਸ਼ਟੀਆਂ 'ਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦਾ, ਕਲਾ ਭਵਨ 'ਚ ਆ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੂਰਤੀਆਂ ਘੜਦਾ, ਸਿਤਾਰ ਜਾਂ ਬਾਂਸੂਰੀ ਵਜਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਬਾਰਾਂ ਇੱਕ ਵਜੇ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਝਰਦਾ ਇੱਕ ਰਸ ਸੀ - ਦੋ 'ਪ੍ਰੇਮਕਾਵਾਂ' ਵਿਚਕਾਰ ਉਸ ਦੀ ਈਗੋ, ਅੰਹ ਨੂੰ ਵੀ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਮਿਲਦੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਗਡੰਡੀ ਕਿਸੇ ਖੁਸ਼ਬੋਆਂ ਭਰੇ ਬਾਗ 'ਚੋਂ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੋਵੇ। ਪੰਛੀ, ਰੁੱਖ, ਆਕਾਸ਼ 'ਚ ਚਮਕਦੇ ਤਾਰੇ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨਾਲ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਟੈਗੋਰ ਦੇ ਸਟਾਈਲ 'ਚ ਕਵਿਤਾ ਵੀ ਲਿਖਦਾ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ-ਮੁੰਡਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ।

ਉਸ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਚਮਕ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਦੂਜੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ ਉੱਤੇ ਰਸ਼ਕ ਕਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਕਹਿੰਦੀਆਂ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਇਸ ਜੰਗਲੀ ਜਹੀ ਕੁੜੀ ਨੇ ਸੋਨੇ ਵਰਗੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਬੂ 'ਚ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਦੋਂ ਕਦੀ ਰਘੂਮਣੀ ਕੁੜੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮਨਚਲੀ ਕਹਿ ਉੱਠਦੀ-

ਕੋਥਾਏ ਜਾ ਚੇ ਦਾਦਾ, ਆਮੀ ਏਥਾਨੇ ਦੇਬੇ ਆ ਚੇ।
(ਕਿੱਧਰ ਜਾ ਰਿਹਾ ਏ ਦਾਦਾ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਇੱਥੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹਾਂ)

ਇੱਕ ਵਾਰ ਜਦ ਕੇਤਕੀ ਰਾਮ ਕਿੰਕਰ ਦੇ ਸਟਾਈਲ 'ਚ ਸੀਮਿੰਟ ਰੇਤ ਰਲਾ ਕੇ ਇੱਕ ਆਦਿਵਾਸੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਬਣਾ ਰਹੀ ਸੀ ਤਾਂ ਰਘੂਮਣੀ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਵਟਾਉਣ ਲੱਗਾ। ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ। ਫੇਰ ਉਸ ਦੀਆਂ ਲਾਲ ਹੋਈਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅਤੇ ਮੁਚੜੇ ਜਹੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਬੋਲੀ-

“ਲੱਗਦਾ ਏ ਅੱਜ ਵੀ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਹੋ। ਨਹਾਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੇ।”

“ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਇੱਕ ਕਿਤਾਬ ਪੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਤੀਂ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਅੱਜ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਹੀ ਸੌਂਆਂਗਾ।”

ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਉਸ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਤੋਂ ਰੇਤ-ਮਿੱਟੀ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਆਖਿਆ -

“ਮੈਨੂੰ ਸਮਝ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤੁਸੀਂ ਐਨਾ ਕੁਝ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੌਂਦੇ ਹੋਵੋਗੇ।”

ਰਘੂਮਣੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਆਕਾਸ਼ ਵੱਲ ਤੱਕਦਾ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ -

“ਇੱਕੋ ਚੀਜ਼ ਦਾ ਡਰ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕੇਤਕੀ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਸਮੇਂ ਦਾ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਜਾਣਾ, ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਜਾਣਾ। ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਜੋ ਮੈਂ ਕਰਨਾ-ਮਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਉਸ ਲਈ ਮੇਰੇ ਕੋਲ 'ਸਮਾਂ' ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਹੈ।”

“ਹਾਲੇ ਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਉਮਰ ਹੀ ਕੀ ਹੋਈ ਏ ਜੋ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਣ ਲੱਗ ਪਏ?”

“ਇਹ ਸਵਾਲ ਉਮਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਕੇਤਕੀ। ਵਕਤ ਨੇ ਤਾਂ ਬੀਤਦੇ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਿਸੇ ਲਈ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸ 'ਸਮੇਂ' ਦੇ ਲੰਘ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਣਾ-ਤੀਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ।” ਫੇਰ ਉਹ ਕੋਲ ਪਏ ਸਟੂਲ 'ਤੇ ਬੈਠਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ -

“ਆ ਕੇਤਕੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਆ।” ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਕਵਿਤਾ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਮੈਂ ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਤੇ ਫੇਰ ਉਹ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ-

“ਮੈਂ ਆਇਆਂ ਹਾਂ ਇੱਕੱਲਾ ਦੁਨੀਆ 'ਚ
ਮੈਨੂੰ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਲੋਕੀ ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ
ਇਹ ਵੀ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਵੀ ਹਾਸਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ
ਇਹ ਪੁਰਾਣੇ ਬੁੱਢੇ ਰੁੱਖ ਜਾਣਦੇ ਹਨ
ਕਿ ਇੱਕ ਪਿਆਸੀ ਆਤਮਾ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਥੱਲਿਓਂ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘ ਰਹੀ ਹੈ।”

ਕੇਤਕੀ ਉਸ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦੀ ਰਹੀ। ਇੱਕ ਹੋਰ ਸੁਣਾਵਾਂ? ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ -

“ਇਹ ਧਰਤੀ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਨਹੀਂ
ਬਲਕਿ ਸਾਰੀ ਧਰਤੀ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੇਮਿਕਾ ਹੈ
ਮੈਂ ਇੱਕ ਅਨੰਤ ਯਾਤਰੀ ਹਾਂ
ਜੋ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੀ ਇਸ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਧਰਤੀ ਨਾਲ
ਬੱਝਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ
ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹਾਂ 'ਤੇ ਚਲਣਾ ਲੋਚਦਾ ਹਾਂ
ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਤੁਰਿਆ
ਜੋ ਅਗਿਆਤ ਹਨ, ਅਣਪਛਾਤੇ ਹਨ।”

“ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵਿਤਾਵਾਂ 'ਚ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੱਛਾਵਾਂ 'ਚ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਵੀ ਹਾਂ ਜਾਂ ਰਾਹੀ ਵਾਂਗ ਕੁਝ ਪਲ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਰੁਕ ਕੇ, ਸਾਹ ਲੈ ਕੇ ਲੰਘ ਜਾਓਗੇ?”

ਰਘੂਮਣੀ ਇਸ ਸਵਾਲ ਦੇ ਜਵਾਬ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਲ ਬੈਠਾ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉੱਤਰ 'ਚ ਉਸ ਆਖਿਆ ਸੀ -

“ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਵੀ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ, ਸਿਵਾਏ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚੰਗੇ ਦੋਸਤ ਬਣੇ ਰਹੀਏ। ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਬੁਰਾ ਨਾ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹਵਾਂਗੀ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ‘ਮੇਰਾ ਕੋਈ’ ਮੇਰੇ ਵਾਪਸ ਪਰਤਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਸੁਣ ਕੇ ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਮਨ 'ਚ ਕੰਡਾ ਜਿਹਾ ਚੁਭਿਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਭਰਜਾਈ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਆਖਿਆ - “ਮੈਂ ਵੀ ਤੇ ਇਹੋ ਕੁਝ ਹਾਂ!”

ਉਝ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਈ ਚੰਗਾ ਸੀ। ਪ੍ਰੇਮ ਜਦ ਦੋਸਤੀ 'ਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਬੰਧਾਂ 'ਚ ਇੱਕਸਾਰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।

“ਮੈਂ ਇੱਕ ਗੱਲ ਪੁੱਛਾਂ,” ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਆਖਿਆ।

“ਹਾਂ ਪੁੱਛ?”

“ਪਰਸੋਂ ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਸਮਾਗਮ ਸੀ। ਕਲਕੱਤੇ ਤੋਂ, ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਬੜੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਆਏ ਸਨ। ਸਾਰੇ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਫਰਮਾਇਸ਼ਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਸਟੇਜ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਕੀ ਸਟੇਜ ਤੋਂ ਡਰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ?”

ਰਘੂਮਣੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ ਗੋਡਿਆਂ 'ਤੇ ਉਂਗਲਾਂ, ਰੱਖ ਕੇ ਇੰਝ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਜਿਵੇਂ ਤਬਲਾ ਵਜਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ -

“ਹਾਂ, ਡਰ ਹੀ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ। ਪਰ ਇਹ ਮਸਲਾ ਇੰਨਾ ਸਿੱਧਾ ਸਾਦਾ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਗਾਉਣਾ ਇੱਕ ਪਰਫਾਰਮੈਂਸ, ਇੱਕ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ। ਸਰੋਤੇ ਮੇਰੀ ਪਰਫਾਰਮੈਂਸ 'ਤੇ ਤਾੜੀਆਂ ਮਾਰਦੇ ਜਾਂ ਨਾ ਮਾਰਦੇ। ਮੇਰਾ ਸਾਰਾ ਯਤਨ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੁੰਦਾ। ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਰਹਿਮ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਜਦ ਮੈਂ ਕੁੜੀਆਂ, ਮੁੰਡਿਆਂ 'ਚ ਘਿਰਿਆ ਗਾਉਂਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਮਸਤੀ 'ਚ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਗਾਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਤੂੰ ਵੀ ਤੇ....।”

“ਤੁਸੀਂ ਸੱਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋ। ਮੈਂ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੀ ਹਾਂ, ਚਾਹੇ ਤੁਹਾਡੇ ਵਾਂਗੂੰ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਢਾਲ ਸਕਦੀ।”

“ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ, ਕੰਪੀਟੀਸ਼ਨ 'ਚ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਨਾ ਸਿੱਧੇ ਅਤੇ ਨਾ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਇੱਕ ਮੁਕਾਬਲਾ, ਇੱਕ ਐਗਰੈਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਉੱਤੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਸਿੱਧ ਕਰਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤ ਚੀਜ਼ ਗਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਉਹ ਬੇਸ਼ਕੀਮਤ ਸ਼ੈਅ ਆਦਮੀ ਦਾ ਸਹਿਜਪਣ ਹੈ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਪ੍ਰਤੀਯੋਗਤਾ ਨਹੀਂ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਮਾਨਣਾ ਹੈ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣਾ ਹੈ।”

ਸੁਣ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਹੀ ਹੱਸੀ। ਫੇਰ ਬੋਲੀ, “ਇਹ ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮੂੰਹੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਸੁਣ ਰਹੀ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੇ ਇਹੀ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਲਾਕਾਰ ਸਵੈ-ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਅਤੇ ਸੰਗੀਤਕਾਰ।”

“ਕੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤੀ ਵੀ ਇਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਏਂ?”

“ਮੂਰਤੀਕਲਾ 'ਚ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਕੁਦਰਤੀ ਰੁਝਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ ਸੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਆਂ 'ਚ ਢਾਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ।”

“ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਰੇ ਕਦੀ ਕੁਝ ਦੱਸਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ?” ਰਘੂਮਣੀ ਉਸ ਵਲ ਗੌਹ ਨਾਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ।

“ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਤੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਏ ਹੀ ਹੋਣਗੇ।”

“ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੀ ਕਾਫੀ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ‘ਕੇਤਕੀ’ ਏਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿਸਮਤ ਨੇ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਵਿੱਚ। ਹਾਂ, ਤੈਨੂੰ ਸਾਂਥਾਲ ਆਦਿਵਾਸੀ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਨੱਚਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਕੁਝ ਅਨੁਮਾਨ ਜ਼ਰੂਰ ਲਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਰੀ ਕੁਝ ਨੇੜਤਾ ਜਾਂ ਸੰਬੰਧ ਜੰਗਲਾਂ ’ਚ ਰਹਿ ਰਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਹੈ। ਸੀਮਿੰਟ ਦੀ ਇਹ ਮੂਰਤੀ ਵੀ ਜੋ ਤੂੰ ਬਣਾ ਰਹੀ ਏਂ, ਇਹੀ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।”

“ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ ਇਹ ਮੂਰਤੀ?” ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਗੱਲ ਦਾ ਰੁੱਖ ਬਦਲਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

“ਰਾਮ ਕਿੰਕਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵੱਖਰੀ। ਭਾਵ-ਉਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ’ਚ ਨਹੀਂ।”

“ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿ ਕੇ ਨਾ ਲੰਘ ਜਾਣ ਬਲਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ’ਚ ਕਲਾਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ।” ਫੇਰ ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ ਬੋਲੀ, “ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੰਕਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਵੀ ਹੋਣਗੇ।”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਗੇ?”

“ਜਿਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀ ਕਲਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਜਾਣਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।”

3.

ਜੰਗਲੀ ਪੰਛੀ ਉੱਡ ਗਿਆ

ਪਰ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਰਘੂਮਣੀ, ਕੇਤਕੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਜਾਣ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਤਾਰ ਆ ਗਈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਜਿਓਤਸਨਾ ਭਰਜਾਈ ਸਖਤ ਬਿਮਾਰ ਹੈ; ਛੇਤੀ ਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਜਿਓਤਸਨਾ ਦੇ ਖਤ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖੀ। ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਂਸਰ ਹੈ, ਐਡਵਾਂਸ ਸਟੇਜ ਦਾ। ਦੋ ਮਹੀਨੇ ਇਲਾਜ ਚੱਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੁਝ ਦਿਨ ਥੋੜ੍ਹਾ ਠੀਕ ਰਹੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸਦਾ ਲਈ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਛੇਤ ਮਹੀਨਾ ਉਹ ਵਾਪਸ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਸਭ ਕੁਝ ਨਿਰਾਰਥਕ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਐਵੇਂ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ - ਕਦੀ ਨਦੀ ਕੰਢੇ, ਕਦੀ ਜੰਗਲਾਂ ’ਚ। ਫੇਰ ਉਸ ਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਵਾਪਸ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਮੋਢੇ ’ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਰੋਵੇ - ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇਵੇ, ਚੁੰਮੇ ਅਤੇ ਕਹੇ - ਰੋ ਨਾ ਰਘੂਮਣੀ ਮੈਂ ਜੁ ਹਾਂ ...।”

ਪਰ ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਕਿ ਮੁਸੀਬਤਾਂ - ਦੁੱਖ ਜਦੋਂ ਆਉਂਦੇ ਨੇ ਤਾਂ ਇੱਕੱਠੇ ਹੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਜਾ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਕੇਤਕੀ ਵੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਚਾਨਕ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਕਹਿ ਕੇ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆਵੇ। ਰਘੂਮਣੀ ਕੋਲ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦਾ ਪਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਥੱਲਿਓਂ ਜ਼ਮੀਨ ਹੀ ਖਿਸਕ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਕੇਤਕੀ ਸੀ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ’ਚ ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗਾ-ਚੰਗਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਭਰਿਆ ਭਰਿਆ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਨਾ ਉਹ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਬੋਲਦਾ, ਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਹੱਸਦਾ-ਗਾਉਂਦਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਕੁੜੀਆਂ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪਿੱਛੋਂ ਵਾਜ ਮਾਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦੀ -

“ਕੀ ਹੋਇਲੇ ਦਾਦਾ?”

ਦੂਜੀ ਕਹਿੰਦੀ, “ਚਿੱਤਾ ਕੋਰਬੇ ਨਾ, ਆਮੀਂ ਆਛੇ।”

ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਾ ਵੀ ਨਾ।

ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਤਕੀ ਦਾ ਟੀਚਰ ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ ਕੁਝ ਦੇਰ ਕੇਤਕੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ - ਬਹੁਤ ਹੋਣਹਾਰ ਅਤੇ ਸੂਝਵਾਨ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਜੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਇੱਥੇ ਰਹਿੰਦੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਿਖਿਆਤ

ਮੂਰਤੀਕਾਰ ਬਣ ਜਾਂਦੀ...। ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਯਾਦ ਆਇਆ। ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਲਮਕਦੇ ਝੋਲੇ 'ਚੋਂ ਆਪਣੀ ਸਕੈਚ-ਬੁੱਕ ਕੱਢੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇੱਕ ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ ਲਿਖਿਆ ਕੇਤਕੀ ਦਾ ਪਤਾ ਵਿਖਾਉਂਦਾ ਬੋਲਿਆ -

“ਜਾਣ ਲੱਗਿਆਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਦੇ ਗਈ ਸੀ।”

ਕੇਤਕੀ ਦਾ ਪਤਾ ਵੇਖ ਕੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ, “ਕੋਈ ਖਤ ਕੋਈ ਹੋਰ ਸੁਨੇਹਾ ਮੇਰੇ ਲਈ?”

ਦਾਸ ਗੁਪਤਾ ਨੇ ਨਾਂਹ 'ਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਹਾਂ ਤੇਰੇ ਲਈ ਕੁਝ ਮੂਰਤੀਆਂ ਛੱਡ ਗਈ ਹੈ, ਕੁਝ ਲੈ ਗਈ ਹੈ।”

ਉਸ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਛੱਡ ਕੇ ਗਈਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ 'ਚ ਇੱਕ ਆਦਿਵਾਸੀ ਤੀਵੀਂ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਦੀ ਫੁੱਟ ਕੁ ਉੱਚੀ ਮੂਰਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਚੇਹਰੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀ ਮਿਲਦੀ ਸੀ।

ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਬਾਪ ਦੀ ਬਦਲੀ ਆਸਾਮ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸਿਹਤ ਡਿੱਗਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਮਾਂ ਨੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਲੈ ਜਾਵੇ। ਰਘੂਮਣੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਕੁਝ ਐਸਾ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਜੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਏਪੁਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਪੰਜਾਬ, ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਘੁੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਜਦੋਂ ਦਿੱਲੀ ਆਇਆ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ ਮੇਰੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਲਕੱਤੇ 'ਚ ਇਸ ਦੇ ਨਾਨਾ ਦੇ ਘਰ 'ਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਟੈਕਸੀ-ਹਾਤੇ 'ਚ। ਇੱਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੇ ਦੋਸਤ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਫੇਰ ਰਘੂਮਣੀ ਨਾਲ ਹੀ ਮੈਂ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਮੈਂ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਤਕਰੀਬਨ ਵੀਹ ਦਿਨ ਮੇਰੇ ਘਰ ਰਿਹਾ। ਕਦੀ ਬਾਂਸੁਰੀ ਵਜਾਉਣ ਅਤੇ ਕਦੇ ਕੋਈ ਬਿਰਹਾ ਦਾ ਗੀਤ ਜਾਂ ਠੁਮਰੀ ਗਾਉਣ ਲੱਗਦਾ।

ਜਦੋਂ ਮਨ 'ਚ ਵੇਦਨਾ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਉੱਠਦਾ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਜਿਓਤਸਨਾ ਅਤੇ ਕੇਤਕੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਦਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ 'ਚ ਸੀ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਵਰਤਮਾਨ 'ਚ ਜਿਉਂਦਾ, ਹੁਣ ਅਤੀਤ ਹੀ ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਕੇਤਕੀ ਦੀ ਯਾਦ ਆਉਂਦੀ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਅਤੀਤ ਵਾਂਗ ਹੀ। ਕਦੀ-ਕਦੀ ਜਦ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਜਿਓਤਸਨਾ ਦੇ ਖਤ, ਜੋ ਉਸ ਨੇ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਲੀਥੀਨ ਦੇ ਲਫਾਢੇ 'ਚ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਮੈਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਰਘੂਮਣੀ 'ਚ ਇੱਕ ਇਹ ਵੀ ਖਾਸੀਅਤ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਬੜੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਤੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨ ਦਾ ਭਾਰ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੁਆਦ, ਕੁਝ ਰਸ ਵੀ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਉਂਝ ਥੋੜੀ ਬਹੁਤ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਮੈਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਸਾ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਸਿਖਾ ਦਿੱਤੀ। ਜਿੱਥੇ ਸਮਝ ਨਾ ਆਉਂਦਾ, ਉੱਥੇ ਉਸ ਦਾ ਕੇਵਲ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਪੂਰੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਕੇ ਸੁਣਾਉਂਦਾ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਤ ਚੰਦਰ ਦੇ ਉਪਨਿਆਸ ਪੜ੍ਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਉਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਅੱਜ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ? ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੁੰਦਾ।

ਕਦੀ-ਕਦੀ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਉੱਤੇ ਖਿਝ ਵੀ ਆਉਂਦੀ ਕਿ ਐਵੇਂ ਰੋਈ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਬੇਸ਼ੱਕ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਰਹੋ, ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਚਿੰਬੜੇ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਤੇ ਠਕਿ ਨਹੀਂ। ਵਰਤਮਾਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਵੀ ਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੈਅ ਹੈ! ਤੇ ਇੱਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਝਿੜਕਦਿਆਂ ਆਖਿਆ -

“ਤੂੰ ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ?”

ਕੇਤਕੀ ਦਾ ਜੋ ਪਤਾ ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਇਆ, ਉਹ ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਸੇ ਕਸਬੇ ਦਾ ਸੀ।

“ਕਿਸਦੇ ਕੋਲ? ਕੇਤਕੀ ਕੋਲ?”

“ਹੋਰ ਕੀ? ਮਿਲ ਕੇ ਕੁਝ ਤੇ ਤਸੱਲੀ ਹੋਵੇਗੀ ਤੈਨੂੰ?”

“ਤੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ।” ਉਹ ਦੁਖੀ ਅਵਾਜ਼ 'ਚ ਬੋਲਿਆ।

“ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਲੇਪ ਅਤੇ ਸਹਿਜ ਜਹੇ ਪ੍ਰੇਮ ਬਾਰੇ ਵੀ ਕੋਈ ਸ਼ੰਕਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ-ਪਰ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਿੱਛੇ ਉਸਦਾ ‘ਕੋਈ’ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਿਖੇ ਹੋਏ ਖਤ ਵੀ ਮੈਨੂੰ ਵਿਖਾਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਇੱਕ ਅੱਧਾ ਬੱਚਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਮੇਰੇ ਵਾਂਗ ਪਾਗਲ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੈ ਉਹ!”

ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਦਾ ਅੱਧਾ ਕੁ ਮਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ। ਮੇਰੇ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਉਸ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਚੱਲਾਂ ਉਸ ਨਾਲ। “ਪਾਗਲ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ? ਇਹੋ ਜਿਹੀ ਥਾਂਵੇਂ ਇੱਕੱਲਿਆ ਹੀ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।” ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਬੈਠਾ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਉੱਥੇ ਤੇ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਬੜੀ ਅੱਤ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਕੱਲ੍ਹ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਅਖਬਾਰ 'ਚ ਕਿੰਨੇ ਆਦਮੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ।”

“ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ। ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਨਕਸਲਵਾਦ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀ ਤੇ ਲੋਕੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ ਉੱਥੇ?”

“ਪਰ ਮੈਂ ਕੀ ਕਹਾਂਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ? ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਝੂਠ ਵੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ ਜਾਣਾ।”

“ਝੂਠ ਕਾਹਦੇ ਲਈ ਬੋਲਣਾ। ਕਹਿ ਦੇਵੀਂ ਕਿ ਇਸ ਪਾਸਿਓਂ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਬਸ। ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ 'ਚ ਇੱਕੱਠੇ ਪੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ ਹਾਂ।”

4.

ਇੱਕ ਹੋਰ ਜੱਲਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ

ਉਸ ਦੀ ਬਸ ਘਣੇ ਜੰਗਲਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦੀ, ਨਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਪੁਲਾਂ ਦੇ ਪਾਰ ਕਰਦੀ, ਸਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੀ-ਉਤਾਰਦੀ ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਦੇ ਬਸ ਅੱਡੇ 'ਤੇ ਆਣ ਰੁਕੀ। ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰ ਕੇ ਇੱਕ ਸਾਈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਾ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਆਖਿਆ -

“ਸਾਰੰਗ ਮਹੱਲ ਕਿੰਨੀ ਕੁ ਦੂਰ ਹੈ?”

ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲਾਂ ਨੂੰ ‘ਕੁਟੀਰ’ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਟੀਆ ਨੂੰ ਮਹੱਲ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਬਾਪ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਾ ਕੋਈ ਕਰਮਚਾਰੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਹਾਤੇ 'ਚ ਕੋਈ ਮਕਾਨ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਕੇਤਕੀ ਐਸੀ ਕੁੜੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣੀ ਕੁਟੀਆ ਨੂੰ ਮਹੱਲ ਲਿਖਦੀ?

ਰਿਕਸ਼ੇ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆ ਉਹ ਇਹੀ ਕੁਝ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਰਿਕਸ਼ਾ ਬਜ਼ਾਰ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆਂ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮੁੜਿਆ ਤੇ ਫੇਰ ਇੱਕ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ 'ਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਆਕਾਰ ਦੇ ਮਹੱਲ ਨੁਮਾ ਮਕਾਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆਣ ਖੜ੍ਹਾ ਹੋਇਆ। ਰਿਕਸ਼ਾ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਮਹੱਲ ਵੱਲ ਵੇਖਿਆ। ਇਹ ਮਹੱਲ ਘੱਟ ਅਤੇ ਖੰਡਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੱਗਦਾ ਸੀ। ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੋਂ ਸੀਮਿੰਟ ਉੱਖੜਿਆ ਹੋਇਆ। ਬਾਹਰ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕਲੀ-ਸਫੈਦੀ ਹੋਇਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਜ਼ਮਾਨੇ ਬੀਤ ਗਏ ਹੋਣ। ਮਹੱਲ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਲਾਅਨ 'ਚ ਉੱਗੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਬੂਟੇ ਹੁਣ ਝਾੜੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਮਹੱਲ ਅਤੇ ਫਾਟਕ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਮੰਦਰ। ਮੰਦਰ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੁਝ ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੇ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਫੁੱਲ ਵੇਚਣ ਵਾਲੀ ਤੋਂ ਪੁੱਛਿਆ-

“ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਕੇਤਕੀ ਨਾਮ ਦੀ ਔਰਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ?”

“ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਕੇਤਕੀ?”

“ਹਾਂ, ਉਹੀ।”

“ਔਹ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਘਰ” ਫੁੱਲਾਂ ਵਾਲੀ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

**

“ਮੈਂ ਬੇਸ਼ੱਕ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖਿਆ”, ਪੰਝੀ ਛੱਬੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਪਤਲੀ ਅਤੇ ਚੁਸਤ ਸਰੀਰ ਵਾਲੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ 'ਚ ਬਿਠਾਉਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ। “ਪਰ ਪਛਾਣਦੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਉਹੀ ਹੋ ਨਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਗਾਲ 'ਚ ਪੜ੍ਹਦੇ-ਸਿੱਖਦੇ ਹੁੰਦੇ ਸੀ।”

“ਹਾਂ ਮੈਂ ਉਹੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਤੈਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਪਤਾ?”

“ਰਾਜੀ ਮਾਂ ਕੋਲ ਇੱਕ ਫੋਟੋ ਵੇਖੀ ਸੀ ਤੁਹਾਡੀ ਅਤੇ ਔਹ ਵੀ....।” ਆਖ ਕੇ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਿਪਾਈ 'ਤੇ ਪਈ ਇੱਕ ਲਕੜੀ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਆਪਣਾ ਹੀ ਚੇਹਰਾ ਸੀ ਜੋ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ-ਵਾਸ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਘੜਿਆ ਸੀ।

ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ 'ਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਨੌਕਰਾਣੀ ਰਸੋਈ ਅੰਦਰ ਗਈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕੋਕਾ ਕੋਲਾ ਦੀ ਬੋਤਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਬਿਸਕੁਟ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋ ਗਈ।

ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ 'ਚ ਨਜ਼ਰ ਘੁਮਾ ਕੇ ਵੇਖਿਆ। ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਕੁਝ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ, ਕੁਝ ਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਰੰਗੀਨ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਿਸੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ; ਕੁਝ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਢਾਲਾਂ, ਬਰਛੇ ਆਦਿ ਸਜਾ ਕੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ।

ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤੋੜੇਦਾਰ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਸੋਫਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਰਸੀਆਂ 'ਤੇ ਸੂਤੀ ਕੱਪੜੇ ਦੀਆਂ ਘਸੀਆਂ-ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਗੱਦੀਆਂ।

ਤਾਂ ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਹੈ? ਉਸ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਆਖਿਆ। ਨੌਕਰਾਣੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਡਰਾਇੰਗ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਕਿ ਹਾਲੇ ਉਹ ਇੱਕੱਲੀ ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਲੱਗਿਆ। ਚਲੇ ਹੁਣ ਬਹੁਤਾ ਝੂਠ ਨਹੀਂ ਬੋਲਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ, ਉਸ ਦਾ ਉਹ ਪ੍ਰੇਮੀ? ਕੇਤਕੀ ਉਸ ਨਾਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੇਗੀ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੌਖਲਾ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ।

ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਉਡੀਕਣਾ ਨਹੀਂ ਪਿਆ।

ਉਹ ਚਾਰ ਕੁ ਵਜੇ ਇੱਥੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਸੀ। ਦੋ ਕੁ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਸੇ ਦੇ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਪਲ ਕੇਤਕੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦਾ ਪਰਦਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਨਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਮੁਸਕਾਨ ਆਪਣੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਖਿਲਾਰਦਿਆਂ ਰਘੂਮਣੀ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸੰਨ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗੀ। ਰਘੂਮਣੀ ਦਾ ਜੀਅ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਉੱਠ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ 'ਚ ਘੁੱਟ ਕੇ ਚੁੰਮ ਲਵੇ। ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ 'ਚ ਵੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਅਵਸਰ ਆਏ ਸਨ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਕੇਤਕੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਅਤੇ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਵਾਲਾ, ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਪਰ੍ਹੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ ਕਰਦੀ ਸੀ, “ਜ਼ਿਆਦਾ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ।”

ਹੁਣ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਪੈਰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ, ਕੇਤਕੀ ਉਸ ਵੱਲ ਵਧੀ। ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜੀ ਫਾਈਲ ਇੱਕ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖੀ ਅਤੇ ਬੜੀ ਸਹਿਜਤਾ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਅੱਗੇ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ। ਦੂਜੇ ਹੀ ਪਲ ਰਘੂਮਣੀ ਉਸ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਘੁਟਦਿਆਂ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਛੋਹ ਦੁਆਰਾ ਕੇਤਕੀ ਉਸ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰ ਤੱਕ ਸਮਾਉਂਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ- ਕੁਝ ਪਲ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਗਰਮਾਇਸ਼ ਅਤੇ ਚਿਰਾਂ ਤੋਂ ਵਿਛੜੇ ਹੋਣ ਦੀ ਤੜਫ ਆਪਣੀ ਇਸ ਛੋਹ ਦੁਆਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਉਹ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਥ ਫੜਿਆਂ ਇੱਕ ਸੋਫੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਭਾਵੁਕਤਾ ਕਾਰਨ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਕੰਬ ਰਹੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਦਿਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਸਾੜ੍ਹੀ ਦਾ ਪੱਲਾ ਠੀਕ ਕਰਦਿਆਂ ਬੋਲੀ -

“ਐਨੀ ਦੇਰ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਆਉਣ 'ਚ? ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ! ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਉਮਰਾਂ ਬੀਤ ਗਈਆਂ।” ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ 'ਚ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਸੀ ਅਤੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ।

ਰਘੂਮਣੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਉਸ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਤੂੰ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਹੋ।”

“ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਤੂੰ ਤੋਂ ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਬਣ ਜਾਵਾਂ।” ਕੇਤਕੀ ਕੁਝ ਹੱਸਦਿਆਂ ਬੋਲੀ। “ਨਾਲੇ ਇਹ ਦੱਸ ਕੇ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ 'ਚ ਕੋਈ ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ।”

“ਇਹ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਹੈ; ਗਲਤਫਹਿਮੀ ਕਿਵੇਂ?” ਉਹ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਟੰਗੀਆਂ ਢਾਲਾਂ, ਤਲਵਾਰਾਂ, ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਆਦਿ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ।

“ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਿਆਂ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਤੁਸੀਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ। ਇੱਥੇ ਨਾ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਫੌਜ, ਨਾ ਹਾਥੀ, ਨਾ ਘੋੜੇ। ਹਾਂ, ਇੱਕ ਕਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪੁਰਾਣੀ ਜਿਹੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਅੱਠ ਦਸ ਸਾਲ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਝੂਠ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੋਲਿਆ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ 'ਚ ਵੱਸੋਂ ਚਾਹੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜੇ ਰਾਜਪੂਤ। ਪਰ ਮੇਰੇ ਪੂਰਵਜ ਖਾਲਸ ਗੋਂਡ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਇਹ ਘਰ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕੀ ਸਾਰੰਗ ਮਹੱਲ ਕਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿਹੜੇ ਵੇਲਿਆਂ 'ਚ ਬਣ ਗਿਆ।” ਫੇਰ ਪਰਦੇ ਪਿੱਛੇ, ਦੂਜੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਖੜ੍ਹੀ ਨੌਕਰਾਣੀ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰਦਿਆਂ ਬੋਲੀ -

“ਕੁਸਾਲਾ, ਮੇਰੇ ਲਈ ਚਾਹ ਬਣਾ ਦੇ, ਨਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵੀ।”

ਫੇਰ ਰਘੂਮਣੀ ਵੱਲ ਤਕਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਹਾਲੇ ਵੀ ਦਸ-ਬਾਰਾਂ ਕੱਪ ਪੀਂਦੇ ਹੋ ਜਾਂ....?”

“ਜੇ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਵੀ ਅਤੇ ਜੇ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ।”

“ਹਾਲੇ ਵੀ ਉਹ ਹਾਲ? ਉਹੀ ਅਵਾਰਾਗਰਦੀ?” ਉਹ ਬੋਲੀ, “ਉਹ ਤੁਹਾਡੀ ਭਰਜਾਈ ਜਿਓਤਸਨਾ ਬਾਰੇ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ 'ਚ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਸੀ।”

ਰਘੂਮਣੀ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਤੱਕਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਤਸਵੀਰ, ਕੋਈ ਮੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ।”

“ਇਹ ਪੇਂਟਿੰਗ, ਇਹ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ 'ਚ ਕੋਈ ਸਾਰ ਨਹੀਂ। ਮਹਾਂਨਗਰਾਂ ਦੇ ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਚ-ਗਾਣਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸੇ ਕਰੋੜਪਤੀ ਦੇ ਕਮਰੇ ਜਾਂ ਕੰਧਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਬਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰੋੜਪਤੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ ਦੀਆਂ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ, ਉਜਾੜਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।” ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਬੋਲਾਂ 'ਚ ਕੁੜੱਤਣ ਅਤੇ ਗੁੱਸਾ ਝਲਕ ਰਿਹਾ ਸੀ।

“ਪਰ.. ਪਰ ਤੁਸੀਂ, ਤੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਛੱਡ ਕੇ ਅਚਾਨਕ ਕਿਉਂ ਚਲੀ ਆਈ?”

“ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਤਾਰ ਆ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਛੇਤੀ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਵਾਂ।”

“ਕਿਉਂ? ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਸਨ? ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਪਿਤਾ?”

ਕੇਤਕੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਬੋਲੀ -

“ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਇਲਜ਼ਾਮ 'ਚ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਪੁਲਿਸ ਅਤੇ ਨੇਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਚਾਰ ਪੰਜ ਦਿਨ ਹਿਰਾਸਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਰੱਖਿਆ। ਇਹੀ ਸ਼ੁਕਰ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ ਪਸੰਦ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਰਾਹਤ ਮਿਲੀ।”

ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਕੰਧ ਨਾਲ ਟੰਗੀ ਇੱਕ ਫੋਟੋ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ। ਰਘੂਮਣੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵੀ ਉਸ ਪਾਸੇ ਮੁੜੀ; ਇੱਕ ਆਮ ਜਿਹਾ ਪੰਜਾਹ ਬਵੰਜਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਆਦਮੀ, ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ, ਮੋਢਿਆਂ ਤੱਕ ਲਮਕਦੇ ਲੰਮੇ ਵਾਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਲੇ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੀ ਇੱਕ ਪੱਟੀ ਜਿਹੀ ਵਲੀ ਹੋਈ। ਬਾਅਦ 'ਚ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਸਮਿਆਂ 'ਚ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਹੁਣ ਵੀ, ਸਾਰੇ ਗੋਂਡ ਆਦਿਵਾਸੀ ਆਦਮੀ ਇਹ ਪੱਟੀ ਬੰਨਦੇ ਹਨ।

“ਅਤੇ ਹੁਣ ਉਹ....?”

“ਹੁਣ ਉਹ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਜਿਉਂਦਿਆਂ ਵੀ ਕੋਈ ਸੁੱਖ ਨਹੀਂ ਭੋਗਿਆ।”

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਦੇਂਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਨਸ਼ਈ ਸਨ। ਸ਼ਰਾਬ ਨਾ ਮਿਲੇ ਤਾਂ ਅਫੀਮ, ਜੇ ਜੇਬ 'ਚ ਪੈਸੇ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਂ ਘਰ ਦੀ ਕੋਈ ਚੀਜ਼ ਵੇਚ ਕੇ, ਜਾਂ ਉਧਾਰ... ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਕੋਈ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੋਵਸਥਾ ਨੂੰ ਸਮਝ ਰਹੀ ਹਾਂ।”

ਇਹ ਕੁਝ ਸੁਣਦਿਆਂ ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਕੰਧ 'ਤੇ ਟੰਗੀ ਫੋਟੋ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕੇਤਕੀ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ। ਕੇਤਕੀ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, “ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਪਨ 'ਚ ਹੀ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਦੇ ਵੇਖਿਆ; ਆਪਣੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜੋ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤ ਰੁਤਬਾ, ਰਾਜ ਪਾਠ ਸੀ, ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਬਸ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਰਾਸਦੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ ਅਤੇ...”

ਰਘੂਮਣੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਕੇਤਕੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਫੇਰ ਪੁੱਛਿਆ -

“ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ?”

ਉਸ ਨੇ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਕੇਤਕੀ ਦਾ ਚੇਹਰਾ ਸਖਤ ਹੋ ਗਿਆ, ਬੁੱਲ੍ਹ ਕੰਬਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਥਰੂ ਤੈਰਨ ਲੱਗੇ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਉੱਠਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੋਲੀ -

“ਤੁਸਾਂ ‘ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ’ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਸੁਣਿਆ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ?”

“ਹਾਂ, ਉਸ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਕੌਣ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ। ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਂ ਉੱਥੋਂ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ।”

“ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਾਲੇ ਵੀ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਗੋਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ।”

“ਹਾਂ, ਬਿਲਕੁਲ ਦਰੁਸਤ।”

“ਸਾਡੇ ਘਰ-ਮਹੱਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਤੀਹ ਚਾਲੀ ਨਹੀਂ, ਸੈਂਕੜੇ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹਨ।” ਕੇਤਕੀ ਕਹਿ ਉੱਠੀ, “ਪੈਸੇ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਧਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਈ ਤਾਂ ਕਿ ...।”

ਫੇਰ ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬੋਲੀ -

“ਦੁੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੱਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲਾ ਬਾਗ 'ਚ ਸ਼ਾਇਦ ਪੰਜ ਸਤ ਸੌ ਆਦਮੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣੇ, ਪਰ ਇੱਥੇ 5970 ਆਦਮੀ-ਤੀਵੀਆਂ ਆਪਣੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਹੱਥੋਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣ ਗਏ। ਇਸ ਅਹਾਤੇ, ਛੱਤਾਂ ਅਤੇ ਵਰਾਂਡਿਆਂ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਆਦਮੀਆਂ, ਤੀਵੀਆਂ ਦੀਆਂ ਲਾਸ਼ਾਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਇੱਕ ਪੁੱਤਰ ਵੀ। ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ, ਜੋ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਹੁਤ ਛੋਟੇ ਸਨ, ਕਿਸੇ ਨੇ ਗੰਦੀਆਂ ਬੋਰੀਆਂ ਥੱਲੇ ਲੁਕਾ ਲਿਆ। ਉਹ ਬਚ ਗਏ ਬੇਸ਼ੱਕ, ਪਰ ਮਰਿਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਬਦਤਰ...”

“ਉਹ! ਪਰ ਕਿਉਂ ਅਤੇ ਕਿਵੇਂ?”

“ਦੁੱਖ ਇਹ।” ਉਹ ਬੋਲਦੀ ਰਹੀ, “ਜੱਲਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਦੀ ਘਟਨਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਸਾਰਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ, ਸਾਰਾ ਦੇਸ਼ ਤੜਫ ਉੱਠਿਆ, ਪਰ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਿ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਭੁੰਨੇ ਜਾਣ 'ਤੇ...। ਅਖਬਾਰਾਂ 'ਚ ਇੱਕ ਦੇ ਖਬਰਾਂ-ਤਸਵੀਰਾਂ ਛਪੀਆਂ ਅਤੇ ਬਸ। ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਦੁੱਖ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੋਲੀਆਂ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਚੱਲੀਆਂ ਸਨ।”

“ਮੈਂ ਕਿਵੇਂ ਮੰਨ ਲਵਾਂ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?”

“ਮੈਂ ਵਿਖਾਉਂਦੀ ਹਾਂ।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਅਲਮਾਰੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਇੱਕ ਪੁਰਾਣੀ ਐਲਬਮ ਲੈ ਆਈ। ਰਘੂਮਣੀ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਐਲਬਮ 'ਚ ਲਾਈਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਇਸੇ ਮਹੱਲ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੰਧਾਂ ਉੱਤੇ, ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਨੰਗੇ ਪਿੰਡਿਆਂ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਲਈ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੋਢਿਆਂ ਤੱਕ ਲਮਕਦੇ ਵਾਲਾਂ, ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੁੱਛਾਂ ਵਾਲਾ ਇੱਕ ਚਾਲੀ ਪੰਤਾਲੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਆਦਮੀ। ਦੂਜੀ ਫੋਟੋ 'ਚ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਬੰਦੂਕਾਂ ਫੜੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਸਿਪਾਹੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ 'ਚ ਕੋਈ ਐਸੀ ਫੋਟੋ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਜਿਸ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਦਿਆਂ ਜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਰਿਆ ਵਿਖਾਇਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਐਲਬਮ ਦੇ ਕੁਝ ਵਰਕੇ ਪਲਟਾ ਕੇ ਇੱਕ ਫੋਟੋ ਵਾਲਾ ਪੰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

“ਇਹ ਫੋਟੋ ਇੱਥੋਂ ਦੇ ਕਿਸੇ ਲੋਕਲ ਫੋਟੋਗਰਾਫਰ ਨੇ ਖਿੱਚੀ ਸੀ। ਖਿੱਚੀਆਂ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਹੋਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਖਬਾਰਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਛਾਪਣ ਤੋਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।” ਇਸ ਫੋਟੋ 'ਚ ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਾਫ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜੋ-ਜੋ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਗੋਲੀ ਖਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਦਾਦਾ ਦੇ ਡਿਗਣ ਦੀ ਫੋਟੋ ਵੀ ਸੀ।

ਦਿੱਲੀ 'ਚ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਵੱਡੇ ਮਨਿਸਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ - “ਕਿੱਲ ਹਿਮ! ਸੂਟ ਹਿਮ।”

ਇਸ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪਿੱਠ-ਭੂਮੀ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਦਿਆਂ ਉਸ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਸੀ ਕਿ ਇੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ-ਛੋਟੀਆਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਆਬਾਦੀ ਵਾਲੀਆਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਮੱਧ-ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧ 'ਚ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਭੁਮਿਹਾਰ ਦੇਓ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਵੱਖਰਿਆਂ ਰਹਿਣ ਦਿਓ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਜਿਉਂਦੇ ਵਸਦੇ ਰਹਿ ਸਕੀਏ, ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਆ ਕੇ ਸਾਡੇ ਸਿੱਧੇ ਸਾਧੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਐਕਪਲਾਈਟ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ। ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਜੰਗਲ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਦਿ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਰਹਿਣ ਜਿਵੇਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

“ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਚਾਹੇ ਦੇਸੀ ਹੋਵੇ ਚਾਹੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਇੱਕੋ ਹੁੰਦੀ ਹੈ - ਆਪਣਾ ਹੁਕਮ ਮਨਾਉਣਾ ਤੇ ਛੋਟੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਦਬਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਢੀਠਪੁਣਾ ਵੀ ਵੇਖੋ ਕਿ ਚਾਹੇ ਛਤਰੀ ਆਏ, ਰਾਜਪੂਤ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਏ, ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਜਿਉਂਦੇ ਆਏ। ਪਰ... ਪਰ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਅਸੰਭਵ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਂਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਹਿਣ 'ਚ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕੇਤਕੀ ਜਿਵੇਂ ਥੱਕ ਗਈ ਹੋਵੇ। ਕੁਸਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰ ਕੇ ਪੀਣ ਲਈ ਪਾਣੀ ਮੰਗਵਾਇਆ, ਹੋਰ ਚਾਹ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਾਤ ਦੇ ਖਾਣੇ ਲਈ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦੇਣ ਲੱਗੀ -

“ਜੇ ਬਜ਼ਾਰੋਂ ਮੱਛੀ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਲੈ ਆਉਣਾ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਡੀਮਕਰੀ, ਆਂਡੇ ਦੀ ਤਰੀ ਵਾਲੀ ਸਬਜ਼ੀ।” ਉਹ ਜਾਣਦੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀ ਮਨਭਾਉਂਦੀ ‘ਡਿਸ਼’ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਚਾਹ ਪੀਂਦਿਆਂ ਰਘੂਮਣੀ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਰਿਹਾ - ਕੀ ਕੀ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਕਿੱਥੇ ਕਿੱਥੇ ਘੁੰਮਦਾ ਫਿਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਆਖਿਆ -

“ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਜਹੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ। ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਉਹ ਠੁਮਰੀ ਸੁਣਾ ਦੇਵੋ, ਕੀ ਬੋਲ ਸੀ ਉਹਦੇ - ਆਏ ਨਾ ਬਾਲਮ, ਕਾ ਕਰੂ ਸਜਨੀ....।”

“ਹਾਲੇ ਮੂਡ ਨਹੀਂ। ਨਾਲੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਹੋਇਆ ਗਾਏ ਨੂੰ।”

“ਮੈਨੂੰ ਮਿਲਿਆਂ ਵੀ ਤੇ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਹੋ ਗਿਆ?”

“ਚੰਗਾ, ਜ਼ਰਾ ਠਹਿਰ ਕੇ ਸੁਣਾਵਾਂਗਾ।” ਰਘੂਮਣੀ ਬੋਲਿਆ, “ਪਹਿਲਾਂ ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਹੋਰ ਕੁਝ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹਵਾਂਗਾ।”

“ਹੋਰ ਕੀ?”

“ਇਹ ਕਿ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹੋ? ਘਰ 'ਚ ਹੋਰ ਕੌਣ ਕੌਣ ਹਨ। ਹੋਰ ਹਾਲਤ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਨ?”

“ਸ਼ਾਇਦ ਤੁਸੀਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਘਰ ਦਾ ਖਰਚਾ ਕਿਵੇਂ ਚੱਲਦਾ। ਜ਼ਰੂਰ ਕੋਈ ਪੁਰਾਣੀ ਜ਼ਮੀਨ-ਜਾਇਦਾਦ ਹੋਵੇਗੀ? ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਇਹ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਜਦ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਾਂਗ ਕੋਈ

ਦੂਰ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਲੱਭ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਦੀ ਥਾਂ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਉਸ ਦੀ ਬੁੱਢੀ, ਮਰਨ ਕਿਨਾਰੇ ਬੈਠੀ ਤੀਵੀਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਕਮਰੇ 'ਚੋਂ ਵੀ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਨੋਟਿਸ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਅਗਲੀ ਗੱਲ ਜੋ ਤੁਸੀਂ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਉਹ ਵੀ ਦੱਸ ਦੇਂਦੀ ਹਾਂ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੈ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕੋਗੇ।”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਾਂਗਾ?”

“ਖਿਮਾਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹਾਂ। ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਜਾਤਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕਿੱਤੇ, ਪੇਸ਼ੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਜਿਵੇਂ ਟੈਕਸੀ ਜਾਂ ਟਰੱਕ ਡਰਾਈਵਰ ਚਾਹੇ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਜਾਤ-ਪਾਤ ਦਾ ਹੋਵੇ, ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਸਾਨਾਂ, ਮਿਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਵਪਾਰੀਆਂ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕਤਾ। ਰਾਜੇ ਚਾਹੇ ਛੋਟੇ ਹੋਣ ਚਾਹੇ ਵੱਡੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਬਣ ਗਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਾਜਕੁਮਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਆਮ ਕਰਕੇ ਰਾਜ ਘਰਾਣਿਆਂ 'ਚ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਇਸ 'ਚ ਕਦੀ ਕਦੀ ਢਿੱਲ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਬਿਲਕੁਲ ਨਹੀਂ। ਲਹੂ ਹੀ ਵੱਖਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ, ਲਾਲ ਨਹੀਂ ਨੀਲਾ, ਬਲਿਊ ਬਲੱਡ। ਇਸ ਨੀਲੇ ਲਹੂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਕ ਖਾਸੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।”

“ਇਹ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਆਪ 'ਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਖੂਨ-ਖਾਨ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਭ ਐਵੇਂ ਹਨ।”

“ਮੈਂ ਜਾਣਦੀ ਸਾਂ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝੋਗੇ, ਚਾਹੇ ਕੁਝ ਵੀ ਹੋ ਜਾਵੇ, ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ। ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰਨਾ ਮਰਨ ਤੋਂ ਬਦਤਰ ਹੈ।”

“ਚਲੋ ਇਹੀ ਸਹੀ। ਪਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੋਈ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਤੇ ਮਿਲ ਹੀ ਸਕਦਾ ਸੀ।”

“ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ! ਰਾਜ ਖੋਹੇ ਗਏ। ਹੁਣ ਇਹ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਬਣ ਗਏ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕੂ, ਨਾ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ, ਨਾ ਕੋਈ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਲਾਇਕ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਧੰਨ ਹੈ, ਉਹ ਨਿਕੰਮੇ ਜਾਹਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਭਰਮ ਪਾਲਦਿਆਂ ਸ਼ਰਾਬਾਂ, ਅਯਾਸ਼ੀ 'ਚ ਪੈਸਾ ਰੋੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲਾਂ ਨੂੰ ਹੋਟਲਾਂ ਜੰਗਲ-ਰਿਜ਼ੋਰਟਾਂ 'ਚ ਬਦਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ। ਇੱਕ ਦੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ। ਅਕਲ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੂਰ ਦਾ ਵੀ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ। ਦੁਨੀਆਂ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦੀ ਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੁਰਖਿਆ ਨੇ ਕਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਹੁਣ ਕਰਦੇ ਹਨ।”

“ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਦਾਦਾ?” ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਜਾਨਣਾ ਚਾਹਿਆ।

“ਮੇਰੇ ਦਾਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖਰੇ ਸਨ। ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ, ਵੱਖਰਾ ਸੋਚਣ ਦਾ ਖਾਮਿਆਜ਼ਾ ਵੀ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੇ ਘਰਾਂ 'ਚ ਰਹਿੰਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖਾਂ-ਸੁੱਖਾਂ 'ਚ ਸ਼ਰੀਕ ਹੁੰਦੇ...।”

“ਤਾਂ ਤੇ, ਜੇ ਮੈਂ ਕਹਿਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਲੈ ਸਕਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਤ੍ਰਿਸ਼ਕੂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ?”

“ਹਾਂ, ਤੁਸੀਂ ਠੀਕ ਹੀ ਕਿਹਾ। ਨਾ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨਾਲ ਸੰਗ ਨਿਭਾ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਅਤੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਦੀ ਅਧੀਨਗੀ 'ਚ...।”

“ਹੂੰ!” ‘ਅਧੀਨਗੀ’ ਸ਼ਬਦ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ।

“ਪਰ ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਵੀ ਮੇਰੇ 'ਤੇ ਤਰਸ ਨਾ ਖਾਓ ਕਿ ਮੈਂ ਨਿਰਾਸ਼ ਜਾਂ ਦੁਖੀ ਪਰਾਣੀ ਹਾਂ। ਬਲਕਿ ਮੇਰੇ ਲਈ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਇੱਕ ਸੌਗਤ ਬਣ ਕੇ ਆਈ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਮੇਰੇ ਸਨਮੁਖ ਕਈ ਅਵਸਰਾਂ ਦੇ ਦੁਆਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹੀ ਮੇਰੀ ਹੋਣੀ ਹੈ।”

ਰਘੂਮਣੀ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਮਝਦਿਆਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗਾ।

“ਹੁਣ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲ-ਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ, ਦੁਰਦਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਲਿਖਦੀ ਹਾਂ - ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਬਾਰੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਬਾਰੇ ਜਿਸ ਦੇ ਆਸਰੇ ਉਹ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿਉਂਦੇ ਆ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਉੱਠੀ। ਰਸੋਈ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਕੁਸਾਲਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁੜ ਰਘੂਮਣੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੋਲੀ-

“ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋ ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ? ਜੇ ਜਿਓਤਸਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹੀ ਤਾਂ ਕੀ ਹੋਇਆ? ਜੇ ਕੇਤਕੀ ਵੀ ਤੁਹਾਡੀ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚੋਂ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਅੰਤ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ! ਦੇਵਦਾਸ ਵਾਂਗ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਤੋਂ ਭੱਜਦੇ ਰਹਿਣਾ ਵੀ ਤੇ ਜੀਵਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਮਾਈ ਡੀਅਰ ਰਘੂਮਣੀ! ਜੇ ਬੀਤ ਗਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਭੁਲਾਇਆ ਬੇਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ....।”

ਰਘੂਮਣੀ ਕੁਝ ਦੇਰ 'ਹਾਂ' 'ਚ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਰਿਹਾ। ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਤੁਸੀਂ ਮੇਰੇ ਹੀ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ ਅਸੰਤੁਲਿਤ ਅਤੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਭਾਵੁਕ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਂ। ਇਹ ਵੀ ਸਾਡੇ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਇਦ ਸਮੂਹਿਕ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਹੈ।”

ਕੇਤਕੀ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰੇ ਜਿਹੇ ਚਿਹਰੇ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਰਘੂਮਣੀ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਵੀ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦਇਆ ਵੀ।

“ਅੱਛਾ... ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਦੱਸੋ। ਕੀ ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੰਮ 'ਚ ਹੱਥ ਵਟਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ?...” ਅਚਾਨਕ ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

ਸੁਣ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਹਾਸਾ ਆ ਗਿਆ, ਉਹ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਸੌਫੇ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਫੇਰ ਉਸ ਦੁਆਲੇ ਬਾਂਹ ਵਲਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, “ਮੇਰਾ ਰਘੂਮਣੀ ਸਦਾ ਰਘੂਮਣੀ ਹੀ ਰਹੇਗਾ।”

‘ਮੇਰਾ’ ਸ਼ਬਦ ਸੁਣ ਕੇ ਅਤੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਅਦ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਛੋਹ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹ ਹੋਰ ਵੀ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਉੱਠਿਆ। ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਅੱਥਰੂ ਤੈਰਨ ਲੱਗੇ। ਕੇਤਕੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਉਸ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਫੜਦਿਆਂ ਬੋਲੀ - “ਜੇ ਤੁਸਾਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹੀ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦਾ ਮਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਬੋਲਪੁਰ ਜਾ ਕੇ ਕਰੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵੀ ਸਾਡੇ ਗੌਡ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਟੀ ਦੇ ਵਸੀਲੇ ਜੰਗਲ ਖੋਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਲੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਉੱਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ‘ਕੇਤਕੀ’, ਕੋਈ ‘ਮਹੂਆ’ ਮਿਲ ਜਾਏ।”

ਰਘੂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੱਜਾ ਹੱਥ ਫੇਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ - “ਨਹੀ, ਰਘੂ ਲਈ ਦੁਨੀਆਂ 'ਚ ਇੱਕੋ ਕੇਤਕੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ।”

ਉਹ ਕੁਝ ਦੇਰ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ, ਸਾਂਥਾਂਲਾ ਅਤੇ ਬਾਉਲਾਂ ਦੇ ਮੇਲਿਆਂ 'ਚ ਆਪਣੇ ਨੱਚਣ-ਗਾਉਣ, ਮੌਜ ਮਸਤੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਕੇਤਕੀ ਬੋਲ ਉੱਠੀ, ਜਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

“ਉਹ ਦਿਨ ਵੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨ!”

“ਹਾਂ, ਦਰਿਆ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮੌਜ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ!”

“ਜੰਗਲ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਲੰਘਦੀ ਹਵਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ!”

“ਨੀਲੇ ਆਕਾਸ਼ 'ਚ ਉਡਦੇ ਪੰਛੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ!”

“ਕਿਸੇ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ!”

“ਕਿਸੇ ਨਰਤਕੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਛਣਕਦੇ ਘੁੰਗਰੂਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ!”

“ਕਿਸੇ ਗਾਇਕ ਦੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ; ਕਵੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ!”

“ਪਰ.. ਪਰ ਵਿੰਡਬਣਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ਗਵਾਰ ਪਲਾਂ ਦੇ ਬੀਤ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦਿਨ ਵੀ ਕਿਵੇਂ ਚੰਗੇ ਸਨ!”

“ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਜ ਦਾ ਇਹ ਦਿਨ...!”

ਕਮਰੇ ਅੰਦਰ ਹਨੇਰਾ ਪਸਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਲਾਈਟ ਜਲਾਈ ਅਤੇ ਬੋਲੀ, “ਤੁਸੀਂ ਬਾਥਰੂਮ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਮੂੰਹ ਹੱਥ ਧੋ ਲਵੋ, ਦੀਵਾਨ 'ਤੇ ਲੰਮੇ ਪੈ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇਰ ਮੈਂ ਰਸੋਈ 'ਚ ਜਾ ਕੇ ਵੇਖਦੀ ਹਾਂ।”

“ਤੁਸੀਂ ਜਾਓਗੇ ਰਸੋਈ 'ਚ?”

“ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ? ਮੈਂ ... ਮੈਂ...” ਉਹ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ।

ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਘੂਮਣੀ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਅੱਜ ਰਾਤ ਉਹ ਕਿੱਥੇ ਬਿਤਾਏ? ਇਹ ਇੱਕੱਲੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਘਰ ਸੌਣਾ? ਲੋਕੀ ਕੀ ਸੋਚਣਗੇ? ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਕੋਈ ਹੋਟਲ-ਸੋਟਲ ਤੇ ਹੋਵੇਗਾ ਹੀ। ਦਰਅਸਲ ਮੈਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਟਲ 'ਚ ਆਪਣਾ ਸਾਮਾਨ ਰੱਖ ਕੇ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ।

ਰਘੂਮਣੀ ਵੱਲ ਤਕਦਿਆਂ ਕੇਤਕੀ ਕਹਿ ਉੱਠੀ, “ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਤੁਸੀਂ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋ। ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਹੋਟਲ ਵਗ਼ੈਰਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਿੱਥੇ ਵੇਟਿੰਗ ਰੂਮ 'ਚ ਜਾਂ ਪਲੇਟ ਫਾਰਮ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸੌਂ ਸਕੋ। ਅਲਬੱਤਾ ਇੱਕ ਧਰਮਸ਼ਾਲਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ - ਜੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦੇ ਬਜਾਏ ਮੱਛਰਾਂ ਜਾਂ ਚੂਹਿਆਂ ਦਾ ਸਾਥ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਰੋਕਾਂਗੀ ਨਹੀਂ।”

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਕਰਦਿਆਂ ਜਦ ਸਮਾਂ ਦਸ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਕੁਸਾਲਾ ਨੇ ਆ ਕੇ ਆਖਿਆ-

“ਕਮਰਾ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵਗੈਰਾ ਵੀ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਮੈਂ... ਮੈਂ ਜਾਵਾਂ?”

“ਹਾਂ, ਤੂੰ ਜਾਹ।”

ਕੁਸਾਲਾ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕੇਤਕੀ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਬੈੱਡ-ਰੂਮ ਤੱਕ ਛੱਡਣ ਗਈ। ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀਆਂ ਦਲੀਜ਼ਾਂ 'ਚ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ 'ਚ ਕਰਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਫੇਰ ਕੁਝ ਸ਼ਰਾਰਤ ਦੇ ਲਹਿਜ਼ੇ 'ਚ ਬੋਲੀ, “ਹੁਣ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਸੌਂ ਜਾਓ।”

ਕੇਤਕੀ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ, ਰਘੂਮਣੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਸਰਾਹਣੇ 'ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਐਨੇ ਦਿਨ ਇੱਕੱਲਿਆਂ ਭਟਕਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅੱਜ ਕੇਤਕੀ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੱਕੋ ਛੱਤ ਥੱਲੇ ਲੰਮੇ ਪਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ, “ਮੈਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਆ ਗਿਆ?” ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਅੱਜ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ।

5

ਇਹ ਧਰਤੀ ਸੱਚਮੁੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਾਂ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਧਰਤੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਟਦੇ

ਬਿਨਾਂ ਹਲ ਚਲਾਇਆਂ ਬੀਅ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।

“ਚਲੋ ਆਓ ਤੁਹਾਨੂੰ ਸੈਰ-ਸੂਰ ਕਰਾ ਦੇਵਾਂ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬੈਠੇ ਬੈਠੇ ਬੋਰ ਹੋ ਜਾਵੋਗੇ।” ਸਵੇਰੇ ਬਰੇਕਫਾਸਟ ਕਰਦਿਆਂ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਆਖਿਆ।

“ਨਹੀਂ ਕੇਤਕੀ, ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਜੇ ਮੈਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠਾ ਰਹਾਂ ਤਾਂ ਬੋਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗਾ।”

“ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਕੰਮ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਹੋ ਜਾਣਗੇ। ਉੱਝ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਹੈ ਸਾਡੇ ਇਸ ਖੇਤਰ 'ਚ ਵੇਖਣ-ਜਾਨਣ ਲਈ; ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਮੰਦਰ, ਬੋਧ-ਵਿਹਾਰ, ਆਬਸ਼ਾਰਾਂ, ਜੰਗਲ-ਪਰਬਤ...”

ਬਰੇਕਫਾਸਟ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਹੀ ਇੱਕ ਟੈਕਸੀ ਆ ਕੇ ਬੂਹੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਟੈਕਸੀ ਆਉਣ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

“ਤੁਹਾਡੇ ਪਾਸ ਕੈਮਰਾ ਹੈ?” ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਕੈਮਰਾ? ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਤੇ ਇਹ ਦੋ ਜੋੜੀ ਕੱਪੜੇ ਹਨ; ਜਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਕੁਝ ਪੁਸਤਕਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਕਾਪੀ।”

“ਅਤੇ ਬਾਂਸੁਰੀ?”

“ਉਹ ਵੀ ਹੈ। ਬਾਂਸੁਰੀ ਦਾ ਇਹ ਸੁੱਖ ਹੈ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਮਰਜ਼ੀ ਲੈ ਜਾਓ।”

ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਬੜੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਟੈਕਸੀ ਦਾ ਬੂਹਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ 'ਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਟੈਕਸੀ ਕਾਫੀ ਪੁਰਾਣੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੀਟਾਂ ਵੀ ਘਸੀਆਂ ਹੋਈਆਂ।

“ਕਿੱਧਰ?” ਟੈਕਸੀ ਡਰਾਈਵਰ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਧੋ ਫੋਟੋਗਰਾਫਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ, ਫੇਰ ਭੂਮਦੇਵ ਮੰਦਰ।”

ਫੋਟੋਗਰਾਫਰ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਕੈਮਰਾ ਲੈ ਕੇ ਟੈਕਸੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਇੱਕ ਕੱਚੀ ਜਹੀ ਸੜਕ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਲੱਗੀ। ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਪਾਸੇ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਬੰਜਰ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚਕਾਰ ਟਾਵੇਂ-ਟਾਵੇਂ ਖੇਤ, ਖੇਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਝੋਂਪੜੀਆਂ, ਆਦਮੀ ਨੰਗੇ ਪਿੰਡੇ, ਤੇੜ ਗਮਛਾ, ਪਰਨਾ ਜਿਹਾ ਬੰਨਿਆ ਹੋਇਆ, ਤੀਵੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਬਸ ਚਾਰ ਗਜ਼ ਕੱਪੜਾ ਆਪਣੇ ਦੁਆਲੇ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ। ਛਾਤੀਆਂ ਢਕੀਆਂ ਜਾਂ ਨੰਗੀਆਂ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੀਵੀਆਂ ਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਦੋ ਕੁ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਉਹ ਇੱਕ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕੰਢੇ ਖੜ੍ਹੇ ਇੱਕ ਕਾਫੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਮੰਦਰ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਟੈਕਸੀ 'ਚੋਂ ਉਤਰ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਤਰਦਿਆਂ ਹੀ ਚਾਹ ਦੇ ਖੋਖੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਫੁੱਲ ਵੇਚਣ ਵਾਲੇ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਹੱਥ ਲਾਇਆ। ਪੁਜਾਰੀ ਵੀ ਮੰਦਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੋਲਿਆ -

“ਆਓ ਰਾਜੀ ਮਾਂ, ਅੱਜ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਆਏ।”

ਪੁਜਾਰੀ ਨਾਲ ਇੱਕ-ਦੋ ਰਸਮੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਤਕੀ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਮੰਦਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਈ ਅਤੇ ਫੇਰ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੰਧਾਂ 'ਤੇ ਘੜੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਵਿਖਾਉਣ ਲੱਗੀ।

“ਇਹ ਮੰਦਰ ਕਿਸੇ ਰਾਜੇ ਨੇ ਨਹੀਂ ਬਣਵਾਇਆ। ਸਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਚੰਦਾ ਇੱਕੱਠਾ ਕਰਕੇ, ਪਰ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ।”

“ਹੂੰ!”

“ਭੂਮ ਦੇਵ, ਭਾਵ ਧਰਤੀ ਦੇਵਤਾ-ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ। ਅਸੀਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਧਰਤੀ ਦੀ, ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਦੀ ਕੇਵਲ ਪੂਜਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਵਿਓਹਾਰ 'ਚ ਵੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਖਾਲਸ ਆਦਿਵਾਸੀ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹਲ ਨਹੀਂ ਚਲਾਉਂਦੇ, ਜੋ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਗ ਜਾਵੇ, ਬਸ ਉਸ ਤੋਂ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਂ ਫੇਰ ਬਿਨਾਂ ਹਲ ਚਲਾਇਆਂ, ਬਿਨਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਪੁੱਟਿਆ ਬੀਅ ਸੁੱਟ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।”

“ਮੈਂ ਜਾਣਦਾ ਹਾਂ”, ਰਘੂਮਣੀ ਬੋਲਿਆ, “ਬੋਲਪੁਰ ਦੇ ਕੋਲ ਸਾਂਥਾਂਲਾਂ ਦਾ ਵੀ ਇਹੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ।”

ਮੰਦਰ ਵੇਖ ਕੇ ਅਤੇ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚ ਕੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਚਾਹ ਵਾਲੇ ਨੇ ਰੋਕ ਕੇ ਆਖਿਆ-

“ਹੁਣ ਰਾਜੀ ਮਾਂ ਚਾਹ ਪੀ ਕੇ ਹੀ ਜਾਣਾ।”

ਚਾਹ ਪੀਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਥੋਂ ਤੁਰ ਕੇ ਰਸਤੇ 'ਚ ਇੱਕ ਬੋਧ ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ 'ਚ ਖਿਲਰੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ, ਰਸਤੇ 'ਚ ਇੱਕ ਦੋ ਪਿੰਡਾਂ 'ਚ ਰੁਕਦੇ ਉਹ ਇੱਕ ਤਲਾਅ ਦੇ ਕੋਲ ਆਣ ਰੁਕੇ। ਇੱਥੇ ਅੱਠ-ਦਸ ਆਦਿਵਾਸੀ ਖੜ੍ਹੇ ਜਿਵੇਂ ਕੇਤਕੀ ਦਾ ਹੀ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਪੱਕੇ ਰੰਗ, ਕਿੱਕਰ ਵਾਂਗ ਸੁੱਕੇ-ਪੀਲੇ ਜੁੱਸੇ, ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਮੁੰਡਾ ਜਿਸ ਨੇ ਪੁਰਾਣੀ ਜਿਹੀ ਪੈਂਟ ਅਤੇ ਮੈਲੀ ਜਿਹੀ ਬਨੈਣ ਪਾਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ; ਸਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ ਅਤੇ ਅਦਬ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ।

“ਅਤੇ ਇਹ ਰਘੂਮਣੀ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ, ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਅਤੇ ਗੁਰੂ।”

“ਗੁਰੂ! ਐਵੇਂ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਗਲਤਫਹਿਮੀਆਂ 'ਚ ਨਾ ਪਾਵੋ। ਮੈਂ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਭਟਕਿਆ ਹੋਇਆਂ ਹਾਂ, ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਕੀ ਸਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।”

“ਜਿਸ ਨੇ ਸਿੱਖਣਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਤੇ ‘ਐਸ’ ਤੋਂ ਸਿੱਖ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਹੱਸਦਿਆਂ ਆਖਿਆ। ਖੋਤੇ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦਾ ‘ਐਸ’ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕਣ।

“ਤਾਂ ਮੈਂ ‘ਐਸ’ ਹੋਇਆ।”

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਪੂਰੀ ਸੰਜੀਦਗੀ ਨਾਲ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹਾਂ। ‘ਐਸ’ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਾਂਤਮਈ, ਵਫ਼ਾਦਾਰ, ਦੂਜਿਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਣ ਅਤੇ ਅਹਿੰਸਾ 'ਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਪਰਾਣੀ ਇਸ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਚ ਆਸਥਾ ਰੱਖਦੇ ਆਏ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਮੈਂ ਕੋਈ ਝੂਠ ਤੇ ਨਹੀਂ ਬੋਲਿਆ।”

“ਹਾਂ, ਇਹ ਤਾਂ ਸਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਕਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਸੋਚਿਆ।”

“ਤਾਂ ਫੇਰ ਹੁਣ ਸੋਚਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਵੋ। ‘ਤੁਹਾਡੇ’ ਲੋਕ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੀ ਸਰਕਾਰ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੋਤੇ ਵਾਂਗ ਵਰਤਦੀ ਅਤੇ ਖੋਤਾ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਚ ਆ ਕੇ ਜਾਂ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਇਹ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੜਕਾਂ, ਖਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ 'ਚ ਕੰਮ ਲੱਗੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਖੋਤੇ ਤੋਂ ਬਿਹਤਰ ਨਹੀਂ।”

“ਤੂੰ ਸੱਚ ਕਹਿ ਰਹੀ ਏਂ ਕੇਤਕੀ, ਸੱਚ ਹੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਏਂ।”

“ਪਰ ਹੁਣ ਤੁਹਾਡੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਇਹ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖੋਤੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਇਹ ਸ਼ੇਰ ਬਣਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ।”

ਫੇਰ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਮਾਵੜੇ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਆਖਿਆ - “ਜ਼ਰਾ ਪਾਣੀ ਪਲਾ ਦੇ। ਗਰਮੀ ਬਹੁਤ ਏ ਅਤੇ ਤ੍ਰੇਹ ਵੀ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਹੈ।”

“ਆਓ ਆਪਾਂ ਇੱਥੇ ਬੈਠਦੇ ਹਾਂ।” ਕਹਿ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਰੁੱਖ ਦੀ ਛਾਂ ਥੱਲੇ ਲੈ ਆਈ। ਪਾਣੀ ਆਉਣ 'ਤੇ ਅਤੇ ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਲਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੱਸੀ। ਜੋ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਆਇਆ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਕੇਤਕੀ ਅਤੇ ਕੇਤਕੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਮਾਜ ਸੇਵਕਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇੱਥੇ ਛੇ-ਸੱਤ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਤਲਾਅ ਨੂੰ ਡੂੰਘਾ ਕੀਤਾ, ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਤੋਂ ਬਰਸਾਤ ਦਾ ਪਾਣੀ ਇਸ 'ਚ ਪਾਉਣ ਲਈ ਨਾਲੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਵਿੱਚ ਮੱਛੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਤਾਂ ਜੋ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜ ਸਕਣ। ਹੁਣ ਜੰਗਲਾਤ ਵਾਲੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਜੰਗਲਾਤ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਹੈ। ਕੋਈ ਇੱਥੇ ਤਲਾਅ ਨਹੀਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

“ਤਾਂ ਫੇਰ?” ਰਘੂਮਣੀ ਬੋਲਿਆ।

“ਤਾਂ ਫੇਰ ਕੀ? ਜੋ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਉਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।”

ਕੇਤਕੀ ਉਸ ਨੂੰ ਰੁੱਖ ਥੱਲੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਤੇ ਚਲੇ ਗਈ। ਕਾਫੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਜਦ ਮਾਵੜੇ ਨਾਲ ਵਾਪਸ ਆਈ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਪੱਤਿਆਂ 'ਚ ਲਪੇਟਿਆ ਹੋਇਆ ਕੁਝ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਪੱਤਾ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰਘੂਮਣੀ ਅੱਗੇ ਰੱਖਦਿਆਂ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਆਖਿਆ—

“ਲਓ ਰਘੂਮਣੀ, ਅੱਜ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਵਾਲਾ ਲੰਚ ਵੀ ਕਰੋ।”

ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉੱਥਲੇ ਹੋਏ ਚੌਲ ਪਏ ਸਨ, ਜਿਸ 'ਚ ਰੋੜੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਲੂਣ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਘਰ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਨੌਂ-ਦਸ ਦਿਨ ਬੀਤ ਗਏ। ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ, ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ, ਕਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਘਰ 'ਚ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਗਾਇਬ ਰਹਿੰਦੀ। ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਜੰਗਲ ਜਹੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਸੀ ਜੋ ਕਦੀ ਫਲਾਂ-ਫੁੱਲਾਂ ਭਰਿਆ ਬਾਗ ਹੋਇਆ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਰਾਤ ਦੇ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਕੋਈ ਇਸ ਜੰਗਲ ਵਿਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਕੋਲ ਆਉਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨੇਰੇ 'ਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ। ਕਦੀ ਕਦੀ ਦਿਨ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਪੱਤਰਕਾਰ ਜਾਂ ਨੌਜਵਾਨ ਮੁੰਡੇ ਕੁੜੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ 'ਚ ਆ ਜੁੜਦੇ ਅਤੇ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਸਿਆਸੀ ਅਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗਦੇ। ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲ ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ, ਬਹਿਸਾਂ 'ਚ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਹੀਂ ਵਿਖਾਈ, ਪਰ ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਸ ਨੇ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ।

ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕੇਤਕੀ ਨਾਲ ਜਾਂਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ ਕਿਵੇਂ ਰਿਲਾਇੰਸ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਲੋਹੇ ਦੀ ਮਿੱਲ ਲਾਈ; ਇੱਕ ਤਲਾਅ ਨੂੰ, ਜਿਸ 'ਚੋਂ ਪੰਜ-ਸੱਤ ਆਦਿਵਾਸੀ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗਵਾਂ, ਬੱਕਰੀਆਂ ਪਾਣੀ ਪੀਂਦੀਆਂ, ਆਦਮੀ ਤੀਵੀਆਂ ਨਹਾਉਂਦੇ ਜਾਂ ਮੱਛੀਆਂ ਫੜਦੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਵਿਮਿੰਗ ਪੂਲ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਕੋਲ ਆਪਣਾ ਇੱਕ ਹਾਲੀਡੇ ਹੋਮ ਵੀ ਉਸਾਰ ਲਿਆ।

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਹੀ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਵੇਖਿਆ — ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਈ, ਵਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪਲਾਸ਼ ਅਤੇ ਅਮਲਤਾਸ਼ ਦੇ ਫੁੱਲ ਟੰਗੀ ਤੇਜ਼ ਤੇਜ਼ ਪੈਰ ਚੁੱਕਦਿਆਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਟੋਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਨਾਲ ਇੱਕ ਢੋਲ ਵਜਾਉਣ ਵਾਲਾ। ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਟੈਕਸੀ ਰੁਕਵਾ ਲਈ ਅਤੇ ਕੈਮਰਾ ਕੱਢ ਕੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋਆਂ ਖਿੱਚਣ ਲੱਗਾ। ਕੁੜੀਆਂ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕਰਦੀਆਂ, ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਫੇਰਨ ਲੱਗੀਆਂ। ਫੇਰ ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਵੀ ਟੈਕਸੀ 'ਚੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ‘ਪਾਓਂ ਲਾਗੂ, ਪਾਓਂ ਲਾਗੂ’ ਕਰਦੀਆਂ ਉਸ ਕੋਲ ਆ ਗਈਆਂ। ਹੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚਣ 'ਚ ਵੀ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਦਿੱਕਤ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਕੇਤਕੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ, ਟੈਕਸੀ 'ਚ ਬੈਠਿਆਂ ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਜ-ਵਜ ਕੇ ਕਿੱਧਰ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਕੋਈ ਤੀਜ਼ ਤਿਉਹਾਰ?

ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਮੁੱਖ 'ਤੇ ਵਿਅੰਗਮਈ ਮੁਸਕਾਨ ਆ ਗਈ ਅਤੇ ਬੋਲੀ —

“ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਹਾਲੀਡੇ ਹੋਮ 'ਚ, ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮਹਿਮਾਨ ਦਾ ਮਨੋਰੰਜਨ ਕਰਨ ਲਈ। ਜੇ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਖਾਣਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦਾ ਬਾਲਣ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਣਗੇ।” ਫੇਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਰੁਕਣ ਬਾਅਦ ਬੋਲੀ—

“ਤੁਸਾਂ ਤਾਂ ਵੇਖਿਆ ਹੋਣਾ ਹੈ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਇਹ ਨਾਚ ਆਪਣੇ ਬੋਲਪੁਰ, ਝਾਰਖੰਡ 'ਚ! ਕਿਸੇ ਦਿਨ-ਤਿਉਹਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਢੋਲ ਵੱਜਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੰਝ ਲੱਗਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਜੰਗਲ 'ਚ ਰੰਗ ਬਰੰਗੇ ਫੁੱਲ ਖਿੜੇ ਹੋਣ, ਕੁੜੀਆਂ ਮੁੰਡੇ ਆਣ ਇੱਕੱਠੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਲੱਕ 'ਚ ਹੱਥ ਪਾਈ ਝੂਮ ਝੂਮ ਨੱਚਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨਾਚ, ਇਹ ਗੀਤ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ 'ਚ ਬੰਨਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਸਟੇਜਾਂ ਉੱਤੇ ਵਿਖਿਆਤ ਨਰਤਕੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨੱਚਦਾ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਟੇਜਾਂ 'ਤੇ ਨੱਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਖੱਟਣ ਲਈ ਨੱਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਉਹ ਸਹਿਜਪਣ ਜਾਂ ਉਨਮਾਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜੰਗਲੀ ਕੁੜੀਆਂ 'ਚ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਆਪਣੇ ਲਈ ਨੱਚਦੀਆਂ, ਗਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੇ ਹੁਣ... ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲੀਡੇ ਹੋਮ ਵਲ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਕੁੜੀਆਂ 'ਚੋਂ ਅੱਜ ਰਾਤ ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਉਣਗੀਆਂ...।”

ਕੁਝ ਦੇਰ ਰੁਕ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਬੋਲੀ —

“ਇੱਕ ਕਹਾਵਤ ਜਹੀ ਯਾਦ ਆ ਰਹੀ ਹੈ।” ਅਤੇ ਸੁਨਾਉਣ ਲੱਗੀ:

ਬਾਣੀਏਂ ਕੋਲੋਂ ਤੱਕੜੀ ਖੋਹ ਲਓ
ਕਿਸਾਨ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਧਰਤੀ ਖੋਹ ਲਓ

ਗਾਇਕ ਕੋਲੋਂ ਸੁਰ ਨੂੰ ਖੋਹ ਲਓ
ਵਾਦਕ ਕੋਲੋਂ ਸਾਜ਼ ਨੂੰ ਖੋਹ ਲਓ
ਛਤਰੀ ਕੋਲੋਂ ਸ਼ਸਤਰ ਖੋਹ ਲਓ
ਨਾਚੀ ਕੋਲੋਂ ਪਾਇਅਲ ਖੋਹ ਲਓ
ਗੋਂਡ ਦੇ ਕੋਲੋਂ ਜੰਗਲ ਖੋਹ ਲਓ

“ਵਾਹ! ਇਹ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਬਣ ਗਈ।”

“ਕਵਿਤਾ ਨਹੀਂ, ਇਹ ਰੁਦਨ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ-ਪੁੱਤਰਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲੋਂ ਪਾਇਅਲ, ਜੰਗਲ, ਸੁਰ ਅਤੇ ਧਰਤੀ ਸਭ ਕੁਝ ਖੋਹਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।”

ਰਘੂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਟੈਕਸੀ ਦੀ ਵਿੰਡੋ 'ਚੋਂ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਤਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ -

“ਕਦੀ ਕਦੀ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਜੰਗਲੀ ਚੌਲ ਖਾਂਦੇ, ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਸੂਪ ਪੀਂਦੇ ਅਤੇ ਅੱਧ-ਭੁੱਖੇ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਜੰਗਲ 'ਚ ਘੁੰਮਦੇ ਫਿਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਐਸਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਕੀ ਹੈ ਜੋ ਇਹ ਗਵਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ, ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ?”

“ਇਹ ਬਹੁਤ ਪੇਚੀਦਾ ਸਵਾਲ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਸ਼ਬਦਾਂ 'ਚ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਬਸ ਇਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਹਿਜ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਐਸੇ ਭੇਦ, ਐਸੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਜ ਤੱਕ ਇਸੇ ਜੀਵਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕਿਸੇ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਕਵਿਤਾ 'ਚ ਦੇਣਾ ਚਾਹਵਾਂਗੀ।”

ਅਤੇ ਉਹ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗੀ।

ਅਸੀਂ ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਅਸੱਭਅ
ਅਸੀਂ ਅਸੱਭਅ ਹੀ ਸਹੀ ਕਿਉਂਕਿ
ਇੱਥੇ ਤੀਵੀਆਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ
ਨਾ ਹੀ ਜਿਉਂਦੀਆਂ ਸਾਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਅਤ ਨਾ ਹੀ
ਵਿਧਵਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਰਕ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ
ਅਸੀਂ ਅਸੱਭਅ ਹੀ ਸਹੀ - ਕਿਉਂਕਿ
ਸਾਡੇ 'ਚ ਨਾ ਕੋਈ ਬ੍ਰਾਹਮਣ, ਨਾ ਛਤਰੀ, ਨਾ ਸੂਦਰ
ਨਾ ਹੀ ਭਾਂਡੇ ਮਾਂਜਣ ਵਾਲੀ ਮਾਈ, ਨਾ ਮੁੰਡੂ
ਨਾ ਹੀ ਦਫਤਰ ਦੇ ਬੂਹੇ ਬਾਹਰ ਬੈਠਾ ਵਿਚਾਰਾ ਚਪੜਾਸੀ
ਅਸੀਂ ਅਸੱਭਅ ਹਾਂ, ਅਨਪੜ੍ਹ, ਅਗਿਆਨੀ
ਨਾ ਰਿਸ਼ੀ ਨਾ ਵਿਦਵਾਨ, ਨਾ ਅਭਿਆਨ
ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਨਾ ਤਿਆਗ
ਨਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ, ਨਾ ਰਾਮ, ਨਾ ਅਵਤਾਰ।

ਚਾਹੇ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਪਰ ਰਘੂਮਣੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਕਵਿਤਾ ਉਸ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਲਿਖੀ ਹੋਵੇਗੀ।

**

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਉਸੇ ਟੈਕਸੀ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਕਿਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਸਤੇ 'ਚ ਉਹ ਮੈਲੇ-ਪੁਰਾਣੇ ਜਹੇ ਤੰਬੂਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਬਸਤੀ ਕੋਲੋਂ ਲੰਘੇ। ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਕੈਂਪ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੱਦੀ ਪਿੰਡਾਂ-ਜੰਗਲਾਂ 'ਚੋਂ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਇੱਥੇ ਲਿਆ ਸੁੱਟਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਸਤੀਆਂ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਕੰਪਨੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਚਾਰ ਇਹ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਕਸਲੀਆਂ, ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਇਸ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੈਂਪ 'ਚ ਲਿਆ ਇੱਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

“ਅਤੇ ਜਦ ਉਹ ਕਾਰਖਾਨੇ ਬਣ ਜਾਣਗੇ”, ਕੇਤਕੀ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, “ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।”

“ਵਾਹ!” ਰਘੂਮਣੀ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਸਮਝਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ, “ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਨ ਵੀ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਸਸਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵੀ।”

ਇੱਕ ਬਸਤੀ ਕੋਲ ਭੀੜ ਖੜੀ ਵੇਖ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਟੈਕਸੀ ਰੁਕਵਾ ਲਈ। ਇੱਥੇ ਕਾਫੀ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜਮ੍ਹਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਰੌਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਟੈਕਸੀ 'ਚੋਂ ਉਤਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਆਪਣੇ ਝੋਲੇ 'ਚੋਂ ਕੈਮਰਾ ਕੱਢ ਲਵੋ। ਇਹ ਸਾਲਵਾ ਜੂਡਮ ਦੇ ਆਦਮੀ ਹਨ। ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣਗੇ।”

“ਸਾਲਵਾ ਜੂਡਮ ਕੀ?”

“ਸਾਡੀ ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਆਰਮੀ ਬਣਾਈ ਹੋਈ ਹੈ, ਤਥਾਕਥਿਤ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ, ਅੱਤਵਾਦੀਆਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ। ਦਰਅਸਲ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਗੁੰਡੇ ਬਦਮਾਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਆਦਮੀ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਐਸੇ ਗੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਗੁੰਡਾਗਰਦੀ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਪ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ।”

ਕੈਂਪ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕਰਕੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਆਦਮੀ, ਹੱਥਾਂ 'ਚ ਡਾਂਗਾਂ ਅਤੇ ਬੰਦੂਕਾਂ ਫੜੀ ਇੱਕ ਆਦਿਵਾਸੀ ਆਦਮੀ ਅਤੇ ਤੀਵੀਂ ਨੂੰ ਘੜੀਸ ਰਹੇ ਸਨ। ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਸੀ।

“ਇਹ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ?” ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਟੈਕਸੀ 'ਚੋਂ ਉਤਰਦਿਆਂ ਹੀ ਬੜੇ ਰੋਹਬ ਨਾਲ ਕੜਕਦੀ ਆਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਿਹਾ।

ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਘਬਰਾ ਗਏ। ਫੇਰ ਬੋਲੇ, “ਤੁਹਾਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੜੇ ਖਤਰਨਾਕ ਮਾਓਵਾਦੀ ਹਨ।”

“ਤੁਸੀਂ ਕੌਣ ਹੁੰਦੇ ਹੋ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨ ਵਾਲੇ? ਇਹ ਕੰਮ ਪੁਲੀਸ ਦਾ ਹੈ।”

“ਅਸੀਂ ਵੀ ਪੁਲੀਸ ਹਾਂ।”

ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੋਟੋ ਖਿੱਚ ਲਵੇ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਬੋਲੀ, “ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਏ ਹਨ, ਅਖਬਾਰ ਵਾਲੇ...।”

ਸੁਣ ਕੇ ਉਹ ਡਰ ਗਏ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਆਦਮੀ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਅਤੇ ਭੌਂਤੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪੁਲੀਸ ਦੇ ਖਾਸ ਬੰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਰਘੂਮਣੀ ਤੋਂ ਕੈਮਰਾ ਖੋਹ ਕੇ ਤੋੜ ਸੁੱਟਿਆ। ਨਾਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ ਕੁੱਟਿਆ ਵੀ। ਇਸੇ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹ ਆਦਮੀ ਤੀਵੀਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਵਸਰ ਪਾ ਕੇ ਭੱਜ ਗਏ।

6

ਨਦੀਆ ਕੇ ਪਾਰ ਗਿਰਤਾ ਹੈ ਗਾਛ

ਤਬ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਤਾ ਹੈ ਮਨ

ਯੇਹ ਜਾਨ ਕਰ ਕਿ ਯੇਹ ਗਾਛ

ਅਬ ਹਮਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਾ, ਨੀਲਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਾਤ ਪੈ ਗਈ ਸੀ। ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਉੱਠ ਕੇ ਲਾਈਟ ਦਾ ਇੱਕ ਮੇਨ ਸਵਿੱਚ ਆਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਇੱਕ ਹੋਰ ਸਵਿੱਚ ਆਨ ਕਰਨ 'ਤੇ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਪਿਆ ਇੱਕ ਟੇਬਲ ਲੈਂਪ ਜਗ ਪਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਅਤੇ ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਕ ਫੁੱਟ ਉੱਚੀਆਂ ਦੋ ਮੂਰਤੀਆਂ 'ਤੇ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚੋਂ ਇੱਕ ਮੂਰਤੀ ਕਿਸੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਜੋੜੇ ਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਕਿਸੇ ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਦੀ।

“ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੂਰਤੀ ਕਲਾ 'ਚ ਤੇਰੀ ਰੁਚੀ ਤਕਰੀਬਨ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।” ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਆਖਿਆ।

ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਜਿਹਾ ਸਾਹ ਖਿੱਚਿਆ, ਕੁਝ ਪਲ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰਕੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਬੋਲੀ -

“ਉਹ ਬਚਪਨ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਸਨ।”

“ਤੇਰਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮੂਰਤੀਕਾਰ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ, ਸਾਰੇ ਬਚਪਨ 'ਚ ਹੀ ਵਿਚਰਦੇ ਪਏ ਹਨ?”

“ਇਸ ਬਾਰੇ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣੋ ਜਾਂ ਉਹ ਆਪ ਜਾਨਣ! ਹਰ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛੋ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਵਚੇਤਨ ਪੱਧਰ 'ਤੇ, ਫੇਰ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਤੋਂ ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਆ ਕੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਭਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਲਾਕਾਰ, ਕਵੀ, ਲੇਖਕ, ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਐਸਕੇਪਿਸਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਚਾਈਆਂ, ਚਿੰਤਾਵਾਂ, ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।”

“ਮੈਨੂੰ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਕਿ ਤੇਰੇ ਮਸਤਕ 'ਚ ਇਹ ਕੁਝ ਕਿਵੇਂ ਅਤੇ ਕਿੱਥੋਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਪਰ ਤੇਰੇ ਵੱਲ ਵੇਖਦਿਆਂ, ਤੇਰੇ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਿਆਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਤੇਰੇ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਣਾ ਸਿਹਤਮੰਦ ਨਹੀਂ। ਤੂੰ .. ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਆਯੂ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਅੱਗੇ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਏਂ...।”

ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਬਾਂਹ 'ਚ ਪਈਆਂ ਚੂੜੀਆਂ ਨੂੰ ਛੋਹਿਆ; ਅਤੇ ਹਥੇਲੀ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਬੋਲੀ -

“ਇਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕੈਨਵਸਾਂ 'ਤੇ ਪੇਂਟਿੰਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪੱਥਰ ਦੇ ਬੁੱਤ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਕਲਾਕਾਰ ਕਵੀ ਅਤੇ ਲੇਖਕ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਕਾਲਪਨਿਕ ਚੇਤਨਾ ਦੀ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਐਸਕੇਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਚਨਾ ਕਰਦਿਆਂ, ਉਹ ਕਿਸੇ ਆਵੇਸ਼ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਥੱਲੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤਪੰਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਖੁਮਾਰੀ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਾੜੀਆਂ ਦੀ ਗੂੰਜ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਬਾਕਥਿਤ ਸੁਤੰਤਰ ਸੋਚ ਅਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਭਰਮ, ਸਵੈ-ਭੁਲਾਵੇ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੁਝ ਨਹੀਂ - ਧਾਰਮਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮਾਲਾ ਫੇਰਨ, ਕੀਰਤਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮਾਧੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲਿਆਂ ਵਾਂਗ।”

ਫੇਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਉਸ ਵੱਲ ਤਕਦੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੋਲੀ, “ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੀ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰ ਸਕੀ ਹਾਂ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ...।”

ਮੈਂ ਐਨਾ ਮੰਦ-ਬੁੱਧੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੁਝ ਸਮਝ ਹੀ ਨਾ ਸਕਾਂ। ਉਂਝ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਤੇਰੀ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹਾਂ।”

“ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸੁੱਤੀ ਹੋਈ ਜਾਂ ਮੇਰੇ ਅਵਚੇਤਨ 'ਚ ਬੈਠੀ ਹੋਈ ਮਾਨਸਿਕਤਾ।”

ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਕੇਤਕੀ 'ਚ ਆਏ ਇਸ ਪਰਿਵਰਤਨ 'ਤੇ ਖੁਸ਼ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਦੁਖੀ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਸੋਚਦਿਆਂ ਕਿ ਇੱਕ ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਕੁੜੀ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਹੈ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਭਿਮਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਤਪੰਨ ਹੋ ਉੱਠੀ। ਨਾਲ ਇਹ ਤੌਖਲਾ ਵੀ ਕਿ ਕਿਤੇ ਕੇਤਕੀ ਦੀਆਂ ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਤੋਂ ਦੂਰ ਨਾ ਲੈ ਜਾਣ।

ਪਿਛਲੇ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਟੀ.ਵੀ. 'ਚ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਬਾਰੇ ਖਬਰਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਜੰਗਲਾਤ ਦੇ ਮਹਿਕਮੇ ਦੇ ਆਦਮੀ ਜਦ ਜੰਗਲ 'ਚ ਗਸ਼ਤ ਲਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ। ਪੰਜ ਸਿਪਾਹੀ ਜਦ ਕਿਸੇ ਬਸਤੀ 'ਚ ਤਹਿਕੀਕਾਤ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਕੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਫਲਾਣੀ ਥਾਂਵੇਂ ਜੰਗਲਾਤ ਦੀ ਚੌਕੀ ਸਾੜ ਦਿੱਤੀ ਗਈ, ਇੱਕ ਪੁਲਿਸ ਚੌਕੀ 'ਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਅਸਲਾ ਲੁੱਟ ਕੇ ਲੈ ਗਏ।

ਉਸ ਸ਼ਾਮੀ ਜਦ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਕੁਝ ਦੋਸਤ ਉਸ ਦੇ ਡਰਾਇੰਗ ਰੂਮ 'ਚ ਬੈਠੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਖਬਰਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਰਘੂਮਣੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠਾ। ਫੇਰ ਅਵਸਰ ਮਿਲਣ 'ਤੇ ਬੋਲਿਆ -

“ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਰੀਬ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲਾਤ ਦੇ ਵਰਕਰਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕੀ ਲਾਭ?”

“ਹੋਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਮਾਰਨ?”

“ਮਾਰਨਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰੋ ਜੋ ਹੁਕਮ ਦੇਂਦੇ ਹਨ।”

“ਇਹ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪੁਲਿਸ ਨਹੀਂ ਲੁਟੇਰੇ ਹਨ ਲੁਟੇਰੇ। ਸਾਡੀ ਜਿਸ ਬਸਤੀ 'ਚ ਵੜ ਜਾਣ ਉੱਥੋਂ ਦੀਆਂ ਕੁਕੜੀਆਂ ਵੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁੜੀਆਂ ਵੀ। ਨਾਲੇ ਇਹੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਾਂ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸਮਾਂ ਆਵੇਗਾ ਤਾਂ ਸਿਰ ਨੂੰ ਵੀ....।” ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹ ਜੋਸ਼ੀਲਾ ਮੂੰਡਾ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਹ ਸੋਚਣ ਲੱਗਾ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਉਪਰੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਕੇਤਕੀ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠੀ ਬੜੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਰਘੂਮਣੀ ਵੱਲ ਵੇਖ ਰਹੀ ਸੀ।

“ਅਖਬਾਰਾਂ, ਟੀ.ਵੀ. 'ਚ ਉਹ ਕੁਝ ਛਪਦਾ ਅਤੇ ਵਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਲੋਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।” ਇੱਕ ‘ਮੰਦਾ’ ਨਾਮ ਦੀ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਕੁੜੀ ਕੁਝ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੀ, “ਇਹ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ ਅਖਬਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਕਿ ਜਿਸ ਚੌਕੀ 'ਤੇ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਨੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਉਸ ਚੌਕੀ 'ਚ ਦੋ ਕੁੜੀਆਂ ਨਾਲ ਬਲਾਤਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹੀ ਜੰਗਲਾਤ ਵਾਲੇ ਜਾ ਕੇ ਰਿਪੋਰਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਾਓਵਾਦੀ ਕਿੱਥੇ ਬੈਠ ਕੇ ਮੀਟਿੰਗ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਨ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ... ਅਤੇ ਅਤੇ... ਖੈਰ ਤੁਸੀਂ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਇਹ ਕੁਝ...।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਰਘੂਮਣੀ ਉਸ ਪਤਲੀ ਜਿਹੀ ਅਤੇ ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਦੀ ਕੁੜੀ ਵੱਲ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ।

ਕਮਰੇ 'ਚ ਕੁਝ ਦੇਰ ਸੰਜੀਦਾ ਜਹੀ ਚੁੱਪ ਪਸਰੀ ਰਹੀ। ਫੇਰ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਭਾਵਪੂਰਨ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ। ਰਘੂਮਣੀ ਬੋਲਣ ਲੱਗਾ: “ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਗਲਤ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਕੁਝ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਬੁਰੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਚੰਗੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੇ।”

“ਨਕਸਲਵਾਦ ਦੀ ਉਸ ਲਹਿਰ ਅਤੇ ਇਸ 'ਚ ਇੱਕ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਉਹ ਲਹਿਰ ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੀ - ਕਿਸੇ ਵਰਗ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਲਹਿਰ ਨਹੀਂ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਅਤੇ ਟੀ.ਵੀ. ਵਾਲੇ ਸਾਡੇ ਇਸ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਓਵਾਦ ਜਾਂ

ਨਕਸਲਵਾਦ ਦਾ ਨਾਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਕੋਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਾਦ ਨਹੀਂ, ਖਾਲਸ ਵਿਦਰੋਹ ਹੈ। ਕੁਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁਝ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਖੋਹੇ ਜਾਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉੱਠ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਹਾਂ।” ਕੇਤਕੀ ਉਤੇਜਿਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਬੋਲੀ।

“ਅਸੀਂ ਲੋਕ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਇਹ ਕੁਝ ਸਹਿੰਦੇ ਆਏ ਹਾਂ।” ਮੰਦਾ ਨੇ ਕੇਤਕੀ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਸਾਡੇ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕਦੇ। ਦਰਅਸਲ ਸਾਡਾ ਇਹ ਦੇਸ਼ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ’ਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਹਿਰਾਂ-ਪਿੰਡਾਂ ’ਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਜੰਗਲ-ਵਾਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਪਹਿਲੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਲੋਕ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਕੋਈ ਵਜੂਦ ਹੀ ਨਹੀਂ।”

ਫੇਰ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ਰਘੂਮਣੀ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੋਲੀ, “ਇਸ ਲਈ ਬਾਹਰਲੇ ਲੋਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਦਨਸੀਬੀ ਅਤੇ ਸੰਤਾਪ ਬਾਰੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ।” ਮੰਦਾ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਇਹ ਕੁਝ ਕਹਿੰਦਿਆਂ ਐਵੇਂ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਜਾਇਆ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੀ। ਉਹ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਈ। ਫੇਰ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਂਦਿਆਂ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਆਖਿਆ:

“ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ। ਸਾਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਸ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਧਰਮ ਹੋਵੇ, ਹਕੂਮਤ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ।”

ਕੁਸਾਲਾ ਨੂੰ ਇੱਕ ਟਰੇਅ ’ਚ ਚਾਹ ਆਦਿ ਲਿਆਉਂਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਬੋਲੀ, “ਚਲੋ ਛੱਡੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਫਿਲਹਾਲ ਅਤੇ ਚਾਹ ਪੀਵੋ।”

ਕੇਤਕੀ ਅਤੇ ਮੰਦਾ ਮਿਲ ਕੇ ਕੇਤਲੀ ’ਚੋਂ ਪਿਆਲੀਆਂ ’ਚ ਚਾਹ ਉਲਟਾਉਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਚਾਹ ਦੀ ਪਿਆਲੀ ਹੱਥ ’ਚ ਫੜਦਿਆਂ ਰਘੂਮਣੀ ਬੋਲਿਆ -

“ਬਸ ਇੱਕ ਆਖਰੀ ਸਵਾਲ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਡੀ ਹਿੰਮਤ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਦਾਦ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਇੱਕ ਗੱਲ ਵਾਰ ਵਾਰ ਮੇਰੇ ਮਸਤਕ ’ਚ ਆ ਕੇ ਖਲਲ ਪਾ ਰਹੀ ਹੈ - ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਲੋਕ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨਕਸਲਵਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਹੋਰ ਕੱਚੀਆਂ-ਪੱਕੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ, ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਜਾਇਆ ਹੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਹੇ? ਕੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤੁਹਾਡੇ ਮਨ ’ਚ ਉਪਜੇ ਕ੍ਰੋਧ ਅਤੇ ਰੋਸ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਮਾਤਰ ਹੀ ਤੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਜਾਵੇਗਾ? ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸਭ ਕੁਝ...।”

“ਤੁਹਾਡੀ ਸ਼ੰਕਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸਹੀ ਹੈ।” ਮੰਦਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, “ਅਸੀਂ ਇਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਗਰੂਕ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਇਸ ਵਿਦਰੋਹ ਅਤੇ ਨਕਸਲਵਾਦੀ ਲਹਿਰ ਵਿਚਕਾਰ ਮੂਲ ਅੰਤਰ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਸਿਰਫ ਜੋਸ਼ ਸੀ, ਬਲਿਦਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਲੋਂਗ ਰੇਂਜ, ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਯੋਜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਇੱਕ ਪੂਰੀ ਯੋਜਨਾ ਹੈ - ਸੱਤ ਸਾਲ ਤੱਕ ਲੜਦੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਯੋਜਨਾ। ... ਪਰ... ਪਰ,” ਉਹ ਕੁਝ ਰੁਕ ਕੇ ਅਤੇ ਚਾਹ ਦੇ ਦੋ ਘੁੱਟ ਭਰਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, “ਹਰ ਵਿਦਰੋਹ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਹ ਕਾਮਯਾਬ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਬੇਇਨਸਾਫੀ-ਜ਼ੁਲਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਬੁਲੰਦ ਕਰਨਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਮ ਹੈ।...”

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੰਜੀਦਾ ਜਹੀ ਚੁੱਪ ਵਿਚਕਾਰ ਸਾਰੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

“ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਯਾਦ ਹੈ ਅੱਜ ਕੁਝ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਸੁਣਾਉਣੀਆਂ ਸਨ। ਕੋਈ ਲਿਆਇਆ ਹੈ ਲਿਖ ਕੇ?”

ਇੱਕ ਕਾਲੇ ਜਹੇ ਅਤੇ ਫੀਨੇ ਨੱਕ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਨੇ ਝੋਲੇ ’ਚੋਂ ਇੱਕ ਕਾਗਜ਼ ਕੱਢ ਕੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤੈਅ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਮੈਂ ਲਿਆਇਆ ਹਾਂ। ਜੇ ਆਗਿਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸੁਣਾਵਾਂ।” ਅਤੇ ਉਹ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ -

ਸਾਡੇ ਹਰਿਆਲੇ ਜੰਗਲ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਜਿੱਥੇ ਮੁਹਵਾ ਦੇ
ਫੁੱਲ ਖਿੜਦੇ ਅਤੇ
ਕੁੜੀਆਂ ਪੰਛੀਆਂ ਵਾਂਗ ਚਹਿਚਹਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ
ਕੋਲਤਾਰ ਦੀ ਬਦਸੂਰਤ
ਸੜਕ ਬਣ ਰਹੀ ਹੈ।
ਉਹ ਧਰਤੀ ਜੋ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ
ਸਾਡੀ ਜੀਵਨ ਦਾਤਾ ਸੀ
ਹੁਣ ਉਹ ਛੱਡਦੇ ਕਾਰਖਾਨੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ
ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਬੇਘਰੇ ਹੋ ਕੇ
ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਅੱਗ ’ਚ ਸੜਦਿਆਂ
ਧੂੰਆਂ ਬਣ ਜਾਵਾਂਗੇ।

ਉਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਇੱਕ ਦੂਜਾ ਮੁੰਡਾ ਸੁਣਾਉਣ ਲੱਗਾ -

ਨਦੀਆ ਕੇ ਉਸ ਪਾਰ ਬਜ ਰਹੀ ਹੈ ਬਾਂਸੁਰੀ
ਨਦੀਆ ਕੇ ਉਸ ਪਾਰ ਜਬ ਗਿਰਤਾ ਹੈ ਗਾਛ
ਤਬ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਹੋਤਾ ਹੈ ਮਨ-
ਯੇਹ ਜਾਨ ਕਰ ਕਿ ਯੇਹ ਗਾਛ
ਅਬ ਹਮਾਰਾ ਨਹੀਂ ਰਹਾ
ਨੀਲਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਚਾਹ, ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਗੱਲਬਾਤਾਂ ਦੇ ਦੌਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਦ ਰਾਤ ਕਾਫੀ ਬੀਤ ਗਈ ਤਾਂ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ 'ਮੰਦਾ' ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਤੱਕ ਛੱਡ ਆਵੇ, ਚਾਹੇ ਮੰਦਾ ਕਹਿੰਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪੇ ਚਲੇ ਜਾਵੇਗੀ। ਬਾਕੀ ਮੁੰਡਿਆ ਨੇ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਕੰਮ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮੰਦਾ ਦਾ ਘਰ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮੰਦਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਉਹ ਹਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਪੁਲਿਸ ਦੇ ਅੱਠ ਦਸ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਣ ਘੇਰਿਆ। ਕੁਝ ਨੇ ਮੰਦਾ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਨੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ - ਫੇਰ ਮੰਦਾ ਤੋਂ ਚਾਬੀ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ੀ ਲੈਂਦਿਆਂ ਤੋੜ ਭੰਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੁਲਿਸ ਨੇ ਉਹੀ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਜੋ ਕੁਝ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੌਕਿਆ 'ਤੇ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਮਿਲਿਆ ਬੇਸ਼ੱਕ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਇਲਜ਼ਾਮ ਇਹ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਘਰੋਂ ਪੰਜ ਕਿਲੋ ਆਰ ਡੀ ਐਕਸ ਬਰਾਮਦ ਹੋਈ ਹੈ। ਰਘੂਮਣੀ 'ਤੇ ਇਹ ਇਲਜ਼ਾਮ ਕਿ ਉਹ ਬੰਗਾਲ ਦੇ ਨਾਲ ਲੱਗਦੇ ਖੇਤਰ ਝਾਰਖੰਡ ਦਾ ਖਤਰਨਾਕ ਮਾਓਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਕੇਤਕੀ ਨਾਲ ਪੁਰਾਣੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਛੱਤੀਸਗੜ੍ਹ ਅਤੇ ਝਾਰਖੰਡ ਦੇ ਮਾਓਵਾਦੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਮੁਮਕਿਨ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਖਾਸ ਅਤੇ ਖਤਰਨਾਕ ਸਾਜਿਸ਼ ਨੂੰ ਸਰਅੰਜਾਮ ਕਰਨ ਆਇਆ ਹੋਵੇ - ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਜਾਰੀ ਹੈ..।

ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਪੁਲਿਸ ਤੋਂ ਖਤਰਾ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸੀ, ਪਰ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਤਾਈ, ਜੋ ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਮਹੱਲ 'ਚੋਂ ਕੱਢਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪੁਲਿਸ ਨੂੰ ਹੱਲਾਸ਼ੇਰੀ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ।

ਦੋ-ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਦੀ ਨੱਸ-ਦੌੜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਹਮਦਰਦ ਅਖਬਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਪਰ ਮੰਦਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੁਡਾ ਸਕੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਤੋਂ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਦਾਂਤੇਵਾੜਾ ਦੀ ਸਪੈਸ਼ਲ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

7.

**ਹਰ ਹਕੂਮਤ ਅਨੇਕਾਂ ਅਪਰਾਧਾ ਦਾ ਸਰੋਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ
ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਰੋਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲੋਂ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ।**

- (ਅਲਬਰਟ ਕੈਮੋ)

“ਆਓ ਕੇਤਕੀ ਬੇਟਾ, ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਘਰ ਦਾ ਰਸਤਾ ਹੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਲੱਗਦਾ ਹੈ।” ਕੇਤਕੀ ਅਤੇ ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਇੱਕ ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਤਕੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਰਘੂਮਣੀ ਵੱਲ ਗੌਹ ਨਾਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਵੀ ਬੁੱਢੇ ਵੱਲ ਗੌਹ ਨਾਲ ਤੱਕਿਆ, ਉਮਰ 75-76 ਦੇ ਆਸ ਪਾਸ, ਸਿਰ ਦੇ ਵਾਲ ਬਿਲਕੁਲ ਸਫੈਦ ਜਿਸ 'ਤੇ ਕੈਂਚੀ ਫੇਰਿਆਂ ਸ਼ਾਇਦ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬੀਤ ਗਏ ਸਨ। ਪੱਕੇ ਰੰਗ ਦੇ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਉਂਗਲ ਵਧੀ ਹੋਈ ਦਾਹੜੀ, ਅੱਖਾਂ 'ਚ ਚਮਕ ਅਤੇ ਅੰਗਾਂ 'ਚ ਜਵਾਨਾਂ ਵਰਗੀ ਫੁਰਤੀ-ਝਰੀਆਂ ਬਹੁਤ ਘੱਟ। ਜੇ ਚਿੱਟੇ ਵਾਲ ਦਾਹੜੀ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਪੰਜਾਹ-ਪਚਵੰਜਾ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗਣਾ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਵਲ ਆਉਂਦਿਆਂ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਗਿਰਦ ਅਸੰਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਤੇ ਮਨਿਸਟਰ ਬਣ ਗਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਛੱਡੋ ਇਹ ਕੰਮ ਗੁਰੂ ਜੀ ਅਤੇ ਆ ਜਾਓ ਸਾਡੇ ਨਾਲ। ਐਜੂਕੇਸ਼ਨ ਮਨਿਸਟਰੀ ਦਵਾ ਦੇਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਘਰ ਦੀ ਥਾਂਵੇਂ ਆਲੀਸ਼ਾਨ ਕੋਠੀ-ਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਡਰਾਈਵਰ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਸ ਕੇ ਮਨ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਹ ਮਨਿਸਟਰ ਕੁਝ ਕੁਝ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ,

ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਬਾਰੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਹੱਥ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਘਬਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਠੋਸ ਸਬੂਤ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ। ਪਰ ਮੈਂ ਸਮਝਦੀ ਹਾਂ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਆਉਣ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਉੱਤੇ ਨਜ਼ਰ ਜ਼ਰੂਰ ਰੱਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ।

“ਤੁਸੀਂ ਯਾਦ ਕੀਤਾ, ਮੈਂ ਆ ਗਈ।” ਕੇਤਕੀ ਬੋਲੀ।

“ਬਿਨਾਂ ਯਾਦ ਕੀਤਿਆਂ ਵੀ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।” ਅੱਛਾ ਤਾਂ ਇਹ ਹਨ ਤੇਰੇ ਮਹਿਮਾਨ - ਕੀ ਨਾਂ ਹੈ ਭਾਈ ਤੇਰਾ...?”

“ਜੀ ਰਘੂਮਣੀ।”

ਕਮਰੇ ਦੇ ਫਰਸ਼ 'ਤੇ ਚਟਾਈਆਂ ਵਿਛੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਲੱਕੜੀ ਦੇ ਤਖਤਪੋਸ਼ 'ਤੇ ਵੀ ਚਟਾਈ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੇ ਗਾਈਡ, ਗੁਰੂ ਅਤੇ ਪਿਤਾ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਜਦੋਂ 1962 ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਲ ਵਾਲਾ ਘੱਲੂਘਾਰਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਯੂ ਪੰਝੀ-ਛੱਬੀ ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੋਲੀ ਲੱਗੀ ਸੀ, ਮੋਢੇ 'ਚੋਂ ਹੋ ਕੇ ਲੰਘ ਗਈ, ਪਰ ਬਚ ਗਏ।

ਕੇਤਕੀ ਨਾਲ ਕੁਝ ਖਾਸ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇਹ ਬੁੱਢਾ ਮਹਾਂਦੇਵ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਖਣਾ-ਪਰਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ - ਕਿ ਕਿਤੇ ਐਵੇਂ ਹੀ ਤੇ ਇਹ ਕੇਤਕੀ ਕਿਸੇ ਫਜ਼ੂਲ ਜਹੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਚੱਕਰ 'ਚ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਫਸ ਗਈ।

ਦੀਵਾਨ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਪੀਂਦਿਆਂ ਰਘੂਮਣੀ ਕੰਧ 'ਤੇ ਟੰਗੀਆਂ ਦੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਇੱਕ ਤਸਵੀਰ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਜੀ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਕਿਸੇ ਰਾਣੀ ਦੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ 'ਚ ਨੰਗੀ ਤਲਵਾਰ ਫੜੀ ਹੋਈ ਸੀ। ‘ਰਾਣੀ ਲਕਸ਼ਮੀ ਬਾਈ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ।’ ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਆਖਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਾਰੰਗਪੁਰ ਦੀ ਕੋਈ ਰਾਣੀ ਹੋਵੇ, ਬੀਤੇ ਸਮਿਆਂ ਦੀ।

“ਇਹ ਗੌਡ ਰਾਣੀ ਦੁਰਗਾਵਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ।” ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਤਸਵੀਰ ਵੱਲ ਤਕਦਿਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਬੋਲੇ। ਇਸ ਨੇ ਹਿੰਮਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਗਲ ਸਾਮਰਾਜ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣ ਦੀ।”

“ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਤੂੰ ਜਾਣ ਹੀ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਦਾਦਾ ਰਾਜਾ ਭੂਮਿਹਰ ਦੇਵ ਹਨ। ਚਾਹੇ ਇਹ ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ ਅਤੇ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਬੇਸਮਝ ਸਨ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਨਤ-ਮਸਤਕ ਹਾਂ। ਇਹ ਰਾਜਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਦਿਲ-ਦਿਮਾਗ ਤੋਂ ਆਦਿਵਾਸੀ ਸਨ। ਹੋਰ ਕਈ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਹ ਵਿਦਰੋਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜੀ ਹਿੱਤ ਖਾਤਰ ਜਾਂ ਧਰਮ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਦਰੋਹ ਆਪਣੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸੀ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੂਮਿਹਰ ਦੇਵ ਕੋਲ ਕੋਈ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਬਲਕਿ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਹੱਥ 'ਚ ਫੜੀ ਭੋਲੇ ਭਾਲੇ ਆਦਿਵਾਸੀ ਹੀ ਸਨ।”

ਕਹਿ ਕੇ ਮਹਾਂਦੇਵ ਕੁਝ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਉਸ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਉੱਠਿਆ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਲੰਮਾ ਜਿਹਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬੋਲੇ -

“ਅਸਲੀ ਚੀਜ਼ ਇਹ ਵਿਚਾਰ, ਇਹ ਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਲਟੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਹਿ ਲਓ, ਮੈਂ ਹਾਂ, ਇਸ ਲਈ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦਾ ਹਾਂ। ਵਿਦਰੋਹ ਦੀ ਗੂੰਜਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਗੁੱਝੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮੂਲ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਜਗਾਉਂਦੀ ਹੈ।”

ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਸਵਾਲੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਮਹਾਂਦੇਵ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ, ਫੇਰ ਨਜ਼ਰਾਂ ਝੁਕਾ ਲਈਆਂ।

“ਹਾਂ ਬੋਲੋ ਬੇਟੇ, ਨਿਸ਼ੰਗ ਪੁੱਛੋ ਜੋ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਵੀ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਦੇ ਮੂਡ ਵਿੱਚ ਹਾਂ।”

“ਜੇ ਕੋਈ ਕਹੇ ਕਿ ਹੁਣ ਤਾਂ ਕੋਈ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੱਲੀ 'ਚ, ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ?”

“ਆਪਣੀ? ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ?” ਮਹਾਂਦੇਵ ਕੁਝ ਉਤੇਜਿਤ ਹੋ ਕੇ ਬੋਲੇ: “ਇਹ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਸਦਾ ਤੋਂ ਬੁਰਾਈ, ਪਾਪ ਅਤੇ ਜੁਰਮ ਦਾ ਸਰੋਤ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਆਸਤਾਂ ਵੀ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਪਰੇਰਨਾ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਹੀ ਹਾਸਲ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ; ਸਿਰਫ ਮੁਗਲਾਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਤੋਂ ਹੀ।”

“ਮਹਾਂਭਾਰਤ ਕਾਲ ਤੋਂ?” ਰਘੂਮਣੀ ਆਪਣੇ ਮਸਤਕ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਉਂਦਿਆਂ ਕਹਿ ਉੱਠਿਆ, “ਉਦੋਂ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਾ ਨਾਮ ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਤ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਂਡੂਆ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ।”

“ਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ-ਅਧਿਰਾਜ ਸੱਤਅ-ਪੁੱਤਰ ਯੁਧਿਸ਼ਠਰ ਸਨ।” ਮਹਾਂਦੇਵ ਕੁਝ ਵਿਅੰਗ ਦੇ ਸੁਰ 'ਚ ਬੋਲੇ, “ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਭਰਾ ਅਰਜਨ ਅਤੇ ਦੋਸਤ ਗੁਰੂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਨੇ ਪਾਂਡਵ ਵਣ ਨੂੰ ਸਾੜਿਆ ਅਤੇ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ ਵਾਸੀ ਨੇ ਉਸ ਦਾਵਾਨਾਲ 'ਚੋਂ ਬਚ ਕੇ ਨਿਕਲ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੀਰਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾ

ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇੰਦਰਪ੍ਰਸਤ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਦਾ ਖੇਤਰਫਲ ਵਧਾ ਸਕਣ, ਉਪਜ ਦੀਆਂ ਜ਼ਮੀਨਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਣ...। ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ ਰਘੂਮਣੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਬਦਲਿਆ।”

ਫੇਰ ਰਘੂਮਣੀ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸੋਚਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, “ਤੁਸੀਂ ਸ਼ਾਇਦ ਬੰਗਾਲ ਤੋਂ ਹੋ?”

“ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਬੰਗਾਲੀ ਸਨ ਅਤੇ ਮਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿੱਖ।”

“ਤਾਂ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ...। ਵੇਖੋ ਰਘੂਮਣੀ, ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹਕੂਮਤ, ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਹ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦ ਕੁਝ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਦਰੋਹ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਬਕ ਸਿਖਾਉਣ ਅਤੇ ਮਾਨਸਿਕ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਨ 1942 'ਚ ਕਾਲ ਪਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਬੜੀ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਰੇਲ ਗੱਡੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਅਨਾਜ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਦਿੱਲੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਛਿਆਹਟ ਲੱਖ ਬੰਗਾਲੀ ਭੁੱਖ ਨਾਲ ਤੜਫਦੇ ਮਰ ਗਏ।”

“ਹੂੰ!” ਉਸ ਭੁੱਖਮਰੀ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਿਆਂ ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਮੂੰਹ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲਿਆ।

“ਜਲ੍ਹਿਆਂਵਾਲੇ ਬਾਗ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਤਾਂ ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ।”

“ਅਤੇ ਵੇਖੋ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ” ਮਹਾਂਦੇਵ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬੋਲੇ, “ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਵੀ ਸਦਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਾਲਮਾਂ ਦਾ ਹਮਾਇਤੀ ਰਿਹਾ ਹੈ - ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਗਰੀਬਾਂ, ਮਜ਼ਲੂਮਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ ਕਦੀ? ਮੈਂ ਤਾਂ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਜੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਕਿਤੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠਾ ਇਹ ਕੁਝ ਦੇਖਦਿਆਂ ਚੁੱਪ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ‘ਹੋਣ’ ਦਾ ਕੋਈ ਹੱਕ ਨਹੀਂ - ਜਾਂ ਫੇਰ ਉਹ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਹੈ ਤਾਂ ਆਮ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਮ ਇੱਕ ਹਥਿਆਰ ਮਾਤਰ ਹੀ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਕੁਝ ਗਲਤ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੋਵਾਂ, ਪਰ ਇੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰ ਕਹਾਂਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸੰਦਰਭ 'ਚ ਆਖਰੀ ਗੱਲ ਕਹਿਣੀ ਹਾਲੇ ਬਾਕੀ ਹੈ...।”

ਇਹ ਕੁਝ ਕਹਿ ਕੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਚੁੱਪ ਹੋ ਗਏ। ਉਤੇਜਨਾ ਨਾਲ ਬੋਲਦਿਆਂ ਕੁਝ ਥੱਕ ਗਏ ਲੱਗਦੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੀਹ ਬਾਈ ਵਰ੍ਹੇ ਛੋਟੀ ਉਸ ਦੀ ਪਤਨੀ ਇਸ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਵਿਚਕਾਰ ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਆਉਂਦੀ, ਕੁਝ ਦੇਰ ਰੁਕਦੀ ਜਾਂ ਚਾਹ-ਪਾਣੀ ਮੇਜ਼ 'ਤੇ ਰੱਖ ਕੇ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਇਸ ਬਾਰੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਦੀ ਐਕਸ-ਸਟੂਡੈਂਟ, ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਐਨੀ ਸੁਦਾਈ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਵਿਆਹ ਕਰਾਉਣਾ ਅਤੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ। ਤਦ ਤੱਕ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਦਾ ਭਾਸ਼ਨ ਖਤਮ ਹੋਣ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕੇਤਕੀ ਕੋਲ ਆ ਬੈਠੀ। ਕੇਤਕੀ ਦਾ ਹਾਲ ਚਾਲ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬੋਲੀ, “ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਐਨੀ ਉਤੇਜਨਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਆਸਥ ਲਈ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਆਯੂ ਵਿੱਚ।”

“ਮੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਸਾਮਾਂ। ਜਦ ਤੱਕ ਬੰਦਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਅਤੇ ਮਸਤਕ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰਦਾ ਰਹੇ ਤਦ ਤੱਕ ਠੀਕ ਰਹਿੰਦਾ ਏ।”

“ਹਾਂ, ਇਹ ਤੇ ਠੀਕ ਹੈ ਗੁਰੂ ਜੀ”, ਕੇਤਕੀ ਬੋਲੀ, ਪਰ ਤੁਸਾਂ ਇਹੋ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ, ਯਾਅਨੀ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਇਆ?”

“ਸਮਝਾਇਆ, ਬਹੁਤ ਸਮਝਾਇਆ, ਪਰ ਨਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਭੂਮਿਹਰ ਦੇਵ ਵਰਗਾ ਦਿਮਾਗ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਾਹਸ। ਬਸ, ਹੌਂਸਲਾ ਹੀ ਹਾਰ ਬੈਠੇ। ਪਰ ਤੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਭੂਮਿਹਰ ਦੇਵ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਜ਼ਰੂਰ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ।”

ਸੁਣ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਸਿਰ ਨੀਵਾਂ ਕਰ ਲਿਆ। ਆਪਣੀ ਵਡਿਆਈ ਸੁਣ ਕੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਖੁਸ਼ ਵੀ ਸੀ। ਰਘੂਮਣੀ ਭੂਮਿਹਰ ਦੇਵ ਅਤੇ ਉਸ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਵਿਦਰੋਹੀਆਂ, ਕਰਾਂਤੀਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਪਲ ਬੈਠਾ ਸੋਚਦਾ ਰਿਹਾ। ਫਿਰ ਬੋਲਿਆ -

“ਪਰ ਗੁਰੂ ਜੀ, ਕੀ ਲਾਭ ਹੋਇਆ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਦਾ? ਜੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਉਹ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਵੇਖ ਹੀ ਰਹੇ ਹੋ।”

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਕੁਝ ਸੋਚਦਿਆਂ ਸਿਰ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਫੇਰ ਬੋਲੇ, “ਵਿਦਰੋਹੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਿਉਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਪਸ਼ੂਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿਰਫ ਜੀਵਨ ਹੰਢਾਉਣ ਬਾਰੇ ਨਹੀਂ। ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਇਨਸਾਫ ਮੰਗਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਤਾਂ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨਸਾਫ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਹੁਣ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਅਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ

ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਿਦਰੋਹੀ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਤੋਂ ਮੁਨਕਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ - ਮੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਲਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਲੱਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਮਹਾਂਦੇਵ ਕੇਤਕੀ ਅਤੇ ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਵੀ ਕਿ ਕੇਤਕੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਲੈ ਕੇ ਆਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਮਹਾਂਦੇਵ ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਸੁਣਾਉਂਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਬੋਲੇ -

“ਵੇਖੋ ਕੇਤਕੀ, ਤੂੰ ਹੁਣ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਯੁੱਧ-ਭੂਮੀ 'ਚ ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈਂ। ਛਾਲ ਮਾਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝ ਲੈ ਕਿ ਵਿਦਰੋਹ ਲਈ ਹਥਿਆਰ ਚੁਕਦਿਆਂ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਜੂਝਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਨ 'ਚ ਕੋਈ ਰੁਮਾਂਟਿਕ ਫਾਲਿੰਗ ਰੱਖਣੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ।”

ਸੁਣ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਅੱਖ ਚੁੱਕ ਕੇ ਰਘੂਮਣੀ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਮੁੜ ਨਜ਼ਰਾਂ ਝੁਕਾ ਲਈਆਂ।

ਉਸ ਵੇਲੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਅੱਖ ਨਾਲ ਕੁਝ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ, “ਉਹ ਆ ਗਏ ਹਨ।”

ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਉੱਠ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਚਲੇ ਗਏ। ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਬਾਰੀ ਥਾਣੀ ਬਾਹਰ ਵੱਲ ਤੱਕਿਆ। ਰਾਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਕਮਰੇ 'ਚ ਵੀ ਬੱਤੀ ਕਦੋਂ ਦੀ ਜਲ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਦੀ ਪਤਨੀ ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾ ਕੇ ਪਿਛਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਲੈ ਗਈ। ਰਘੂਮਣੀ ਇੱਕੱਲਾ ਬੈਠਾ ਰਿਹਾ। ਪਿਛਲੇ ਕਮਰੇ 'ਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਨ।

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਜਦ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਸਾਈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਾ 'ਚ ਬੈਠੇ ਵਾਪਸ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ ਤਾਂ ਕੇਤਕੀ ਬਹੁਤ ਗੰਭੀਰ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਬੜੀਆਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ। ਬਹੁਤ ਪੁੱਛਣ 'ਤੇ ਉਹ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ 'ਚ ਬੋਲੀ, ਤਾਂ ਕਿ ਰਿਕਸ਼ਾ ਚਾਲਕ ਨਾ ਸਮਝ ਸਕੇ-

“ਮੇਰੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।”

“ਤਾਂ ਫੇਰ?”

“ਅਤੇ ਮੈਂਦਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਸਾਡੀਆਂ ਹੋਰ ਵੀ ਪੰਜ ਤੀਵੀਆਂ ਦਾਂਤੇਵਾੜਾ ਦੀ ਜੇਲ੍ਹ 'ਚ ਬਲਾਤਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਢਾਈ ਸੌ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਵਿਦਰੋਹੀ ਕੈਦ 'ਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ 'ਚ ਤਿੰਨ ਚਾਰ ਬਹੁਤ ਇੰਪੋਰਟੈਂਟ ਕਮਾਂਡਰ ਵੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਿਸੇ 'ਇਨਕਾਉਂਟਰ' 'ਚ ਮਾਰ ਦੇਣ ਦੇ ਵਰਬਲ, ਜ਼ਬਾਨੀ ਹੁਕਮ ਉੱਪਰੋਂ ਜਾਰੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ...”

8

ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿਸੇ ਗੈਰ ਮਰਦ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਦਲੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਟੱਪਣੀਆਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸੁਫਨਾ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਨੇ ਲੰਮੇ ਪਿਆਂ ਹੀ ਬੈੱਡ-ਸਵਿੱਚ ਦਬਾਇਆ। ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੇਖਿਆ-ਸਾਹਮਣੇ ਬੂਹੇ ਦੀਆਂ ਦਲੀਜ਼ਾਂ 'ਚ ਕੇਤਕੀ ਹੱਥ 'ਚ ਚਾਹ ਦਾ ਭਰਿਆ ਗਲਾਸ ਲਈ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ।

“ਉੱਠੋ ਡੀਅਰ ਰਘੂਮਣੀ ਅਤੇ ਚਾਹ ਪੀਵੋ ਗਰਮ-ਗਰਮ।”

ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਤਿਪਾਈ 'ਤੇ ਪਈ ਘੜੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਟਾਇਮ ਵੇਖਿਆ।

“ਐਨੀ ਸਵੇਰੇ? ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਮਸਾਂ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਹੀ ਵੱਜੇ ਹਨ।”

“ਅੱਜ ਕਿਤੇ ਛੇਤੀ ਜਾਣਾ ਹੈ।”

ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਦਲੀਜ਼ਾਂ 'ਚ ਖੜ੍ਹੇ ਵੇਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ਦੇ ਦਿਨ ਯਾਦ ਆ ਗਏ। ਨਾ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਕਮਰੇ ਦੀਆਂ ਦਲੀਜ਼ਾਂ ਟੱਪੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਇਸ ਘਰ ਵਿੱਚ। ਅੱਜ ਰਾਤੀਂ ਵੀ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਵੇਲੇ ਕੋਈ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਨਾਂ 'ਚ ਕੁਝ ਦੇਰ ਤੱਕ ‘ਉਸ’ ਆਦਮੀ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਪੈਂਦੀ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਯਾਦ ਸੀ ਕਿ ਕੇਤਕੀ ਦੀ ਤਿੰਨ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹੀ ਗੱਲ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਕੋਈ ਉਡੀਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੀ ਇਹ ਉਹੀ ਆਦਮੀ ਤੇ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਤੀਂ ਆ ਕੇ ਚੋਰੀ ਚੋਰੀ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ?

ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਬਿਸਤਰੇ ਤੋਂ ਉੱਤਰਦਿਆਂ ਕੁੜਤਾ ਪਾਇਆ, ਕੇਤਕੀ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਚਾਹ ਦਾ ਗਲਾਸ ਫੜਦਿਆਂ ਅਤੇ ਦਲੀਜ਼ਾਂ 'ਚ ਖੜ੍ਹੀ ਨੂੰ ਵੇਖਦਿਆਂ ਬੋਲਿਆ -

“ਕੀ ਇਹ ਦਲੀਜ਼ਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਟੱਪੇਂਗੀ?”

“ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ” ਉਹ ਕੁਝ ਚੰਚਲਤਾ ਨਾਲ ਮੁਸਕਰਾਉਂਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, “ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੀਆਂ ਦਲੀਜ਼ਾਂ ਨਾ ਕਦੇ ਟੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਦਲੀਜ਼ਾਂ ਟੱਪਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਦੇਣਾ।”

“ਗੱਲ ਦਲੀਜ਼ਾ ਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ‘ਉਸ’ ਦੀ ਜੋ ਪਿੱਛੇ ਤੁਹਾਡਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ?” ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਆਖਰ ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਮੂੰਹ ‘ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਹੀ ਗਿਆ।

“ਕੌਣ ਇੰਤਜ਼ਾਰ?”

“ਓਹ, ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ ‘ਚ ਤੂੰ ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਕਿਹਾ ਸੀ।”

“ਓਹ! ਉਹ ਤੇ ਮੈਂ ਐਵੇਂ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਇੱਕ ਰਿਸਪੈਕਟੇਬਲ, ਉਚਿਤ ਜਿਹਾ ਫਾਸਲਾ ਬਣਿਆ ਰਹੇ। ਕੀ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਤੁਸੀਂ ਏਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝ ਸਕੇ?”

“ਓਹ!” ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਦਿਲ ‘ਤੇ ਪਿਆ ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਭਾਰਾ ਪੱਥਰ ਲਹਿ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਫੇਰ ਬੋਲਿਆ, “ਪਰ ਪਰ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਪਹਿਲਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਆ ਜਾਣਾ ਸੀ।”

ਸੁਣ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਕੁਝ ਦੇਰ ਚੁੱਪ ਰਹੀ ਅਤੇ ਰਘੂਮਣੀ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹਾ ਉਸ ਵੱਲ ਗੌਹ ਨਾਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਚਾਹ ਪੀਂਦਾ ਰਿਹਾ।

“ਤੇ ਜੇ ਕਦੇ ਨਿਖੜਨਾ ਪਿਆ।” ਕੇਤਕੀ ਕੁਝ ਗੰਭੀਰ ਲਹਿਜੇ ‘ਚ ਬੋਲੀ।

“ਨਹੀਂ, ਹੁਣ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਮੈਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵਾਂਗਾ।” ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਭਾਵਕ ਹੁੰਦਿਆਂ ਆਖਿਆ।

“ਸਭ ਕੁਝ ਤੇ ਬੰਦੇ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ‘ਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।” ਕੇਤਕੀ ਸਿਆਣਿਆਂ ਵਾਂਗ ਬੋਲੀ, “ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਤੱਕ ਮੈਨੂੰ ਜਾਣ ਗਏ ਹੋਵੋਗੇ। ਮੇਰਾ ‘ਨੀਲਾ ਲਹੂ’ ਹੈ ਅਤੇ ਹੁਣ ਮੇਰਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ, ਇਸ ‘ਕਾਲੇ ਲਹੂ’ ਨਾਲ।”

“ਕਾਲਾ ਲਹੂ?”

“ਇਹੀ ਮੇਰੇ ਕਾਲੇ ਜਹੇ ਆਦਿਵਾਸੀ। ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣ ਗਏ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਮੈਂ ਕਿਹੜਾ ਰਾਹ ਚੁਣ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਆਪਣੇ ਲਈ।”

“ਇਹ ਤੇਰਾ ਸਹੀ ਰਾਹ ਹੈ ਕੇਤਕੀ।” ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਆਖਿਆ। “ਤੇਰਾ ਆਪਣੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦੀਆਂ ਅਪੂਰਨ ਇਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇਹੀ ਰਾਹ ਹੈ। ਇੱਕ ਸਾਥੀ, ਇੱਕ ਪ੍ਰੇਮਕਾ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਤੈਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰ ਕੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਗਸ਼ਾਲੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।”

ਸੁਣ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਕੁਝ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਉੱਠੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੈਰ ਦਲੀਜ਼ਾਂ ਟੱਪਣ ਲਈ ਕੁਝ ਹਿੱਲੇ। ਫੇਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ‘ਤੇ ਕਾਬੂ ਰੱਖਦਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, “ਅੱਛਾ, ਹੁਣ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣਾ ਸਮਾਨ ਸਾਂਭ ਲਓ। ਮੈਂ ਵੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਪੰਜ ਵਜੇ ਦੀ ਟ੍ਰੇਨ ਫੜਨੀ ਹੈ।”

ਸਟੇਸ਼ਨ ਜਾਣ ਲਈ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਟੈਕਸੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਾਈਕਲ ਰਿਕਸ਼ਾ ਮੰਗਵਾਈ। ਅਟੈਚੀ ਕੇਸ ਰਿਕਸ਼ਾ ‘ਚ ਰਖਵਾਇਆ, ਘਰ ਨੂੰ ਜੰਦਰਾ ਲਾ ਕੇ ਇੱਕ ਚਾਬੀ ਕੁਸਾਲਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨਾਲ ਰਿਕਸ਼ਾ ‘ਚ ਬੈਠ ਗਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦੋਂ ਕੇਤਕੀ ਉਸ ਨਾਲ ਰਿਕਸ਼ਾ ‘ਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਵਿੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਬੈਠਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਕੋਈ ਵਾਕਫ਼ ਘਰ ਤੋਂ ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਥ ਹਿਲਾ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰ, ਬਾਈ ਬਾਈ ਆਖਦੀ ਰਹੀ। ਰੇਲਵੇ ਸਟੇਸ਼ਨ ‘ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਟੀ ਸਟਾਲ ‘ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਕੇ ਚਾਹ ਪੀਂਦੇ ਰਹੇ। ਰਘੂਮਣੀ ਨੂੰ ਇੰਝ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਸ ਦਾ ਪਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਲੱਗਿਆ ਜਦੋਂ ਘੰਟੇ ਕੁ ਬਾਅਦ ਗੱਡੀ ਇੱਕ ਸਟੇਸ਼ਨ ‘ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਰੁਕੀ।

ਗੱਡੀ ਰੁਕਦਿਆਂ ਹੀ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸੂਟਕੇਸ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਸਵੇਰ ਦੇ ਘੁਸਮੁਸੇ ‘ਚ ਉਸ ਸਟੇਸ਼ਨ ‘ਤੇ ਉਤਰ ਗਈ। ਉਤਰਦਿਆਂ ਬੋਲੀ, “ਚੰਗਾ, ਤੁਸੀਂ ਜਾਓ ਆਪਣੇ ਕਲਕੱਤੇ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਖਤ ਲਿਖਦੀ ਰਹਾਂਗੀ।”

“ਨਹੀਂ!” ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਇੱਕ ਚੀਕ ਜਹੀ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਗੱਡੀ ਚੱਲਣ ਤੋਂ ਇੱਕ ਸਕਿੰਟ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਵੀ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ ਉੱਤਰ ਗਿਆ।

ਸਟੇਸ਼ਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਛੱਤ ਵਾਲੀ ਇੱਕ ਜੀਪ ਖੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਜੀਪ ‘ਚ ਤਿੰਨ ਕੁ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਆਦਮੀ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਰਘੂਮਣੀ ਸਮਝ ਗਿਆ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੋਜਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕੇਤਕੀ ਬੜੀ ਫੁਰਤੀ ਨਾਲ ਜੀਪ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਸੀਟ ‘ਤੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਰਘੂਮਣੀ ਵੀ ਬੈਠਣ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸੁੱਕੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੂਕਧਾਰੀ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ

ਧੱਕਾ ਦੇ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੀਪ ਤੁਰ ਪਈ ਅਤੇ ਜੀਪ ਦੇ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਉੱਡਦੀ ਧੂੜ 'ਚ ਰਘੂਮਣੀ ਆਪਣਾ ਪਿੱਠੂ ਜਿਹਾ ਫੜੀ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਚੱਕਰ ਆ ਰਹੇ ਹੋਣ ਅਤੇ ਉਹ ਡਿੱਗ ਪਵੇਗਾ।

ਫੇਰ ਉਸ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਜੀਪ ਰੁਕੀ ਹੈ ਅਤੇ ਘੁੰ ਘੁੰ ਕਰਦੀ ਪਿੱਛੇ ਵੱਲ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੀਪ ਉਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਆ ਜਾਣ 'ਤੇ ਕੇਤਕੀ ਦਾ ਹੱਥ ਜੀਪ ਦੇ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਅਤੇ ਰਘੂਮਣੀ ਦਾ ਹੱਥ ਖਿੱਚ ਕੇ ਜੀਪ 'ਚ ਬਿਠਾ ਲਿਆ।

9

ਜੀਵਨ ਇੱਕ ਮਾਰਗਗੀਣ ਭੂਮੀ ਹੈ - ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ।

ਰਘੂਮਣੀ ਦੇ ਕੇਤਕੀ ਨਾਲ ਜੀਪ 'ਚ ਬੈਠ ਕੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਤਕਰੀਬਨ ਇੱਕ ਮਹੀਨੇ ਬਾਅਦ ਮੈਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਖੱਤ ਮਿਲਿਆ। ਖੱਤ ਉੱਤੇ ਮਿਤੀ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਅਗਲੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਜੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੁਝ ਨਾ ਲਿਖ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਖੱਤ ਦੀ ਹੀ ਇੱਥੇ ਨਕਲ ਕਰ ਦੇਵਾਂ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਰਹੇਗਾ। ਉਸ ਨੇ 'ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਮੌਜ ਵਿੱਚ ਹਾਂ...' ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖਿਆ ਸੀ -

‘ਪਿਆਰ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਅਰਥਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਦੋਹਾਂ 'ਚ ਜਜ਼ਬਾ, ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਉਰਜਾ ਚਰਮ ਸੀਮਾ 'ਤੇ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਾਰਾ ਰਸ, ਸਾਰਾ ਤੱਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਲਾਂ 'ਚ ਸਮਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਸਮਾਧੀ ਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ, ਹਰ ਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਕਰ ਲੈਣਾ। ਪ੍ਰੇਮ, ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਵਿਦਰੋਹ 'ਚ ਵੀ ਆਦਮੀ ਇਸ ਅਵਸਥਾ 'ਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਕੁਝ ਬਾਅਦ 'ਚ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਪਲ ਤੋਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਟ੍ਰੇਨ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਸਟੇਸ਼ਨ 'ਤੇ ਰੁਕੀ ਅਤੇ ਜੀਪ ਸਾਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਸਥਾਨ ਵੱਲ ਤੁਰ ਪਈ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਮਝ ਹੀ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸਿਵਾਏ ਮੈਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਪੂਰਵ-ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ, ਪ੍ਰੀ-ਪਲੈਂਡ। ਕੇਤਕੀ ਦਾ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਟਿਕਟ ਲੈਣਾ, ਘਰੋਂ ਨਿਕਲਦਿਆਂ ਪੰਡਤ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹੀ ਕਹਿਣਾ ਤਾਂ ਕਿ ਲੋਕੀ ਅਤੇ ਪੁਲਿਸ ਇਹੀ ਸਮਝਣ ਕਿ ਕੇਤਕੀ ਆਪਣੇ 'ਪ੍ਰੇਮੀ' ਨਾਲ ਕਲਕੱਤੇ ਭੱਜ ਗਈ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਪੁਲਿਸ ਬਹੁਤੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕਰੇ।

ਦੋ ਕੁ ਘੰਟੇ ਦੀ ਡਰਾਈਵ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜੀਪ ਸਾਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚਕਾਰ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਬਸਤੀ 'ਚ ਛੱਡ ਗਈ। ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਝੌਂਪੜੀ 'ਚ ਹੀ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਘੁਸ-ਮੁਸਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ - ‘ਚੱਲ ਉੱਠ ਚੱਲੀਏ।’ ਝੌਂਪੜੀ 'ਚ ਬੈਠੇ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਨਾਲ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹਿਆ।

“ਜੰਗਲੀ ਰਸਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਈ ਥਾਂਵੇਂ ਪਗਡੰਡੀ ਜੰਗਲ 'ਚ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।”

“ਤੈਨੂੰ ਇਸ ਜੰਗਲ 'ਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਅਠਾਈ ਤੀਹ ਸਾਲ ਹੋਏ ਹੋਣੇ, ਸਾਨੂੰ ਇਸ ਪਗਡੰਡੀ 'ਤੇ ਤੁਰਦਿਆਂ ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਗਈਆਂ।” ਉਸ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਰਥ ਮੈਨੂੰ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ।

ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਝੋਲਾ ਮੋਢੇ ਨਾਲ ਲਮਕਾਇਆ, ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਬੈਗ ਚੁੱਕਿਆ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਾਲ, ਕੈਲ ਅਤੇ ਮਹੂਆ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਪਗਡੰਡੀ 'ਤੇ ਤੁਰਨ ਲੱਗੇ। ਜੰਗਲ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ, ਮਿੱਟੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ਬੋ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਅੰਦਰੋਂ ਉੱਠਦੀ ਸੁਗੰਧ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਅੰਤਰ ਮਨ ਸਰਸਾਰ ਹੋ ਉੱਠਿਆ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਾਸਤਵ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਆਇਆ ਹੋਵਾਂ। ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਖੱਬੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਫੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੁੱਕੇ ਪੱਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਪੈਂਦੇ ਸਾਡੇ ਪੈਰਾਂ ਕਾਰਨ ਹਲਕੀ-ਹਲਕੀ ਚੁਰ-ਮੁਰ, ਕਿਸੇ ਸੁੱਕੇ ਪੱਤੇ ਦਾ ਰੁੱਖ ਦੀ ਟਾਹਣੀ ਤੋਂ ਟੁੱਟ ਕੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਝੂਮਦਿਆਂ ਥੱਲੇ ਡਿੱਗਣਾ, ਘੁਸਮੁਸੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰੁੱਖਾਂ 'ਚੋਂ ਛੁਣ ਕੇ ਆ ਰਹੀ ਅਰਧ-ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਅਤੇ ਕੇਤਕੀ ਦੇ ਸਾਥ 'ਚ ਮੈਨੂੰ ਇੰਝ ਭਾਸਣ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਇੱਕ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਨਾ ਹੋ ਕੇ ਕੇਵਲ ਆਤਮਾ, ਜਾਂ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਕੇਤਕੀ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਮੇਰੇ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਵਜਦ ਜਹੇ 'ਚ ਅਸੀਂ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ। ਇਸ ਵਜਦ 'ਚ ਇੱਕ ਐਸਾ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਜੋ ਅਸ਼ਬਦ ਸੀ, ਫੇਰ ਵੀ ਸੁਣਾਈ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਜੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੇਤਕੀ ਨਾਲ ਤੁਰਦਾ ਜਾਵਾਂ, ਤੁਰਦਾ ਜਾਵਾਂ, ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਅਤੇ ਇਸ ਜੰਗਲੀ ਪਗਡੰਡੀ ਦਾ ਸਫਰ ਕਦੀ ਖਤਮ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਤੁਰਦੇ ਰਹੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਜਾਂ ਚਾਰ ਘੰਟੇ। ਫੇਰ ਇੱਕ ਕੁ ਘੰਟੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਐਸੇ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਜੋ ਕਾਫੀ ਉੱਚਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੇਤਕੀ ਨੇ ਮੇਰਾ ਫੜਿਆ ਹੱਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੌਹ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਤੱਕਣ ਲੱਗੀ। ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਉਹ ਬੋਲੀ - “ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਅਸੀਂ ਕਿੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹਾਂ?” ਇਹ

ਮੇਰੇ ਪੁਰਖਿਆਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਵਿੱਤਰ ਸਥਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਾਨ ਨੂੰ ਮੈਂ ਮੰਦਰ ਕਹਿ ਕੇ ਇਸ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ। ਪੂਜਾ ਘਰ ਕਹਿਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬਿਹਤਰ ਹੋਵੇਗਾ।”

“ਕਦੋਂ ਤੋਂ?” ਮੈਂ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ - ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ।”

“ਅਤੇ ਹੁਣ?”

“ਕਈ ਵਾਰੇ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਦੇਵਤੇ ਨੂੰ ਥੱਲੇ ਲੈ ਗਏ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਮੇਰੇ ਘਰ ਅਤੇ ਮਹੱਲ ਦੇ ਮੁੱਖ ਦਵਾਰ ਵਿਚਕਾਰ ਤੁਸਾਂ ਜੋ ਮੰਦਰ ਜਿਹਾ ਵੇਖਿਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਉੱਥੇ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰੇ ਬੀਤ ਗਏ ਇੱਥੇ ਆਇਆਂ।”

ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ, ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਇੱਥੇ ਕੋਈ ਪੂਜਾ ਘਰ - ਮੰਦਰ ਵਰਗੀ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਹੁਣ ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ 'ਚ ਰੁੱਖਾਂ-ਝਾੜੀਆਂ 'ਚੋਂ ਝਾਕਦੀਆਂ ਪੱਥਰ ਦੀਆਂ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਟੁੱਟੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਦਿਸ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਆਪਣੇ ਝੋਲੇ-ਬੈਗ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮੈਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਉਸ ਦਾ ਬੈਗ ਫੜ ਲੈਂਦਾ ਸੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਭਾਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।

“ਆਓ।” ਕਹਿ ਕੇ ਉਹ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤੁਰ ਪਈ। ਝਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਪਰ੍ਹੇ ਹਟਾਉਂਦਿਆਂ ਰਸਤਾ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਖੁੱਲ੍ਹੀ ਜਹੀ ਥਾਂਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਜਿਸ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਪੰਜ-ਛੇ ਕੁ ਫੁੱਟ ਲੰਮੀ ਅਤੇ ਚਾਰ ਫੁੱਟ ਚੌੜੀ ਪੱਥਰ ਦੀ ਸਿਲ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ।

ਫੇਰ ਉਹ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਉਸ ਸਿੱਲ ਉੱਤੇ ਜਾ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ। ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਰਹੱਸਮਈ ਮੁਸਕਾਨ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਅੱਧੀਆਂ ਕੁ ਬੰਦ ਸਨ, ਅੰਦਰੋਂ ਉੱਠਦੀ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਅਤੇ ਮਸਤੀ ਕਾਰਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਪਏ ਜੰਗਲਾਂ 'ਚ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਬੂਟ ਉਤਾਰੇ, ਆਪਣੀ ਚੋਲੀ ਦੇ ਬਟਨ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਸੁੱਟਿਆ, ਫੇਰ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਣੀ ਨੀਲੇ ਰੰਗ ਦੀ ਸਾੜੀ ਉਤਾਰ ਕੇ ਇੱਕ ਪੱਲਾ ਆਪਣੇ ਮੋਢਿਆਂ 'ਤੇ ਪਾਇਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀਆਂ ਗੋਲਾਈਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਉਸ ਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਗੁੱਛਾ ਮੁੱਛਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਰਧ-ਚੰਨ ਦੀ ਮੱਧਮ ਜਹੀ ਚਾਨਣੀ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਭਾ ਮਾਰਦਾ ਸਰੀਰ ਬਰੀਕ ਸਾੜੀ ਦੇ ਪੱਲੇ ਥੱਲਿਓਂ ਝਾਕਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਵੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਵੀ ਸਾਹ ਜਿਵੇਂ ਰੁਕ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਕਿਸੇ ਨਗਨ ਜਵਾਨ ਔਰਤ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਵੇਖਿਆ, ਸਿਵਾਏ ਚਿੱਤਰਕਾਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਚਿੱਤਰਾਂ ਦੇ। ਨਾ ਹੀ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ 'ਚ ਕੇਤਕੀ ਨੂੰ ਕਦੀ ਇਸ ਰੂਪ 'ਚ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਸਮਾਨੋਂ ਉੱਤਰੀ ਉਰਵਸ਼ੀ, ਖੁਜਰਾਹੋ ਦੀ ਕਿਸੇ ਮੂਰਤੀ ਵਾਂਗ ਦਿਸ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਸੱਚ ਪੁੱਛੋਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਉਤੇਜਨਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਸਮਿਤ ਭਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਜਿਹੀ ਮੁਸਕਾਨ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਜੀਵਨ-ਜੋਤ ਲਟ-ਲਟ ਬਲ ਰਹੀ ਹੋਵੇ।

ਫੇਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਉੱਪਰ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਜੂੜਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੀ ਪਲ ਉਸ ਦੇ ਵਾਲ ਕਿਸੇ ਕਾਲੀ ਆਬਸ਼ਾਰ ਵਾਂਗ ਉਸ ਦੀ ਪਿੱਠ 'ਤੇ ਡਿਗ ਪਏ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਮੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧਾਏ ਅਤੇ ਬੋਲੀ-

“ਆਓ ਰਘੂਮਣੀ, ਆਓ! ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਪਲ ਦੀ ਉਡੀਕ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਰਹੋ...?”

ਤੇ ਵੇਖੋ ਮਨਮੋਹਨ ਜਿਸ ਪਲ ਦੀ ਮੈਂ ਸੱਚਮੁੱਚ ਕਾਮਨਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੁਣ ਮੈਂ ਉਸ 'ਪਲ' ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਹਿਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸਾਂ। ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ - ਨਹੀਂ! ਮੈਂ ਐਨੀ ਅਦਭੁਤ, ਸੁੰਦਰ ਦੇਹਿ ਨੂੰ ਮੈਲਾ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਂਗਾ। ਮੈਂ ਮੁੜ ਉਸ ਦੀ ਅਸ਼ਬਦ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣੀ। ਮੈਂ ਮੰਤਰ-ਮੁਗਧ ਜਿਹਾ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਕਮੀਜ਼ ਉਤਾਰ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ 'ਚ ਘੁੱਟ ਲਿਆ....।

ਅਸੀਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਸਿੱਲ 'ਤੇ ਰਾਤ ਪਏ ਰਹੇ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ 'ਚ ਇੱਕ ਦੂਜੇ 'ਚ ਰਚਦੇ-ਮਿਚਦੇ ਰਹੇ। ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ, ਰੁੱਖਾਂ, ਢਲਾਣਾਂ ਤੇ ਖਿਲਰੀ ਨਿਰਮਲ ਅਸੀਮ ਚੰਦ ਦੀ ਚਾਨਣੀ ਖਿਲਰੀ ਹੋਈ - ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਪਿਘਲ ਕੇ ਚੰਨ ਦੀ ਚਾਨਣੀ 'ਚ ਘੁਲ-ਮਿਲ ਗਿਆ ਹੋਵਾਂ। ਇਹੀ ਆਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਨੁਭਵ ਕੋਈ ਹੋਰ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਦਾ ਅੰਤਿਮ ਸਿਖਰ! ਇਸੇ ਲਈ ਤੇ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਵਿਚਕਾਰ ਸਮਾਨਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ 'ਚ ਸਵਾਏ ਵਰਤਮਾਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਭ ਕੁਝ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਵਾਰ - ਵਾਰ ਮਨ 'ਚ ਉੱਠਦਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਮੈਂ ਹੁਣ ਮਰ ਵੀ ਜਾਵਾਂ ਤਾਂ ਕੋਈ ਅਫਸੋਸ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਲਾਲੀ ਆਕਾਸ਼ 'ਚ ਪਸਰਨ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਖਿਆ ਸੀ -

“ਵੇਖੋ ਸਮੇਂ ਦੀ ਵਿੰਡਬਣਾ, ਪੱਥਰ ਦੀ ਇਸ ਸਿੱਲ ਉੱਤੇ, ਜਿਸ 'ਤੇ ਕੁਝ ਸੌ ਵਰ੍ਹੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਜਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਨਰ-ਬਲੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਲਈ ਇਹ ਉਪਹਾਰ ਦੀ ਸਿੱਲ ਬਣ ਗਈ ਹੈ।”

“ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਕੀਮਤੀ ਉਪਹਾਰ।” ਮੈਂ ਆਖਿਆ।

ਚਾਰ-ਪੰਜ ਘੰਟੇ ਦੀ ਵਾਟ ਤੇ ਸਾਡੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਸਾਥੀਆਂ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ:

“ਇਹ ਦੱਸ ਕੇਤਕੀ ਡੀਅਰ ਕਿ ਐਨੇ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਤਾਂ ਤੂੰ ਦਲੀਜ਼ਾਂ ਨਹੀਂ ਟੱਪੀਆਂ ਅਤੇ ਅੱਜ?”

“ਹਰ ਘਟਨਾ ਦੇ ਵਾਪਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸਮਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।”

“ਨਹੀਂ, ਸੱਚ ਦੱਸ। ਟਾਲ ਨਾ।”

“ਗੱਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ,” ਉਹ ਬੋਲਣ ਲੱਗੀ, “ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਦੋਵੇਂ ਉਸ ਝੋਂਪੜੇ ‘ਚ ਬੈਠੇ ਹਨੇਰਾ ਹੋਣ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰ ਰਹੇ ਸਾਂ ਤਾਂ ਮੈਂ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੁਝ ਦੇਰ ਲਈ ਲੰਮੇ ਪੈ ਗਈ। ਫੇਰ ਨੀਂਦ ਆ ਗਈ। ਸੁਫਨੇ ‘ਚ ਮੈਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜ੍ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਹਿ ਰਹੀ ਹੈ – ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਇਹ ਤੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਉੱਤੇ ਐਨਾ ਜੁਲਮ ਕਰਦੀ ਰਹੇਂ, ਫੇਰ ਮਾਂ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ‘ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਦਿਆਂ ਬੋਲੀ – ਜਾਓ ਮੈਂ ਤੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਉਸ ਆਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਕਰਦੀ ਹਾਂ।”

ਕੇਤਕੀ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਕੁਝ ਹੈਰਾਨ ਵੀ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਹਾਸਾ ਵੀ ਆਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਜਦ ਅਸੀਂ ਝੋਂਪੜੀ ‘ਚ ਰੁਕੇ ਹੋਏ ਸਾਂ ਤਾਂ ਕੇਤਕੀ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲਿਪੇ ਹੋਏ ਫਰਸ਼ ‘ਤੇ ਵਿਛੀ ਹੋਈ ਘਾਹ ਉੱਤੇ ਲੰਮੀ ਪੈ ਗਈ। ਮੈਂ ਇਸ ਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠਾ ਉਸ ਵੱਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਕਹਿ ਉੱਠਿਆ – ਐਨੀ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਐਨਾ ਫਾਸਲਾ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉੱਤੇ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਐਨਾ ਜੁਲਮ ਕਿਉਂ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ? ਇਹ ਆਪ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਚਦਿਆਂ ਸੁੱਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਫੇਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਉਸ ਦੀ ਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੁਫਨਾ ਬਣ ਕੇ ਪਰਗਟ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਖੱਤ ‘ਚ ਰਘੂਮਣੀ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਕਰਦਿਆਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਬਹੁਤ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ, ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਜੋ ਮੈਂ ਇੱਥੇ ਛੱਡ ਚਿਹਾ ਹਾਂ। ਅੱਗੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲਿਖਿਆ ਸੀ:

‘ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ ਅੱਖ ਖੁੱਲ੍ਹਦਿਆਂ ਮੈਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉੱਠ ਕੇ ਸਾਰੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਸਿਲ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠੀ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਵਾਹੁੰਦਿਆਂ ਜੂੜਾ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਫੇਰ ਉਹ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਝਾੜੀ ਤੋਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਦੇ ਚਾਰ-ਪੰਜ ਜੰਗਲੀ ਫੁੱਲ ਤੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਜੂੜੇ ‘ਚ ਟੰਗ ਲਏ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਕੱਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉਸ ਵੱਲ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਤੱਕਦਿਆਂ ਕਿਹਾ, “ਹੁਣ ਕਿੱਧਰ?”

“ਇਹ ਪਰਬਤ ਦਾ ਸਿਖਰ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਮੇਰੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਤੇ ਸਿਖਰ ‘ਤੇ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਖੜ੍ਹਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ।” ਉਹ ਬੋਲੀ।

ਸੁਣ ਕੇ ਮੈਂ ਅੰਦਰੋਂ-ਅੰਦਰ ਘਬਰਾ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਗਲੇ ਵਾਕ ਦੀ ਉਡੀਕ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।

“ਪੱਛਮ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵੱਲ ਉਤਰਦਾ ਇਹ ਰਾਹ ਜਿਸ ਪਾਸੇ ਮੈਨੂੰ ਲੈ ਜਾਵੇਗਾ, ਉਸ ਪਾਸੇ ਤੁਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹੀ ਹੋਵੋਗੇ ਕਿ ਮੁਸੀਬਤਾਂ, ਔਕੜਾਂ ਅਤੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਵੀ ਵਾਪਸ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹੋ।”

“ਸੁਣੋ ਕੇਤਕੀ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣੋ। ਪ੍ਰੇਮ ਬਿਨਾ ਸੁੱਖ ਅਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ‘ਚੋਂ ਹੀ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਪਵੇ ਤਾਂ ਮੈਂ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਹੀ ਚੁਣਾਂਗਾ।”

ਸੁਣ ਕੇ ਕੇਤਕੀ ਵੀ ਕੁਝ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਉੱਠੀ ਅਤੇ ਮੇਰੇ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਚੁੰਮਦਿਆਂ ਆਖਿਆ—

“ਦੁੱਖ-ਸੁੱਖ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਪਰ ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕਹਿ ਚੁੱਕੀ ਹਾਂ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮੈਂ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ‘ਕਾਲਾ’ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ...?”

“ਜੇ ਤੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਏਂ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਉੱਤਰ ‘ਹਾਂ’ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਿਆਂ, ਤੇਰੇ ਆਦਿਵਾਸੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹਾਂ। ਦੂਜੀ ਗੱਲ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਭਟਕਦਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਇਸ ਰਾਹ ‘ਤੇ ਚੱਲਦਿਆਂ ਜੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵੀ ਗਲ ਲਾਉਣਾ ਪਵੇਗਾ ਤਾਂ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ। ਜੇ ਤੂੰ ਸੱਚ ਪੁੱਛੋਂ ਤਾਂ ਹੁਣ ਇਹੀ ਮੇਰਾ ‘ਸ਼ਾਂਤੀਨਿਕੇਤਨ’ ਹੈ।

ਕੁਝ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਦੂਜੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਉਤਰਾਈ ਉੱਤਰ ਰਹੇ ਸਾਂ। ***

(ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਜੋ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਰਘੂਮਣੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸ ਦੇ ਖਤਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਲਿਖੀ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਅਨੁਮਾਨ ਨਾਲ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਖੱਪੇ ਭਰੇ, ਹੁਣ ਫਿਲਹਾਲ ਖਤਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਕਹਾਣੀ ਕਿਸੇ ਬਿੰਦੂ ਤੇ ਆ ਕੇ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਬਿੰਦੂ ਤਾਂ ਯਾਤਰਾ ਦੇ ਪੜ੍ਹਾਅ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਯਾਤਰਾ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ।)

(‘ਹੁਣ’ ਜਨਵਰੀ-ਅਪ੍ਰੈਲ 2009 ਵਿੱਚੋਂ ਧੰਨਵਾਦ ਸਹਿਤ)

ਧਰਤੀ ਧਨ ਨਾ ਆਪਣਾ

ਜਗਦੀਸ਼ ਚੰਦਰ

(ਧਰਤੀ ਧਨ ਨਾ ਆਪਣਾ' ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇੱਕ ਪਿੰਡ ਬਾਰੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਨਾਵਲ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖੇ ਬਹੁਤੇ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ ਇਸ ਲਈ ਵੱਖਰਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਦਲਿਤਾਂ ਦੀ ਜਿਸ ਦਸ਼ਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ, ਉਹ ਹੁਣ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹ ਨਾਵਲ 1970ਵਿਆਂ ਵਿੱਚ ਛਪਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਅਸੀਂ ਇਸ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਵਤਨ ਵਿੱਚ ਲੜੀਵਾਰ ਛਾਪਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪੇਸ਼ ਹੈ ਇਸ ਦੀ **ਨੌਵੀਂ ਕਿਸ਼ਤ**। ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਿਸ਼ਤਾਂ ਪੜ੍ਹਨ ਲਈ ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ ਦੇਖੋ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਪਿਛਲੇ ਅੰਕ ਸਾਂਭੇ ਹੋਏ ਨਹੀਂ ਹਨ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਈ-ਮੇਲ ਭੇਜੋ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਹ ਅੰਕ ਭੇਜ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ - ਸੰਪਾਦਕ)

25

ਕਾਲੀ ਅਜੇ ਉੱਘ ਹੀ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜੀਤੂ ਦਨਦਨਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਡਿਉਢੀ ਵਿੱਚ ਆ ਵੜਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਝੰਜੋੜਦਾ ਬੋਲਿਆ:

“ਬਾਬੂ ਜੀ, ਤੂੰ ਸੁੱਤਾ ਪਿਆਂ ਅਤੇ ਪਿੰਡ 'ਚ ਭੂਚਾਲ ਆਇਆ ਹੋਇਆ।”

ਕਾਲੀ ਹੜਬੜਾ ਕੇ ਉੱਠਿਆ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਅਤੇ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਜੀਤੂ ਵਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗਾ। ਉਹ ਉਹਨੂੰ ਮੋਢਿਆਂ ਤੋਂ ਫੜ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਬਾਬੂ ਜੀ, ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਜਾਉ।”

“ਕੀ ਹੋਇਆ?”

“ਭੋਲਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਬਣਦਾ। ਪਾਦਰੀ ਨੂੰ ਤੇਰੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਿਆਂ ਮੈਂ ਆਪ ਦੇਖਿਆ।...”

“ਤਾਂ ਫਿਰ ਕੀ ਹੋਇਆ!”

ਜੀਤੂ ਨੇ ਛੋਟੀ-ਜਿਹੀ ਮੰਜੀ ਉੱਤੇ ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਫਸ ਕੇ ਬਹਿੰਦਿਆਂ ਉਹਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਪਾਦਰੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ ਭੇਜ ਰਿਹਾ। ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਨਾਂ ਰੁੱਕਾ ਦੇ ਕੇ। ਵੀਹ ਰੁਪਈਏ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲਿਆਉਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਰੁਪਈਆ ਮੈਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦਾ ਦਿੱਤਾ।”

ਉਹ ਹੈਰਾਨੀ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ:

“ਕੁਛ ਸਮਝ 'ਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕੱਲ੍ਹ ਐਤਵਾਰ ਆ। ਸੁਣਿਆ ਗਿਰਜੇ 'ਚ ਬਹੁਤ ਰੌਣਕ ਹੋਊ। ਵੱਡਾ ਪਾਦਰੀ ਆਉਂਗਾ। ਬਾਹਰੋਂ ਲੋਕ ਵੀ ਆਉਣਗੇ।”

“ਤੈਨੂੰ ਕਿਹਨੇ ਦੱਸਿਆ?” ਕਾਲੀ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਮਲਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਪਾਦਰੀ ਪਾਦਰਾਣੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ।... ਮੈਂ ਤਾਂ ਕੁਛ ਹੋਰ ਵੀ ਸੁਣਿਆ।”

“ਮੈਂ ਮਹਾਸ਼ੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਗਿਆ ਸੀ। ਉੱਥੇ ਕੋਈ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਟੱਬਰ ਇਸਾਈ ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਤਕੀਏ 'ਚ ਆਇਆ ਤਾਂ ਕੰਨਾਂ 'ਚ ਇਹੀ ਭਿਣਕ ਪਈ। ਇਸ ਲਈ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਦਰੀ ਸਵੇਰ ਦਾ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਤਿੰਨ ਚੱਕਰ ਲਾ ਚੁੱਕਿਆ। ਕੁਛ ਗੜਬੜ ਜ਼ਰੂਰ ਆ।” ਜੀਤੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

“ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਬੂਟਾਂ ਦਾ ਜੋੜਾ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣੇ ਆ ਪਰ ਪੈਰ ਵੱਢਦੇ ਨੇ।”

ਕਾਲੀ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ 'ਚ ਬੂਟ ਦੇਖ ਕੇ ਮੁਸਕਰਾ ਪਿਆ। ਜੀਤੂ ਉਹਨੂੰ ਬਾਂਹੋਂ ਫੜ ਉਠਾਉਂਦਾ ਬੋਲਿਆ:

“ਚੱਲ, ਮਹਾਸ਼ੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਚਲਦੇ ਆਂ। ਉੱਥੋਂ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਲੱਗੂ।”

ਜਦੋਂ ਉਹ ਦੋਨੋਂ ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਤਾਂ ਮਹਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਰਾਮ ਦੋਨੋਂ ਬਹੁਤ ਉਦਾਸ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਵਿਸ਼ਨਦਾਸ ਆਪਣੀ ਨੱਕ ਰਗੜਦਾ ਅਤੇ ਸੱਜੀ ਲੱਤ ਹਿਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕਾਲੀ ਅਤੇ ਜੀਤੂ ਬੰਦਗੀ ਕਰ ਕੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਜੀਤੂ ਨੇ ਜਦੋਂ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਤਿੰਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੈਠੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦੀ

ਸ਼ਰਤ ਲਾਈ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਖੁਦ ਬੋਲਿਆ:

“ਮਹਾਸ਼ਾ ਜੀ, ਮੈਂ ਸ਼ਹਿਰ ਚੱਲਿਆਂ। ਉੱਥੋਂ ਕੁਛ ਮੰਗਾਉਣਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਦੱਸੋ।”

“ਤੂੰ ਕੀ ਲੈਣ ਚੱਲਿਆਂ?”

“ਪਾਦਰੀ ਭੇਜ ਰਿਹੈ। ਕੁਛ ਖਾਣ-ਪੀਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਨੂੰ ਰੁੱਕਾ ਦੇਣਾ।”

ਜੀਤੂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਰਾਮ ਭੜਕ ਪਿਆ ਅਤੇ ਗੁੱਸੇ ਭਰੀ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਬੋਲਿਆ:

“ਮੈਂ ਠੀਕ ਕਹਿ ਰਿਹੈ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕ੍ਰਿਸਚਿਨ ਬਣਾ ਰਿਹੈ। ਸਰਵਨਾਸ਼ ਹੋਵੇ ਉਹਦਾ। ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਕ੍ਰਿਸਚਿਨਾਂ ਦਾ ਬੀਅ ਨਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚੋਂ। ਹੁਣ ਪਾਦਰੀ ਫਿਰ ਨਵਾਂ ਬੂਟਾ ਲਾ ਰਿਹੈ।”

ਮਹਾਸ਼ੇ ਨੇ ਹੁੱਕੇ ਦੀ ਨਾੜ ਆਪਣੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਹੁੱਕਾ ਗੁੜਗੁੜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ:

“ਸੰਤ ਰਾਮਾ ਸ਼ਾਇਦ ਤੇਰੀ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਕੀਤਾ ਕੀ ਜਾ ਸਕਦਾ?”

ਮਹਾਸ਼ਾ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਰਾਮ ਸਟਪਟਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ:

“ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਧਰਮ ਬਦਲਦਿਆਂ ਸੁਣਿਆ। ਧਰਮ ਜਦੋਂ ਵੀ ਬਦਲਦਾ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਬਦਲਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਰਮ-ਕਰਮ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ।”

“ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਗੱਲ ਮੰਨ ਵੀ ਲਈ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕੋਈ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਮ ਬਦਲਣ ਨਾਲ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਰੈਕਟਰ ਨਹੀਂ ਬਦਲੂਗਾ। ਸਭ ਧਰਮ ਪਾਖੰਡ ਹਨ। ਹਰ ਧਰਮ ਮਜ਼ਦੂਰ ਤਬਕੇ ਲਈ ਅਫੀਮ ਹੈ। ਅਫੀਮ ਕਾਲੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਭੂਰੀ ਉਸ ਨਾਲ ਕੀ ਫਰਕ ਪੈਂਦਾ?” ਡਾ: ਵਿਸ਼ਨਵਾਸ ਬੋਲਿਆ।

“ਤੂੰ ਵੀ ਬਣ ਜਾ ਕ੍ਰਿਸਚਿਨ?” ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਰਾਮ ਉਹਨੂੰ ਝਿੜਕਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਕੁਛ ਦੇਰ ਤੱਕ ਚੁੱਪ ਰਹਿ ਕੇ ਹਾਰੀ ਹੋਈ ਅਵਾਜ਼ 'ਚ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ:

“ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਨੀਚ ਸੀ। ਜਿਹੜਾ ਆਦਮੀ ਗਊ ਮਾਤਾ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਜਾਇਆਂ ਦੇ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਗਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਵੀ ਖਾ ਸਕਦਾ।”

“ਸੰਤ ਰਾਮਾ, ਗਾਂ ਦੇ ਚਮੜੇ ਦੀਆਂ ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਗਾਂ ਦਾ ਮਾਸ ਖਾਣਾ ਹੋਰ ਗੱਲ ਹੈ। ਜੁੱਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਤਾਂ ਪੈਂਦਾ।”

ਮਹਾਸ਼ੇ ਨੇ ਇੱਕ-ਇੱਕ ਸ਼ਬਦ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਾਲਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਹਦੇ ਵੱਡੇ ਮੁੰਡੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰ 'ਚ ਨੌਕਰ ਕਰਵਾਇਆ।” ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਉਹ ਕਿਹੜਾ ਤਹਿਸੀਲਦਾਰ ਬਣਾ ਗਿਆ। ਕਿਤੇ ਚਪੜਾਸੀ-ਖਲਾਸੀ ਭਰਤੀ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ।” ਸੰਤ ਰਾਮ ਬੋਲਿਆ।

“ਚਪੜਾਸੀ ਸਹੀ, ਪਰ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਅਹਿਲਕਾਰ ਤਾਂ ਬਣ ਗਿਆ।” ਮਹਾਸ਼ੇ ਨੇ ਕਿਹਾ। ਡਾਕਟਰ ਹੁੱਕੇ ਦਾ ਕਸ਼ ਖਿਚਦਾ ਬੋਲਿਆ:

“ਮੈਂ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਆਦਮੀ ਲਾਲਚ 'ਚ ਆ ਕੇ ਹੀ ਏਦਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਦੀਆਂ ਜਦੋਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਨਾ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਸੌ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਪੜ ਵੇਲੂਗਾ ਹੀ।”

“ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਕੌਣ ਨਹੀਂ? ਤੂੰ ਜ਼ਰੂਰਤਮੰਦ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਮੈਂ ਨਹੀਂ? ਸਬਰ-ਸੰਤੋਖ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ।”

ਪੰਡਿਤ ਸੰਤ ਰਾਮ ਨੇ ਗਰਮ ਹੁੰਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

“ਪੰਡਿਤ ਜੀ, ਗਰੀਬ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। ਭੁੱਖਾ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਵਾਲ ਕਰੂਗਾ ਤਾਂ ਦੋ ਰੋਟੀਆਂ ਦਾ ਹੀ ਕਰੂ। ਗਰੀਬੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹੀ ਤਰੀਕਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਹੈ ਇਨਕਲਾਬ, ਪ੍ਰੋਲੇਤਾਰੀ ਇਨਕਲਾਬ, ਜਿਹੜਾ ਅਮੀਰ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ।”

“ਵਿਸ਼ਨਵਾਸਾ, ਤੂੰ ਅਣਹੋਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦਾ। ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਸਾਰੇ ਜੀਅ-ਜੰਤੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ। ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਛੱਡੋ, ਕੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਹੀ ਲੈ ਲਉ। ਕੋਈ ਡਗ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਸ਼ਿਕਾਰੀ। ਕੋਈ ਮੇਮਾਂ ਦੀ ਗੋਦੀ 'ਚ ਸੌਂਦਾ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤੇਰੇ-ਮੇਰੇ ਵਰਗਿਆਂ ਦੇ ਠੋਕਰਾਂ ਖਾਂਦਾ। ਤੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਬਰਾਬਰ ਕਰ। ਅਮੀਰ-ਗਰੀਬ, ਬਾਹਮਣ-ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਬਾਅਦ 'ਚ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਕਰੀ।”

ਪੰਡਿਤ ਸੰਤਰਾਮ ਦੀ ਗੱਲ 'ਤੇ ਮਹਾਸ਼ਾ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਹੱਸਿਆ। ਉਹਨੇ ਮਹਾਸ਼ੇ ਦੇ ਹਾਸੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਸਮਝ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ:

“ਵਿਸ਼ਨਦਾਸਾ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਚਮਾਰਲੀ 'ਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸੁਖੀ ਆ। ਜੀਤੂ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਤੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠੇ ਆ। ਇਹ ਕ੍ਰਿਸਚਿਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ? ਨਿੱਕੂ ਦੇ ਘਰ ਅੱਠ ਅੱਠ ਪਹਿਰ ਫਾਕੇ ਰਹਿੰਦੇ ਆ, ਉਹ ਕ੍ਰਿਸਚਿਨ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ? ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖ ਬਣਿਆ, ਪਰ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ। ਹੁਣ ਉਹ ਕ੍ਰਿਸਚਿਨ ਬਣ ਕੇ ਵੀ ਚਮਾਰ ਦਾ ਚਮਾਰ ਹੀ ਰਹੂਗਾ; ਬਲਕਿ ਕੁਛ ਹੇਠਾਂ ਡਿਗ ਪਉਗਾ। ਚਮਾਰਾਂ ਦੀ ਬਰਾਦਰੀ 'ਚੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਚੂੜੀਆਂ-ਭੰਗੀਆਂ 'ਚ ਜਾ ਰਲੂਗਾ।”

“ਸੰਤ ਰਾਮਾ, ਗੱਲਾਂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਫਾਇਦਾ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਏਦਾਂ ਦੀ ਤਰਕੀਬ ਸੋਚ ਕਿ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਆਪਣਾ ਇਰਾਦਾ ਬਦਲ ਲਵੇ। ਉਹਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਹਨੂੰ ਸਮਝਾ।” ਮਹਾਸ਼ੇ ਨੇ ਸੁਝਾ ਦਿੱਤਾ।

“ਰਾਮ ਰਾਮ ਮੈਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਜਾਵਾਂ! ਕਿਉਂ ਮੇਰਾ ਜਨਮ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਰਿਹੈਂ? ਜੋ ਕਰੂ ਸੋ ਭਰੂ।” ਪੰਡਿਤ ਸੰਤਰਾਮ ਨੇ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਥ ਲਾਉਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ।

ਪੰਡਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਲੀ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕਦਮ ਉੱਠ ਖੜਾ ਹੋਇਆ। ਉਹਨੂੰ ਲੱਗਾ ਕਿ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਇਸਾਈ ਬਣ ਕੇ ਕੋਈ ਬੁਰਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਰੋਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਲ ਆ ਗਿਆ। ਜੀਤੂ ਉੱਥੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਕਾਲੀ ਨੇ ਡਿਉਢੀ ਵਿੱਚ ਕਦਮ ਰੱਖਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਚਾਚੀ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਆ ਕੇ ਬੋਲੀ:

“ਕਾਕਾ, ਕੁਛ ਸੁਣਿਆ ਤੂੰ?”

“ਕੀ?”

“ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਟੱਬਰ ਇਸਾਈ ਬਣ ਰਿਹੈ। ਹੁਣੇ ਪ੍ਰੀਤੋ ਆਈ ਸੀ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰੋਂ ਹੋ ਕੇ। ਉਹ ਦਸਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੇ ਘਰ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਗੱਠੜੀ ਭੇਜੀ ਹੈ। ਬੱਚਿਆਂ-ਵੱਡਿਆਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਦੋ-ਦੋ ਜੋੜੇ ਨੇ - ਦੇਸੀ ਨਹੀਂ ਵਿਲਾਇਤੀ। ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਭੇਜਿਆ।”

“ਬਣ ਰਿਹਾ ਹੋਊ। ਉਹਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਹੈ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਬੇਧਿਆਨੀ ਨਾਲ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ।

“ਪ੍ਰੀਤੋ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਕੱਲ੍ਹ ਤੋਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਚਮਾਰ ਨਹੀਂ, ਇਸਾਈ ਹੋ ਜਾਊ।” ਚਾਚੀ ਨੇ ਉਤਸੁਕਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਅੱਛਾ।” ਕਾਲੀ ਨੇ ਕੋਈ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲਏ ਬਿਨਾਂ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਗੰਧਾਲੀ ਚੁੱਕ ਕੇ ਕੋਠੜੀ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਢਾਹੁਣ ਲੱਗਾ।

26

ਐਤਵਾਰ ਨੂੰ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਹਲਚਲ ਮਚ ਗਈ। ਕੋਈ ਹੀ ਅਜਿਹਾ ਮਰਦ, ਔਰਤ ਅਤੇ ਬੱਚਾ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਹਨੇ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਅਤੇ ਗਿਰਜੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚੱਕਰ ਨਾ ਲਾਇਆ ਹੋਵੇ। ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਤਾਂ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਹੀ ਜਿੰਦਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਘਰਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਸਮੇਤ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਗਿਰਜਾਘਰ ਵਿੱਚ ਸਵੇਰ ਤੋਂ ਹੀ ਸਫਾਈ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਰੰਗ-ਬਰੰਗੀਆਂ ਝੰਡੀਆਂ ਨਾਲ ਉਹਨੂੰ ਸਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਵੱਡੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਵਿੱਚ ਪਕਵਾਨ ਪੱਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਇਸਾਈ ਲੋਕ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਰਹੇ ਸਨ। ਵੱਡਾ ਪਾਦਰੀ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਅਮੀਰ ਇਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਕੁਰਸੀਆਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗਰੀਬ ਇਸਾਈ ਗਿਰਜਾਘਰ ਅੰਦਰ ਪਏ ਬੈਂਚਾਂ ਉੱਪਰ ਉੱਘ ਰਹੇ ਸਨ। ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਭੀੜ ਕਦੇ ਗਿਰਜਾਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਅਤੇ ਕਦੀ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ। ਬੱਚੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਇਸਾਈ ਬਣਨ ਬਾਅਦ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹ ਰਿਹਾ ਸੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਹਲਚਲ ਵੱਧ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਬਣ ਰਹੇ ਪਕਵਾਨਾਂ ਦੀ ਮਹਿਕ ਚਾਰੇ ਪਾਸੀਂ ਫੈਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਵਿਆਹ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਜਦੋਂ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰੋਂ ਜੀਤੂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ ਤਾਂ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕੱਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਉਸ ਉੱਤੇ ਝਪਟ ਪਏ:

“ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਿਆ ਇਸਾਈ? ਠਾਕਰੀ ਬਣ ਗਈ ਇਸਾਇਨ? ਪਾਸ਼ੋ ਬਣ ਗਈ ਇਸਾਇਨ?”

ਜੀਤੂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਰਨੇ ਨਾਈ ਨੂੰ ਸੱਦਣ ਉਹਦੇ ਘਰ ਵਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਸਰਨੇ ਨਾਈ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਉਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਪਰ ਜਦੋਂ ਜੀਤੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਪੂਰਾ ਇੱਕ ਰੁਪਈਆ ਦੇਵੇਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਲਚ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਪਰ ਲੋਕ ਲੱਜਾ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਤੋਂ ਡਰ ਗਿਆ। ਉਹਨੂੰ ਚੁੱਪ ਦੇਖ ਕੇ ਜੀਤੂ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਾਦਰੀ ਹਰ ਹਜ਼ਾਮਤ ਦਾ ਇੱਕ ਰੁਪਈਆ ਦੇਵੇਗਾ। ਸਰਨੇ ਨੇ ਚੌਂਕ ਕੇ ਜੀਤੂ ਵਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਨਜ਼ਰਾਂ ਝੁਕਾ ਲਈਆਂ।

ਜੀਤੂ ਨੇ ਉਹਦੇ ਕੰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਛ ਕਿਹਾ ਤਾਂ ਸਰਨਾ ਭੜਕ ਪਿਆ ਅਤੇ ਉਸਤਰਾ ਚੁੱਕੀ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਗਾਲ਼ਾਂ ਕੱਢਦਾ

ਹੋਇਆ ਦੋੜ ਪਿਆ। ਜੀਤੂ ਛਾਲਾਂ ਮਾਰਦਾ ਉਹਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਰਨਾ ਰੁਕ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੂੰ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗਾ:

“ਕੁੱਤਿਆ ਚਮਾਰਾ, ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਇਸ ਹੀ ਉਸਤਰੇ ਨਾਲ ਤੇਰੀ ਗਰਦਨ ਵੱਢ ਦਿਉਂ।”

ਜੀਤੂ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਜ਼ੀ ਖਬਰ ਸੁਣਾ ਕੇ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਰਨੇ ਨਾਈ ਨੇ ਆਉਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਦਰੀ ਦੁਬਿਧਾ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਦਾ ਅਰਥ ਸੀ ਕਿ ਪਿੰਡ ਦੇ ਲੋਕ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਸਾਈ ਬਣਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਉਹਨੇ ਜੀਤੂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਖੁੰਡੀ ਲੱਭਣ ਲੱਗਾ। ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਉਹਦੀ ਬੇਚੈਨੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਟਾਲ ਦਿੱਤਾ।

ਜੀਤੂ ਦੇ ਜਾਣ ਬਾਅਦ ਸਰਨਾ ਸੋਚ ਵਿੱਚ ਪੈ ਗਿਆ। ਜਦੋਂ ਉਹਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹਦਾ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਕਿ ਚਲਾ ਜਾਵੇ। ਉਹਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਹ ਹੋਰ ਚਮਾਰਾਂ ਦੇ ਵਾਲ ਕੱਟਦਾ ਅਤੇ ਹਜ਼ਾਮਤ ਬਣਾਉਂਦਾ ਤਾਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਾਲ ਕੱਟਣ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹਰਜ ਹੈ। ਸਰਨਾ ਹਜ਼ਾਮਤ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਦਾ ਝੋਲਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੱਧਾ ਪਿੰਡ ਘੁੰਮ ਕੇ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਜਾ ਪਹੁੰਚਿਆ।

ਸਰਨੇ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪਾਦਰੀ ਨੂੰ ਜਿੰਨੀ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਈ ਉਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਸ਼ੀ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਇਸਾਈ ਬਣਨ ਲਈ ਹਾਂ ਕਹਿਣ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਸੀ। ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਉਹਨੂੰ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਂਦਿਆਂ ਕਿਹਾ:

“ਜੀਤੂ ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਡਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।”

“ਤੁਸੀਂ ਓਸ ਕੁੱਤੇ ਚਮਾਰ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ? ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਉਟ-ਪਟਾਂਗ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ੁਕਰ ਕਰੋ ਕਿ ਉਹ ਬੱਚ ਗਿਆ। ਮੇਰੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਤਰੇ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਗਰਦਨ ਵੱਢ ਦਿੰਦਾ।”

ਸਰਨੇ ਨਾਈ ਨੇ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਵਿੱਚ ਚਾਰੀਂ ਤਰਫ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਕਿਹਾ:

“ਕੀ ਕੰਮ ਹੈ, ਪਾਦਰੀ ਜੀ?”

“ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਟੱਬਰ ਯੀਸੂ ਮਸੀਹ ਦੀ ਸ਼ਰਨ 'ਚ ਆ ਰਹੇ ਨੇ। ਉਹਦੇ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਦੋਹਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੇ ਵਾਲ ਕੱਟਣੇ ਨੇ।”

ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅਵਾਜ਼ ਮਾਰੀ। ਉਹ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਸਰਨੇ ਵਲ ਦੇਖ ਕੇ ਹੱਸਣ ਲੱਗਾ:

“ਦੰਦ ਬਾਅਦ 'ਚ ਕੱਢੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰ ਦਿਖਾ।”

ਸਰਨੇ ਨੇ ਹਸਦਿਆਂ ਕਿਹਾ। ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪੱਗ ਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਵਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਰਨੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬੈਠ ਗਿਆ।

“ਬੇਦਾ ਰੱਖਣਾ।” ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਕਿਹਾ।

“ਪਾਦਰੀ ਜੀ, ਬੇਦਾ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਜੂਆਂ ਰਹਿ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਮੇਰੀ ਮੰਨੋ ਤਾਂ ਇੱਕ ਵਾਰ ਉਸਤਰਾ ਫਿਰਾ ਦਿਉ।”

ਸਰਨਾ ਹਸਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹਨੇ ਇੱਕ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਾਲ ਲਪੇਟ ਕੇ ਕੈਂਚੀ ਨਾਲ ਕੱਟ ਦਿੱਤੇ।

ਹਜ਼ਾਮਤ ਬਾਅਦ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਮੌਲਵੀ ਲੱਗਣ ਲੱਗਾ। ਸਰਨੇ ਨੇ ਮਸ਼ੀਨ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਦਾੜੀ ਕੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਵਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪਾਣੀ ਲਾ ਕੇ ਉਂਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਪਲੋਸਣ ਲੱਗਾ। ਜਦੋਂ ਉਹ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਦਾੜੀ ਉੱਤੇ ਉਸਤਰਾ ਫੇਰਨ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿਲਕੁਪ ਪਿਆ। ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਠੋਡੀ ਉੱਤੇ ਕਈ ਜਗ੍ਹਾ ਮਾਸ ਵੱਢ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਝੁੰਝਲਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ:

“ਸਰਨਿਆਂ, ਕੀ ਤੂੰ ਹਜ਼ਾਮਤ ਕਰਨੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆਂ?”

“ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਿਆ, ਤੂੰ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਕਰਵਾਈ ਹੈ।”

ਹਜ਼ਾਮਤ ਬਾਅਦ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਜੀਬ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਲ ਨਿਕਲ ਆਈ। ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ, ਪੁੱਤ ਅਤੇ ਧੀਆਂ ਉਹਨੂੰ ਹੈਰਾਨੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸਰਨੇ ਨੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ ਹਜ਼ਾਮਤ ਕੀਤੀ। ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਸਰਨੇ ਨੂੰ ਪੈਸਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਕੁਝ ਮਠਿਆਈ ਵੀ ਦਿੱਤੀ। ਉਹਨੇ ਮਠਿਆਈ ਉੱਥੇ ਹੀ ਖਾ ਲਈ ਕਿਉਂਕਿ ਬਾਹਰ ਲੈ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨੂੰ ਡਰ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਹਜ਼ਾਮਤ ਬਾਅਦ ਵੱਡਾ ਪਾਦਰੀ ਵਿਹੜੇ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ। ਪਾਣੀ ਦੀ ਇੱਕ ਬਾਲਟੀ ਮੇਜ਼ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਉਹਦੇ ਕੋਲ ਖੜਾ ਅੰਜੀਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਦਾ ਰਿਹਾ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਪਾਦਰੀ ਅਤੇ ਦੋ-ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਵੀ ਆਪਣੀ-ਆਪਣੀ ਅੰਜੀਲ ਵਿੱਚੋਂ ਪੜ੍ਹ ਰਹੇ ਸਨ। ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਬਾਅਦ ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਨਾਲ ਕਿਹਾ:

“ਆਬੋਹਿਆਤ ਜਾਨੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਇਹਦੇ ਨਾਲ ਨੰਦ ਸਿੰਘ, ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਨਹਾ ਲੈਣ।”

ਨਹਾਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਪਾਈਆਂ। ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗਲਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਸੋਨੇ ਰੰਗੀਆਂ ਜੰਜੀਰਾਂ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕ੍ਰਾਸ ਲਟਕ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਸ ਕਾਰਵਾਈ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਮਹਿਮਾਨ ਪਾਦਰੀ ਘਰ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ

ਗਾ ਰਹੇ ਸਨ:

“ਹੈ ਇਹ ਬੱਚੇ, ਕੋਲ ਆਉਣ ਦਿਉ, ਕਿਹਾ ਤੂੰ ਮਸੀਹ।
ਗੋਦ 'ਚ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੂੰ ਮਸੀਹ।
ਤੂੰ ਫਰਮਾਇਆ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੇਉਂਗਾ ਆਪਣੀ ਪਾਕ ਰੂਹ।
ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਾਪਤਿਸਮਾ ਮਿਲਿਆ ਹੁਣ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗਲੇ ਨਾਲ ਲਾ।
ਬਾਪ-ਬੇਟੇ ਪਾਕ ਰੂਹ ਇਹਨਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਕਰ ਲੈ ਕਬੂਲ।
ਹੈ ਯਕੀਨ ਸਾਨੂੰ ਕਿ ਸੁਣ ਲਈ ਹੈ ਦੁਆ ਤੂੰ ਮਸੀਹ।”

ਅੰਦਰ ਇਸਾਈ ਬਰਾਦਰੀ ਇਹ ਗੀਤ ਗਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਬਹੁਤ ਚਾਅ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਸਨ। ਗੀਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਸਣ ਦੀਆਂ ਅਵਾਜ਼ਾਂ ਆਉਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਫਿਰ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਬੱਚੇ ਡਰਦੇ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਦੌੜਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਪਾਦਰੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛਕਾਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ:

“ਏਧਰ ਆਉ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਠਿਆਈ ਮਿਲੂ।”

ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲੰਮਾ ਚੋਗਾ ਪਾਈ ਖੜਾ ਵੱਡਾ ਪਾਦਰੀ ਮੁਸਕਰਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਦੋ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ, ਜੋ ਦੌੜਦੇ ਹੋਏ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਟਕਰਾ ਕੇ ਡਿਗ ਪਏ ਸਨ, ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਚੁੱਕਿਆ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਝਾੜੇ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਥਾਪੀ ਦਿੰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਠੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਬੱਚੇ ਵੀ ਮੁੜ ਆਏ ਅਤੇ ਗੋਲੀਆਂ ਲੈਣ ਲਈ ਧੱਕਮ-ਧੱਕਾ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੋਲੀਆਂ ਵੰਡੀਆਂ। ਉਹ ਗੋਲੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਇੱਧਰ ਉੱਧਰ ਖਿੰਡਰ ਗਏ ਪਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਫਿਰ ਉੱਥੇ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋ ਗਏ।

ਦਿਨ ਢਲੇ ਤਿੰਨ ਸਾਢੇ-ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਬਾਅਦ ਗਿਰਜਾਘਰ ਦਾ ਘੰਟਾ ਵੱਜਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਬੱਚੇ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਮਕਾਨ ਕੋਲੋਂ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਗਿਰਜਾਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਕੁਛ ਉਹਦੇ ਤੀਨ ਅਤੇ ਫਸੀਲ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਾਰੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀ ਝਾਕਣ ਲੱਗੇ। ਘੰਟਾ ਵੱਜਣ ਬਾਅਦ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਆਏ ਹੋਏ ਲੋਕ ਗਿਰਜਾਘਰ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਣ ਲੱਗੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਖਾਂਦੇ-ਪੀਂਦੇ ਇਸਾਈ ਪਾਦਰੀ ਦੀ ਬੈਠਕ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬੈਠੇ ਰਹੇ।

ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਰ ਬਾਅਦ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਦੋਨੋਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਖੁਲ੍ਹ ਗਏ। ਸਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਡਾ ਪਾਦਰੀ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲਿਆ। ਉਹਦੇ ਦੋਨਾਂ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਵੱਡਾ ਕਰਾਸ ਚੁੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਛੋਟਾ ਪਾਦਰੀ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਕਿਤਾਬ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਸਲੀਬ ਉੱਤੇ ਲਟਕੇ ਹੋਏ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹਦੇ ਨਾਲ ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਅਤੇ ਬੱਚੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਹੋਰ ਲੋਕ ਸਨ। ਇਹ ਜਲੂਸ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗਿਰਜਾਘਰ ਵਲ ਵਧਣ ਲੱਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਆਦਮੀ ਬੋਲ ਚੁੱਕਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਾਉਂਦੇ:

“ਸੀ ਦੁਨੀਆਂ ਤਾਰੀਕਾਂ 'ਚ ਡੁੱਬੀ ਹੋਈ।
ਖੁਦਾ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਫਿਰ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੋਈ।
ਏ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ 'ਚ ਆ'
ਹੁਣ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਨ੍ਹਾ ਮੈਂ ਸੀ।
ਤੇਰੇ ਗੁਨਾਹ ਉਹ ਦੂਰ ਕਰੇਗਾ।
ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਨੂਰ ਹੈ ਈਸਾ।”

ਸਮੂਹ ਗਾਨ ਦੀ ਅਵਾਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗਿਰਜਾਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਏ। ਡਾਕਟਰ, ਕਾਲੀ, ਬੱਬੂ, ਬੰਤੂ ਅਤੇ ਸੰਤੂ ਦੇ ਕੋਲ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੂਰ ਖੜ੍ਹਾ ਨਿੱਕੂ ਖੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪਰ੍ਹੇ ਜੱਟਾਂ ਦੇ ਮੁੰਡੇ ਖੜ੍ਹੇ ਸਨ। ਚਮ੍ਹਾਰਲੀ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਪ੍ਰੀਤੋਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਗਲੀ ਦੇ ਖੂੰਜੇ ਉੱਤੇ ਖੜ੍ਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਚੌਧਰਾਣੀਆਂ ਅਤੇ ਮਹਾਸ਼ਨਾਂ ਗਿਰਜਾਘਰ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਛੱਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠੀਆਂ ਸਨ।

ਜਦੋਂ ਗੀਤ ਗਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਜਲੂਸ ਗਿਰਜਾਘਰ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਅੱਡੀਆਂ ਚੁੱਕ ਚੁੱਕ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਲ ਦੇਖਣ ਲੱਗੇ ਕਿ ਇਸਾਈ ਬਣ ਕੇ ਉਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਦੋਵੇਂ ਮੁੰਡੇ ਨਵੇਂ ਬੂਟਾਂ ਕਾਰਨ ਪੰਜਿਆਂ ਭਾਰ ਤੁਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਾ

ਆ ਗਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਫ ਕੱਪੜੇ ਦੇਖ ਕੇ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਈਰਖਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਜਾਗ ਪਈ।

ਬੰਤੂ, ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਦੇਖ ਕੇ ਬੋਲਿਆ:

“ਇਹਦੇ 'ਚ ਫਰਕ ਤਾਂ ਕੋਈ ਪਿਆ ਨਹੀਂ, ਬੱਸ ਸਿੱਖ ਦੀ ਥਾਂ ਮੋਨਾ ਹੋ ਗਿਆ।”

“ਤੂੰ ਕੀ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਇਸਾਈ ਬਣਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਦਾ ਹੁਲੀਆ ਬਦਲ ਜਾਊ। ਸਾਰੇ ਧਰਮ ਧੋਖਾ ਹਨ। ਅਮੀਰਾਂ ਅਤੇ ਪੂੰਜੀਪਤੀਆਂ ਨੇ ਲੁੱਟਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗ਼ੁਮਰਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਢਕੋਸਲੇ ਖੜ੍ਹੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਹਨ।”

“ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸਾਈ ਬਣਨ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਕੀ ਹੋਊ?” ਸੰਤੂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ।

“ਤਖਤ ਮਿਲ ਜਾਊ। ਹੁਣ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕਰੇ।” ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਵਿਅੰਗ ਨਾਲ ਕਿਹਾ।

“ਦੁਕਾਨ 'ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਜੁੱਤੀਆਂ ਸਿਊ। ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਹਿਗੁਰੂ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਈਸਾ-ਈਸਾ ਕਹੁ।”

“ਹਾਂ, ਚਾਰ ਟਕੇ ਜ਼ਰੂਰ ਮਿਲ ਜਾਣਗੇ।”

ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਕਾਲੀ ਦੇ ਮੋਢਿਆਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖਦਾ ਹੋਇਆ ਬੋਲਿਆ:

“ਇਹ ਸਾਰੇ ਇਨਕਲਾਬ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਣ ਲੋਕ ਨੇ, ਚੱਲ ਚੱਲੀਏ।”

ਕਾਲੀ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਇੱਕੱਲਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਵਧ ਗਿਆ।

ਜਲੂਸ ਗਿਰਜਾਘਰ ਦੇ ਗੇਟ ਅੰਦਰ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤਾਂ ਬੈਂਚਾਂ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਉੱਠ ਕੇ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਅਵਾਜ਼ ਵਿੱਚ ਅਵਾਜ਼ ਰਲਾ ਕੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੇ ਦੋਨੋਂ ਮੁੰਡੇ ਪਾਦਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਬੈਂਚ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਠਾਕਰੀ ਅਤੇ ਧੀਆ ਪਾਸੇ ਦੂਸਰੀ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਪਾਦਰਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਬੈਠ ਗਈਆਂ।

ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਕਰਾਸ ਕੰਧ ਉੱਤੇ ਲੱਗੀ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਦੀ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਤਸਵੀਰ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਉਹਤੋਂ ਬਾਅਦ ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲ ਦੇਖਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਉੱਠਣ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਲੋਕ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਉਹਨੇ ਗੀਤ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਉਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਗਾਉਣ ਲੱਗੇ:

“ਏ ਖੁਦਾ ਤੂੰ ਦਿਨ ਦਾ ਨੂਰ ਚਮਕਾਉਂਦਾ ਹੈਂ।

ਅਤੇ ਧੁੱਪ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈਂ।

ਲੜਾਈਆਂ ਦੀ ਅੱਗ ਬੁਝਾ।

ਤਮਾਮ ਲੜਾਈਆਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ।

ਜਿਸਮਾਨੀ ਸਿਹਤ ਦੇ ਅਤੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਰਹਿਮ ਪੈਦਾ ਕਰ।”

ਗੀਤ ਬਾਅਦ ਵੱਡੇ ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਅੰਜੀਲ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏ। ਅਤੇ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਉਹਨੇ ਉੱਥੇ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਈਸਾ ਮਸੀਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਪ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਲੈ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਭਾਸ਼ਣ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਫਿਰ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਾਦਰੀ ਨੇ ਗੀਤ ਗਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ:

“ਹੁਣ ਰੁਖਸਤ ਕਰੋ ਖੁਦਾਬੰਦ।

ਕਰੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਕਸੂਰ ਮਾਫ਼।

ਅਸੀਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਗੁਨਾਹਗਾਰ।

ਹੁਣ ਬੰਦਗੀ ਕਰ ਲੈ ਕਬੂਲ।

ਸਾਡੇ ਸਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਰਹਿਮਤ ਵਰਸਾ

ਕਰ ਦਿਲਾਂ ਨੂੰ ਕਲਾਮ ਨਾਲ ਸਾਫ਼।

ਬਸ ਤੇਰਾ ਫਜ਼ਲ ਤੇਰਾ ਹੈ ਦਰਕਾਰ।

ਅਤੇ ਰੁਖਸਤ ਕਰ ਸਲਾਮਤੀ ਨਾਲ।”

ਪਾਦਰੀ ਵਲੋਂ ਅਮੀਨ ਕਹਿਣ ਬਾਅਦ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਗਿਰਜਾਘਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਰੁਖਸਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਘਰਵਾਲੀ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਫਰਤ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸੀ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਨੀਚ ਹੋਣ। ਦੋਨੋਂ ਮੁੰਡੇ ਕੁਛ ਹੈਰਾਨ ਅਤੇ ਕੁਛ ਖੁਸ਼ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਵੇਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਅਤੇ ਬੂਟਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਚਾਅ ਨਾਲ ਨਿਹਾਰ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗਲੀ ਵਿੱਚ ਖੜ੍ਹੇ ਬੱਚਿਆਂ ਵਲ ਦੇਖ ਦੇਖ ਮੁਸਕਰਾ ਰਹੇ ਸਨ।

ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਪਿੰਡ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਏਨਾ ਹੀ ਯਾਦ ਰਿਹਾ ਕਿ ਨੰਦ ਸਿੰਘ ਰਾਮਦਾਸੀਆ ਮਜ਼੍ਹਬੀ ਸਿੱਖ ਤੋਂ ਇਸਾਈ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। *** (ਚਲਦਾ) (ਅਨੁਵਾਦ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ)

ਸਥਾਈ ਕਾਲਮ

ਪਰਦਾ ਜੋ ਉੱਠ ਗਿਆ

(ਇਸ ਕਾਲਮ ਵਿੱਚ ਉਹ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੀਡੀਏ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ ਜਾਂ ਹਾਸ਼ੀਏ ਉੱਪਰ ਧੱਕ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।)

ਮੌਜੂਦਾ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਅਸਰ

ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ

(shundal@sfu.ca)

ਇਸ ਸਮੇਂ ਸਮੁੱਚੀ ਦੁਨੀਆਂ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿੱਚ ਆਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਦੁੱਭਰ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਭਵਿੱਖ ਮਿੱਟੀ 'ਚ ਰੁਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੁੱਖ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੀਡੀਏ ਵਿੱਚ ਬੇਸ਼ੱਕ ਗਾਹੇ ਬਗਾਹੇ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋਣ ਅਤੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਵਧਣ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਸਾਨੂੰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਲਈ ਮੌਜੂਦਾ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਕਾਰਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਪੈ ਰਹੇ ਅਸਰਾਂ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਸਮਝ ਬਣਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੈ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮੰਦਵਾੜੇ ਕਾਰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਉੱਪਰ ਪੈ ਰਹੇ ਅਸਰਾਂ ਨੂੰ ਰਿਕਾਰਡ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਸਕੀਏ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਸੀਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਮੰਦਵਾੜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਬਾਰੇ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰਾਂਗੇ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪਿਛਲੇ ਤਿੰਨ-ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਸੰਸਾਰ ਪ੍ਰੈਸ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ।

ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ:

ਇਸ ਮੰਦਵਾੜੇ ਕਾਰਨ ਫੈਕਟਰੀਆਂ, ਪਲਾਂਟਾਂ ਅਤੇ ਕੰਮ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। 28 ਮਈ 2009 ਨੂੰ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਲੇਬਰ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰੈਸ ਰੀਲੀਜ਼ ਵਿੱਚ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ 2009 ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 21 ਤੋਂ 24 ਕ੍ਰੋੜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਰੀਲੀਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਨ 2007 (ਜਦੋਂ ਇਹ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 2009 ਤੱਕ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ 3 ਕ੍ਰੋੜ 90 ਲੱਖ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 5 ਕ੍ਰੋੜ 90 ਲੱਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

5 ਜੂਨ 2009 ਨੂੰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਡਿਪਾਰਟਮੈਂਟ ਆਫ ਲੇਬਰ ਦੇ ਬਿਓਰੋ ਆਫ ਲੇਬਰ ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਮਈ 2009 ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ 9.4 ਫੀਸਦੀ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 1 ਕ੍ਰੋੜ 45 ਲੱਖ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਦਸੰਬਰ 2007 ਵਿੱਚ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ 70 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪਏ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ ਪਿਛਲੇ 26 ਸਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਦਰ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਦੀ ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਸਰਕਾਰੀ ਅੰਕੜਿਆਂ ਉੱਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਦਰ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਅਸਲ ਦਰ ਅਤੇ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ 15 ਫੀਸਦੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਅਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 3 ਕ੍ਰੋੜ ਦੇ ਲਗਭਗ ਹੈ। ਆਰਥਿਕ ਮਾਹਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵਾਧਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਸਟੈਟਿਸਟਿਕਸ ਕਨੇਡਾ ਵਲੋਂ 5 ਜੂਨ 2009 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਪ੍ਰੈਸ ਰੀਲੀਜ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ 8.4 ਫੀਸਦੀ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਈ ਹੈ। ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਇਹ ਦਰ ਪਿਛਲੇ 11 ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀਆਂ ਦਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਭ

ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਅਕਤੂਬਰ 2008 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਫੁੱਲ ਟਾਇਮ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 4 ਲੱਖ 6 ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪਏ ਹਨ।

ਬੀ ਬੀ ਸੀ ਨਿਊਜ਼ ਦੇ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਉੱਪਰ 2 ਜੂਨ 2009 ਨੂੰ ਛਪੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਯੂਰੋ ਜ਼ੋਨ ਦੇ 16 ਦੇਸ਼ਾਂ (ਜਿਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਯੂਰੋ ਕਰੰਸੀ ਵਜੋਂ ਵਰਤਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ) ਵਿੱਚ ਅਪ੍ਰੈਲ 2009 ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ 9.2 ਫੀਸਦੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਦਰ 1999 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਸਮੁੱਚੀ ਯੂਰਪੀਨ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ ਅਪ੍ਰੈਲ 2009 ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ 8.6 ਫੀਸਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਮੁਤਾਬਕ ਅਪ੍ਰੈਲ 2009 ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੀ ਯੂਰਪੀਨ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ 2 ਕੋੜ 8 ਲੱਖ ਲੋਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਨ। ਯੂਰਪ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਸਪੇਨ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਅਪ੍ਰੈਲ 2009 ਵਿੱਚ 18.1 ਫੀਸਦੀ ਲੋਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸਨ। ਮਾਹਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸਾਲ 2009 ਵਿੱਚ ਯੂਰਪੀਨ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੀ ਦਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ।

ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਫੈਲ ਰਹੀ ਇਹ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਸਿਰਫ ਪੱਛਮ ਦੇ ਵਿਕਸਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੱਕ ਹੀ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਸੰਸਾਰ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਤਾਕਤਾਂ ਵਜੋਂ ਉਭਰ ਰਹੇ ਦੇਸ਼ਾਂ (ਜਿਵੇਂ ਚੀਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ) ਵਿੱਚ ਵੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਛਪੀਆਂ ਕਈ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨੂੰ ਚੀਨ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਨਵਰੀ 2009 ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸ਼ਵ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਚੀਨ ਵਿੱਚ 6 ਲੱਖ 70 ਹਜ਼ਾਰ ਫੋਟੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਏ 2 ਕੋੜ ਦੇ ਲਗਭਗ ਲੋਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪਰਤ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਗਿਣਤੀ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦਾ 15.3 ਫੀਸਦੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੌਕਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀਆਂ ਕਟੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਚੀਨ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਪਿੰਡਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਆਏ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਹੀ ਵਾਹ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸਗੋਂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ/ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋ ਕੇ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀ ਮਿਲੇਗੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਚਾਈਨੀਜ਼ ਅਕੈਡਮੀ ਆਫ ਸੋਸ਼ਲ ਸਾਇੰਸਜ਼ ਦੀ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪਾਸ ਹੋਏ 56 ਲੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 30 ਫੀਸਦੀ (16.8 ਲੱਖ) ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਅਗਸਤ 2008 ਤੱਕ ਨੌਕਰੀਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਕਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਘਰਾਂ ਵਿੱਚ ਬੱਚੇ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਨੈਨੀਆਂ ਅਤੇ ਘਰੇਲੂ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲਈ ਅਰਜ਼ੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹਨ? ਆਮ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦਾ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਵੱਡਾ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਪੈ ਰਿਹਾ। ਪਰ ਅਸਲੀਅਤ ਇਸ ਤੋਂ ਉਲਟ ਹੈ। ਨਿਰਯਾਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਨਅਤਾਂ - (ਜਿਵੇਂ ਹੀਰਿਆਂ ਅਤੇ ਗਹਿਣਿਆਂ ਦੀ ਸਨਅਤ, ਕੱਪੜਾ ਉਦਯੋਗ, ਕਾਰਪੈਂਟ ਦੀ ਸਨਅਤ, ਆਈ ਟੀ ਸੈਕਟਰ, ਅਤੇ ਟੂਰਿਜ਼ਮ) - ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਕਾਮੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ।

ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸੂਰਤ ਦੀ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਸਨਅਤ ਬਾਰੇ ਛਪੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕੁੱਲ ਹੀਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 80 ਫੀਸਦੀ ਹੀਰੇ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਪਾਲਿਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿੱਚ 7 ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੋਕ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਸਨਅਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਕਾਰਨ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਘਟਣ ਕਾਰਨ 2008 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਸੂਰਤ ਦੀ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਸਨਅਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਹਨਾਂ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 2 ਤੋਂ 2.5 ਲੱਖ (29 ਤੋਂ 35 ਫੀਸਦੀ) ਕਾਮੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਾਮਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 41 ਕਾਮਿਆਂ ਨੇ ਖੁਦਕਸ਼ੀਆਂ ਕਰ ਲਈਆਂ ਹਨ।

ਯੂਨਾਇਟਿਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਦੇ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਲੋਂ 2008 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਰਿਪੋਰਟ ‘ਗਲੋਬਲ ਫਾਈਨੈਂਸ਼ਿਅਲ ਕਰਾਈਸਿਸ: ਇੰਪੈਕਟ ਆਨ ਇੰਡਿਆਨ ਪ੍ਰਾਅਰ’ ਵਿੱਚ ਛਪੇ ਇਕ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਯਾਤ ਲਈ ਕੱਪੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਕੱਪੜਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਘਟਣ ਕਾਰਨ ਸੰਨ 2008 ਦੇ ਪਿਛਲੇ 5-6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬੰਗਲੌਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੱਪੜਾ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 7 ਲੱਖ ਕਾਮਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਹੱਥ ਧੋਣੇ ਪਏ ਸਨ। ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮਾਰਚ 2009 ਤੱਕ ਇਹਨਾਂ ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ 5 ਲੱਖ ਹੋਰ ਲੋਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਜਾਣਗੇ।

ਇਸ ਹੀ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੋਂ 35 ਅਰਬ ਰੁਪਏ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਲੀਚੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਸਨਅਤ ਵਿੱਚ 20 ਲੱਖ ਦੇ ਲਗਭਗ ਕਾਰੀਗਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਆਲ ਇੰਡਿਆ ਕਾਰਪੈਂਟ ਮੈਨੂਫੈਕਚਰਰਜ਼ ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਕਾਰਨ 3 ਅਰਬ ਰੁਪਏ ਦੇ ਆਰਡਰ ਕੈਂਸਿਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਮਿਰਜ਼ਾਪੁਰ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਨਅਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਹੀ ਕਾਰੀਗਰ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ।

ਯੂਨਾਈਟਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਕਾਨਫਰੰਸ ਆਨ ਟਰੇਡ ਐਂਡ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਵਲੋਂ 13 ਜੂਨ 2009 ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਰਯਾਤੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਅੰਕੜੇ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਰਿਪੋਰਟ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਨ 2008-09 ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਨਿਰਯਾਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 11.6 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਖੁੱਸੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਲ 2009-10 ਵਿੱਚ 13 ਲੱਖ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਖੁੱਸਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਸਨਅਤ ਦੇ ਇਹਨਾਂ ਖੇਤਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀਆਂ ਜਿਹਨਾਂ ਸਨਅਤਾਂ ਉੱਪਰ ਇਸ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦਾ ਅਸਰ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੁੱਝ ਸਨਅਤਾਂ ਹਨ: ਆਈ ਟੀ ਸੈਕਟਰ, ਰੀਟੇਲ ਸੈਕਟਰ, ਟੂਰਿਜ਼ਮ, ਗਰੇਨਾਈਟ ਅਤੇ ਸਟੋਨ ਇੰਡਸਟਰੀ ਆਦਿ। ਅਖਬਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਛਪੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਈ ਟੀ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ 50-70 ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰੀਆਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦਾ ਖਦਸ਼ਾ ਹੈ। ਇੰਜਨੀਅਰਿੰਗ ਕਾਲਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਕੇ ਨਿਕਲ ਰਹੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਨੌਕਰੀਆਂ ਲੱਭਣ ਦੇ ਮੌਕੇ ਘੱਟ ਰਹੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਈਟਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਰਿਪੋਰਟ (ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ) ਅਨੁਸਾਰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਗਰੇਨਾਈਟ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਮਾਰਕੀਟ ਅਮਰੀਕਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਕੰਨਸਟਰਕਸ਼ਨ ਇੰਡਸਟਰੀ ਵਿੱਚ ਆਏ ਮੰਦਵਾੜੇ ਕਾਰਨ ਗਰੇਨਾਈਟ ਦੀ ਮੰਗ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਗਈ ਹੈ। ਹੋਸ਼ੂਰ, ਬੰਗਲੌਰ ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗਰੇਨਾਈਟ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 300 ਯੂਨਿਟ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਿਨਾਰੇ ਹਨ। ਤਾਮਿਲ ਨਾਡੂ ਵਿੱਚ ਪੱਥਰ ਪੁਟਾਈ ਵਾਲੀਆਂ 165 ਥਾਂਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 30 ਬੰਦ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਸ ਸਨਅਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾਅ ਉੱਤੇ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਘਟੀ ਘਰੇਲੂ ਮੰਗ ਕਾਰਨ ਰੀਟੇਲ ਸੈਕਟਰ (ਪ੍ਰਚੂਨ ਵਸਤਾਂ ਵੇਚਣ ਵਾਲਾ ਸੈਕਟਰ) ਦੀ ਵਿਕਰੀ ਵਿੱਚ ਸੰਨ 2008 ਵਿੱਚ 11 ਫੀਸਦੀ ਦੀ ਕਮੀ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਲੇ 12-18 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਹੋਰ ਵਿਕਰੀ ਘਟਣ ਦੇ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਹਨ। ਇਕ ਜਾਣੀ ਪਛਾਣੀ ਸੂਬੀਕਸ਼ਾ ਰੀਟੇਲ ਚੇਨ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਅਤੇ ਰਿਲਾਇੰਸ ਰੀਟੇਲ ਸਟੋਰਾਂ ਵਲੋਂ ਕਈ ਦਰਜਨ ਸਟੋਰਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਹਨ। ਰੀਟੇਲ ਸੈਕਟਰ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕਾਰਨ ਕਈ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨੌਕਰੀਆਂ ਖੁੱਸੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀਆਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਗੁੜਗਾਉਂ, ਬੰਗਲੌਰ ਅਤੇ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁਕਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ, ਸਿਕਿਉਰਟੀ ਗਾਰਡਾਂ, ਲੋਡਰਾਂ, ਪੈਕਰਾਂ, ਡਰਾਈਵਰਾਂ, ਹਾਊਸਕੀਪਿੰਗ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀਆਂ ਦਾ ਰੁਝਾਨ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨੌਕਰੀਆਂ ਤੋਂ ਜਵਾਬ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਆਰਥਿਕ ਪੱਖੋਂ ਅਫਰੀਕਾ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਦੇਸ਼ ਸਾਊਥ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ 2.5 ਲੱਖ ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਕੋਬਾਲਟ, ਤਾਂਬੇ ਵਰਗੇ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕੀਮਤਾਂ ਡਿਗਣ ਕਾਰਨ ਡੈਮੋਕਰੈਟਿਕ ਰਿਪਬਲਿਕ ਆਫ ਕਾਂਗੋ ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ 2008 ਤੱਕ ਖਣਿਜ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਸੈੱਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ 40 ਫਰਮਾਂ ਦੇ ਬੰਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ 2 ਲੱਖ ਕਾਮੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦਸੰਬਰ 2008 ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਖਦਸ਼ਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਸ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 3 ਲੱਖ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਵੰਬਰ 2008 ਅਤੇ ਮਾਰਚ 2009 ਵਿਚਕਾਰ ਜਾਂਬੀਆ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 10000 ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਬੋਟਸਵਾਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਬੋਟਸਵਾਨਾ ਤੋਂ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਕੁੱਲ ਵਸਤਾਂ ਦਾ 70 ਫੀਸਦੀ ਹਿੱਸਾ ਉੱਥੋਂ ਨਿਰਯਾਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹੀਰੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਸਾਰ ਮੰਡੀ ਵਿੱਚ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀ ਮੰਗ ਘਟਣ ਕਾਰਨ ਬੋਟਸਵਾਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖਾਣਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ। ਨਾਂਬੀਆ ਵਿੱਚ ਵੀ ਖਾਣਾਂ ਬੰਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ।

ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਇਕ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲਏ ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਬਹੁਤ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜਾ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਪੱਧਰ ਉੱਤੇ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਫੈਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੁੱਖਦਾਈ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਛੇਤੀ ਕੀਤੀਆਂ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ। ਯੂਨਾਈਟਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਵਲੋਂ “ਵਰਲਡ ਇਕਨਾਮਿਕ ਸਿਚੁਏਸ਼ਨ ਐਂਡ

ਪ੍ਰਾਸਪੈਕਟਸ 2009” ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਮੰਦਵਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੰਦਵਾੜਿਆਂ ਬਾਅਦ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਮੰਦਵਾੜੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਲਈ ਆਮ ਤੌਰ ਉੱਤੇ 4-5 ਸਾਲ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਅਗਲੇ 5-6 ਸਾਲ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਦਾ ਸੰਤਾਪ ਭੋਗਣਾ ਪਵੇ।

ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪ੍ਰਵਾਸ

ਅੱਜ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੋਂ ਲੋਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਦੂਸਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਮੌਜੂਦਾ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੀ ਮਾਰ ਹੇਠ ਆਏ ਬਹੁਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉੱਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਲਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਯੂਨਾਇਟਿਡ ਨੇਸ਼ਨਜ਼ ਦੀ ਜਨੇਵਾ ਸਥਿਤ ਸੰਸਥਾ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਫਾਰ ਮਾਈਗਰੇਸ਼ਨ (ਆਈ ਓ ਐੱਮ) ਵਲੋਂ ਅਪ੍ਰੈਲ 2009 ਵਿੱਚ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਇਕ ਰਿਪੋਰਟ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਲੇਸ਼ੀਆ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਵਿੱਚ 55,000 ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਕਾਮਿਆਂ ਦੇ ਵੀਜ਼ੇ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਡੁਬਈ ਵਲੋਂ ਹਰ ਰੋਜ਼ 1500 ਵੀਜ਼ੇ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਹਨ। ਬਰਤਾਨੀਆ, ਅਸਟ੍ਰੇਲੀਆ, ਅਮਰੀਕਾ, ਸਪੇਨ ਆਦਿ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੇ ਵੀ ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾਈਆਂ ਹਨ।

ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਕਾਰਨ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼, ਫਿਲਪੀਨ, ਮੌਰੋਕੋ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਲੰਕਾ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਰੋਜ਼ੀ ਕਮਾਉਣਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਰਕਮ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਉੱਪਰ ਵੱਡੇ ਅਸਰ ਪੈ ਰਹੇ ਹਨ। ਬੀ ਬੀ ਸੀ ਦੇ ਵੈੱਬਸਾਈਟ ਉੱਪਰ 10 ਅਪ੍ਰੈਲ 2009 ਵਿੱਚ ਛਪੀ ਇਕ ਖਬਰ ਅਨੁਸਾਰ 60 ਲੱਖ ਤੋਂ ਵੱਧ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਬਾਹਰਲੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੇ 9 ਅਰਬ ਡਾਲਰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਕਾਮਿਆਂ ਉੱਪਰ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲੱਗ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਕਾਮਿਆਂ ਦੀ ਕਮਾਈ ਕਾਰਨ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਕਰੰਸੀ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਰਥਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਵੀਜ਼ੇ ਰੱਦ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਬਾਹਰੋਂ ਵਾਪਸ ਪਰਤ ਰਹੇ ਬੰਗਲਾਦੇਸ਼ੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਪੱਧਰ ਉੱਪਰ ਵੀ ਕਈ ਮੁਸ਼ੀਬਤਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਵੱਡੀਆਂ ਰਕਮਾਂ ਦੇ ਕੇ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀਜ਼ੇ ਹਾਸਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਇਕ ਵੱਡੇ ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਬੋਝ ਹੇਠਾਂ ਦੱਬੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚੁਕਾਉਣ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਕੋਈ ਰਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਆਈ ਐੱਮ ਓ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਕਾਰਨ ਬਾਹਰ ਜਾ ਕੇ ਕਮਾਈ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਿਪਾਲੀ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਨਿਪਾਲ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਰਕਮ ਵਿੱਚ 30 ਫੀਸਦੀ ਦੀ ਕਮੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਕਮਾਈ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਟੌਤੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਨਿਪਾਲ ਦੇ ਪੇਂਡੂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰ ਮਾੜੇ ਅਸਰ ਪੈਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਗਰੀਬੀ

ਯੂਨਾਇਟਿਡ ਨੇਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਰਲਡ ਇਕਾਨਮਿਕ ਸਿਟੂਏਸ਼ਨ ਐਂਡ ਪ੍ਰਾਸਪੈਕਟ 2009 ਵਿੱਚ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਕਾਰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ 7.3 ਕ੍ਰੋੜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 10.3 ਕ੍ਰੋੜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਲੋਕ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਧੱਕੇ ਜਾਣਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੇ ਲੋਕ (5.6 ਕ੍ਰੋੜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 8.0 ਕ੍ਰੋੜ ਵਿਚਕਾਰ) ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਦੱਖਣੀ ਏਸ਼ੀਆ ਵਿੱਚ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਅਫਰੀਕਾ ਵਿੱਚ 1.2 ਕ੍ਰੋੜ ਤੋਂ 1.6 ਕ੍ਰੋੜ ਵਿਚਕਾਰ ਅਤੇ ਲਾਤੀਨੀ ਅਮਰੀਕਾ ਅਤੇ ਕੈਰੀਬੀਅਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ 40 ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੋਕ ਗਰੀਬੀ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਗੇ। ਇਹ ਅੰਕੜੇ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਦਾਜ਼ੇ ਘਟਾ ਕੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗਰੀਬੀ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਦਾ ਹਿਸਾਬ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।

ਸਿਹਤ

ਇਸ ਸੰਕਟ ਬਾਰੇ ਛਪੀਆਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਉੱਪਰ ਮਾੜੇ ਅਸਰ ਪੈਣਗੇ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ ਅਤੇ ਆਮਦਨ ਦੇ

ਹੋਰ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਕਮੀ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਲੋਕ ਦਵਾ ਦਾਰੂ ਲੈਣ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਇਲਾਜ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਗੇ। ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਆਏ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟਾਂ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਆਧਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਅਜਿਹੇ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀਆਂ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਕਰੰਸੀਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਡਿੱਗ ਪਏਗੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਡਾਕਰਟੀ ਇਲਾਜ ਮਹਿੰਗਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਬਹੁਤ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਦਾਰੇ ਆਪਣੇ ਸਿਹਤ ਬੱਜਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਿਹਤ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਤਨਜ਼ਾਨੀਆ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਐੱਚ ਆਈ ਵੀ/ਏਡਜ਼ ਦੇ ਬੱਜਟ ਵਿੱਚ 25 ਫੀਸਦੀ ਕਟੌਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਾਊਥ ਅਫਰੀਕਾ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਕਈ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਅਦਾਰਿਆਂ (ਜਿਵੇਂ ਮਾਈਨਿੰਗ ਕੰਪਨੀਆਂ) ਵਲੋਂ ਐੱਚ ਆਈ ਵੀ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਲਈ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਬੱਜਟਾਂ ਵਿੱਚ ਕਟੌਤੀਆਂ ਕਰਨ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਖਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਜਾਣਗੀਆਂ।

ਸਿਹਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਬੱਚਿਆਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਉੱਪਰ ਹੋਰ ਭੈੜਾ ਅਸਰ ਪਵੇਗਾ। ਵਰਲਡ ਬੈਂਕ ਦੇ ਅੰਕੜਿਆਂ ਅਨੁਸਾਰ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਮੌਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ 2 ਲੱਖ ਤੋਂ 4 ਲੱਖ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਾ ਸਾਲਾਨਾ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੂਰੀ ਖੁਰਾਕ ਨਾ ਮਿਲਣ ਕਾਰਨ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੁੜਾਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਸਹੀ ਦਿਮਾਗੀ ਵਿਕਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ।

ਹੋਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਦਗੀਆਂ ਉੱਪਰ ਪੈਣ ਵਾਲੇ ਹੋਰ ਅਸਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ: ਪ੍ਰਾਇਮਰੀ ਵਿਦਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਕਮੀ, ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਅਤੇ ਬੇਘਰਾਪਣ। ਉਦਾਹਰਣ ਲਈ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ 25 ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮੇਅਰਾਂ ਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ 2007 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 2008 ਵਿੱਚ ਬੇਘਰਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ 12 ਫੀਸਦੀ ਦਾ ਵਾਧਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਜੂਨ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਇੰਟਰਨੈਸ਼ਨਲ ਲੇਬਰ ਆਰਗੇਨਾਈਜ਼ੇਸ਼ਨ ਵਲੋਂ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿੱਚ ਖਦਸ਼ਾ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ, ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਅਤੇ ਅੰਤਿਕਾ:

ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲਬਾਤ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਜ਼ਾਹਰ ਹੈ ਕਿ ਮੌਜੂਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਕਰੋੜਾਂ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਫਿਰ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਭੁੱਖਮਰੀ, ਗਰੀਬੀ, ਬੇਘਰੇਪਣ ਆਦਿ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। (ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ ਜਾਣਨ ਲਈ ਤੁਸੀਂ ਵਤਨ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਅੰਕ <http://www.watanpunjabi.ca/march2009/> ਤੇ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ।) ਇਸ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਪੁੱਟੇ ਜਾ ਰਹੇ ਬਹੁਤੇ ਕਦਮਾਂ ਵਿੱਚ ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਬਿਜ਼ਨਿਸ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਤਾਂ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਹਤ ਲਈ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰਾਂ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਉਲੀਕਣ ਸਮੇਂ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਸਲਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈ ਰਹੀਆਂ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਉਹ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਬੈਂਕਰਾਂ ਅਤੇ ਸਰਮਾਏਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਲੈ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮਖੌਲ ਕੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਇਸ ਸੰਕਟ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਲਾਹਾਂ ਲਈਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਹੜੇ ਲੋਕ ਇਸ ਸੰਕਟ ਤੋਂ ਪੀੜਤ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਅਗਾਂਹ ਪੀੜਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਕਟ ਲਈ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਮ ਲੋਕ ਅਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੇ ਅਸਲ ਕਾਰਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਭਰ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਉਸ ਆਰਥਿਕ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਕਰਨ ਜੋ ਇਸ ਸੰਕਟ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਇਹ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਕੁ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

* 23 ਜੂਨ ਨੂੰ **ਬੁਲਗਾਰੀਆ** ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਸੋਫੀਆ ਵਿਖੇ 2-3 ਹਜ਼ਾਰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫਤਰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਫੜੇ ਬੈਨਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ “ਸਾਡੀਆਂ ਆਸਾਂ ਵਾਪਸ ਲਿਆਉ! ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਗਰੀਬੀ ਅਤੇ ਜ਼ਲਾਲਤ ਸਹਿਣ ਨਹੀਂ ਕਰਾਂਗੇ।”

* 14 ਮਈ ਨੂੰ **ਫਰਾਂਸ** ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਪਾਲਸੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ 10 ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ (ਕੁੱਝ ਅੰਦਾਜ਼ਿਆ ਮੁਤਾਬਕ 30 ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ) ਲੋਕ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ। ਮੁਜ਼ਾਹਰਾਕਾਰੀ ਚੰਗੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ, ਨੌਕਰੀਆਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅਮੀਰਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਟੈਕਸ ਲਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਸੀ ਕਿ “ਇਹ ਸੰਕਟ ਲਿਆਉਣ ਵਿੱਚ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਦਾ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ”। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਰਾਇ ਲੈਣ ਲਈ ਕੀਤੇ ਪੋਲਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਕਰ ਰਹੇ ਇਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਫਰਾਂਸ ਦੀ ਕੁੱਲ ਵਸੋਂ ਦੇ 75 ਫੀਸਦੀ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

* 1 ਮਈ ਨੂੰ ਮਜ਼ਦੂਰ ਦਿਵਸ ਦੇ ਦਿਹਾੜੇ ਉੱਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਮੀਟਿੰਗਾਂ, ਰੈਲੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤੇ। **ਫਰਾਂਸ** ਦੀ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਸੀ ਜੀ ਟੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਦਿਨ ਸਮੁੱਚੇ ਫਰਾਂਸ ਵਿੱਚ ਰੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ 283 ਸਮਾਗਮ ਹੋਏ ਅਤੇ ਜਿਹਨਾਂ ਵਿੱਚ 12 ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਫਰਾਂਸ ਦੀਆਂ 2 ਵੱਡੀਆਂ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨਾਂ - ਸੀ ਜੀ ਟੀ, ਸੀ ਐੱਫ ਡੀ ਟੀ - ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਯੂਨੀਅਨਾਂ, ਖੱਬੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਅਰਾਜਕਤਾਵਾਦੀਆਂ, ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਰੋਸ ਸਮਾਗਮਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। **ਜਰਮਨੀ** ਵਿੱਚ ਬਰਲਿਨ ਵਿਖੇ 20,000 ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦੇ ਭੈੜੇ ਅਸਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਰੱਖੀ ਇਕ ਰੈਲੀ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਗਰੀਸ ਅਤੇ ਤੁਰਕੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਮੌਜੂਦਾ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਮੁਜ਼ਾਹਰੇ ਕੀਤੇ।

* ਸਨਿੱਚਰਵਾਰ 4 ਅਪ੍ਰੈਲ 2009 ਨੂੰ ਲੱਖਾਂ ਲੋਕ **ਇਟਲੀ** ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਰੋਮ ਵਿਖੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਇਕੱਤਰ ਹੋਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਇਟਲੀ ਸਭ ਦੀ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਯੂਨੀਅਨ ਨੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਨਾਲ ਨਿਪਟਣ ਦੇ ਢੰਗ ਲੱਭਣ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰੇ।

* ਮਾਰਚ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਯੂਰਪ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। **ਲੰਡਨ** ਵਿਖੇ ਆਯੋਜਿਤ “ਪੁੱਟ ਪੀਪਲਜ਼ ਫਸਟ (ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿਉ)” ਨਾਮੀ ਮਾਰਚ ਵਿੱਚ 35000 ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਇਸ ਮਾਰਚ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁੱਕੇ ਕਈ ਬੈਨਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ: “ਕੈਪਟਲਿਜ਼ਮ ਇਜ਼ਨਟ ਵਰਕਿੰਗ - ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸ ਹੈ” ਅਤੇ “ਜ਼ੋਬਜ਼ ਨਾਟ ਵਾਰ - ਜੰਗ ਨਹੀਂ ਨੌਕਰੀਆਂ”, “ਜਸਟਿਸ ਫਾਰ ਦੀ ਵਰਲਡ ਯੂਅਰ - ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਗਰੀਬਾਂ ਲਈ ਇਨਸਾਫ”। **ਬਰਲਿਨ** ਵਿੱਚ 15000 ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰੋਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੁਝ ਬੈਨਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ. “ਵੁਈ ਵੋਂਟ ਪੇਅ ਫਾਰ ਯੂਅਰ ਕਰਾਇਸਿਸ - ਅਸੀਂ ਤੁਹਾਡੇ ਸੰਕਟ ਦੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਚੁਕਾਵਾਂਗੇ”। ਇਸ ਹੀ ਦਿਨ **ਫਰੈਂਕਫਰਟ** ਵਿਖੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਕਟ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਲਈ 10000 ਅਤੇ ਅਸਟਰੀਆ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ **ਵਿਆਨਾ** ਵਿੱਚ 6500 ਲੋਕ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਵਿਆਨਾ ਵਿੱਚ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾਕਾਰੀਆਂ ਵਲੋਂ ਚੁੱਕੇ ਬੈਨਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ: “ਕੈਪਟਲਿਜ਼ਮ ਕਿਲਜ਼ - ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਘਾਤਕ ਹੈ” ਅਤੇ “ਮੇਕ ਦੀ ਰਿਚ ਪੇਅ - ਅਮੀਰਾਂ ਤੋਂ ਕੀਮਤ ਲਵੋ”। 19 ਮਾਰਚ ਨੂੰ **ਫਰਾਂਸ** ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿੱਚ 1 ਲੱਖ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਇਸ ਆਰਥਿਕ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਲੋਕਾਂ ਉੱਪਰ ਪੈ ਰਹੇ ਅਸਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। **ਪੈਰਿਸ** ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਮੁਜ਼ਾਹਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬੈਨਰਾਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, “ਵੁਈ ਵਿਲ ਨਾਟ ਪੇਅ ਫਾਰ ਦਿਅਰ ਕਰਾਇਸਿਸ - ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਕਟ ਲਈ ਅਸੀਂ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਤਾਰਾਂਗੇ”।

* 23 ਫਰਵਰੀ 2009 **ਆਇਰਲੈਂਡ** ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਡਬਲਿਨ ਵਿਖੇ 1 ਲੱਖ 20 ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਕਰੀਬ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਰਥਿਕ ਮੰਦਵਾੜੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਖਾਵਾ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਰੋਸ ਮੁਜ਼ਾਹਰਾ ਆਇਰਸ਼ ਕਾਂਗਰਸ ਆਫ ਟਰੇਡ ਯੂਨੀਅਨ ਵਲੋਂ ਆਯੋਜਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

* **ਅਰਜਨਟੀਨਾ** ਵਿੱਚ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਬੰਦ ਹੋਣ ਜਾ ਰਹੀਆਂ 10 ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਮਜ਼ਦੂਰਾਂ ਨੇ ਸੰਨ 2008 ਦੇ ਅਖੀਰ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਕਬਜ਼ਾ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਇਹ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸੰਕਟ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸੰਕਟ ਲਈ ਕੀਮਤ ਚੁਕਾਉਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਹ ਸਮਾਂ ਇਸ ਸੰਕਟ ਕਾਰਨ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਪਰ ਪੈਂਦੇ ਮਾੜੇ ਅਸਰਾਂ ਨੂੰ ਉਦਾਸੀਨ ਬਣ ਕੇ ਸਹਿਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਹ ਸੰਕਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਰੁੱਧ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਰੇ ਨਹੀਂ ਪਰ ਕਾਫੀ ਗਿਣਤੀ ਲੋਕ ਇਹ ਵੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਸੰਕਟ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਸਰਮਾਏਦਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਲਈ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਜੱਦੋਜਹਿਦ ਹੋਰ ਤਿੱਖੀ ਅਤੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੋਵੇਗੀ। ***

ਜਾਣਕਾਰੀ ਦੇ ਸ੍ਰੋਤ:

ਇਸ ਲੇਖ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਗਈ ਹੈ:

- 13 lakh job losses likely in export units: UNCTAD, The Hindu, <http://www.thehindu.com/2009/06/13/stories/2009061356551500.htm>
- A Matter of Magnitude: The Impact of the Economic Crisis on Women and Children in South Asia, Unicef, 4 June 2009: <http://www.crin.org/docs/amatterofmagnitude.pdf>, downloaded June 22, 2009.
- Bangladesh migrant workers suffer by Mark Dummett, BBC News, 10 April 2009, http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/south_asia/7993337.stm downloaded 10 June, 2009.
- 'Blue-eyed bankers' prompt G20 divide, The Observer, 29 March 2009: <http://www.guardian.co.uk/world/2009/mar/29/g20-summit-globalisation>
- China's migrant workers hit by economic pinch as 20 million lose jobs, by Jane Macartney, February 2, 2009: <http://www.china-labour.org.hk/en/node/100379>, downloaded June 2, 2009.
- China's unemployment swells as exports falter, by Keith Bradsher, New York Times, 6 February, 2009: <http://www.nytimes.com/2009/02/06/business/worldbusiness/06iht-06yuan.19978912.html> downloaded June 17, 2009.
- China warns of unemployment risk, Tim Bowler, BBC News, 27 February, 2009: <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/business/7915372.stm>, downloaded June 2, 2009.
- Dublin hit by mass protest over economic crisis, by Honor Mahony, Feb. 23, 2009: <http://euobserver.com/9/27658>, downloaded June 22, 2009.
- Economists: rising unemployment becomes China's top challenge: http://news.xinhuanet.com/english/2009-02/07/content_10778188.htm
- Employment Situation: May 2009, United States Department of Labor, June 5, 2009: <http://www.bls.gov/news.release/pdf/empst.pdf>, downloaded June 19, 09.
- Financial crisis and global health, by Richard Newfarmer, 19 January 2009: http://www.who.int/mediacentre/events/meetings/financial_crisis_newfarmer_20090119/en/print.html, downloaded May 12, 2009.
- French unions claim 3m on street, BBC News, 19 March 2009, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/7951949.stm>
- G-20 Meeting and Economic Crisis Spark Protests in Europe, by Ivailo Anguelov, May 29, 2009: <http://www.theepochtimes.com/n2/content/view/14470/>, downloaded June 20.
- G20 demonstrators march in London, BBC, 28 March 2009, http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/uk_news/7968721.stm downloaded May 5, 2009.
- G20 protest: Thousands march for 'jobs, justice and climate', 28 March 2009, Guardian UK: <http://www.guardian.co.uk/world/2009/mar/28/g20-protest-police-rainbow-alliance>, downloaded on June 15, 2009.
- Global Financial Crisis Leads to HIV Budget Cuts, by Kristin Palitza, May 18: <http://ipsnews.net/africa/nota.asp?idnews=46882>, downloaded June 19, 2009
- Global Financial Crisis: Impact on India's Poor: Some Initial Perspectives, UNDP, April 2009:

- <http://data.undp.org.in/FinancialCrisis/FinalWithLogo.pdf>, downloaded June 24, 2009.
- Global financial crisis wrecks India's diamond industry*, The Telegraph UK, 9 March 2009: <http://www.telegraph.co.uk/finance/financetopics/financialcrisis/4781041/Global-financial-crisis-wrecks-Indias-diamond-industry.html>, downloaded May 18, 2009.
- Homeless struggle in Atlantic City*, BBC News, 20 April, 2009: <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/business/8009024.stm>, downloaded April 22, 2009.
- Ilo says job losses are increasing due to economic crisis*, 28 May 2009
http://www.ilocarib.org.tt/portal/index.php?option=com_content&task=view&id=1272&Itemid=368
- India's Diamond market loses sparkle*, BBC News, 22 April 2009: http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/south_asia/8008864.stm, downloaded May 12, 2009.
- India's IT students feel the heat*, by Swaminathan Natarajan, BBC News, 27 April 2009: <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/business/8010502.stm>
- Jobless rate climbs to 8.4 percent*: <http://www.cbc.ca/money/story/2009/06/05/jobs-unemployment-may-canada.html> downloaded June 5, 2009
- Labour-China: Mass unemployment Looms*, by Antoaneta Bezlova <http://ipsnews.net/news.asp?idnews=45341>, downloaded June 17, 2009
- Massive job losses in Congo mines*, BBC News, December 12, 2008 : <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr/-/2/hi/africa/7773304.stm>, downloaded May 15, 2009.
- May Day protests intensify in Europe*, May 2, 2009: <http://www.ft.com/cms/s/0/2f852eec-363d-11de-af40-00144feabdc0.html>, downloaded June 24, 2009.
- Migration: Financial Crisis Eroding Remittance Lifeline*, by Thalif Deen, April 17, 2009: <http://www.globalissues.org/news/2009/04/17/1246> downloaded June 19/2009.
- Protests against economic crisis sweep France*, May 15, 2009: <http://www.webinfrance.com/protests-against-economic-crisis-sweep-france-333.html>
- Regentine Factory in the hands of the workers: Fasinpat a step closer to permanent worker control*, by Marie Trigona, May 27, 2009 : <http://upsidedownworld.org/main/content/view/1875/1/>
- South Africa's Unemployment Rate Increases to 23.5 %*, by Nasreen Seria and Mike Cohen, 5 May, 2009: <http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=newsarchive&sid=aoB7RbcZCRfU>, downloaded June 18, 2009.
- South Africa's Jobless Rate Probably Increased: Week Ahead*, by Nasreen Seria, March 2, 2009: <http://www.bloomberg.com/apps/news?pid=newsarchive&sid=a.oUKSZKtLK0>, downloaded June 15, 2009.
- Thousands in Italy march in protest over financial crisis*, April 4, 2009: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,4152235,00.html>
- Thousands protest over economic crisis in Bulgaria*, Reuters, June 17, 2009: http://www.ekathimerini.com/4dcgi/_w_articles_world_2_17/06/2009_108123
- Unemployment Climbs to 9.4 Percent, Rate of Job Loss Continues to Slow Moderately* by David Rosnick: <http://monthlyreview.org/mrzine/rosnick050609.html>
- Unemployment rate in Canada* by Statistics Canada : <http://www.statcan.gc.ca/subjects-sujets/labour-travail/lfs-epa/lfs-epa-eng.pdf>
- Unemployment Swells In China*, April 16, 2009. <http://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=103149269>, downloaded June 19, 2009.
- World Economic Situation and prospects 2009 Update as of mid-2009*, United Nations, <http://www.un.org/esa/policy/wesp2009files/wesp09update.pdf>, downloaded on June 19.
- Workers Rally to Protest Economic Crisis*, by Matthew Saltmarsh in New York Times, May 2, 2009: <http://query.nytimes.com/gst/fullpage.html?res=9E03EFD7163AF931A35756C0A96F9C8B63>, downloaded June 20, 2009.

ਨਿੱਜੀ ਯਾਦਾਂ

ਵਿਯੋਗ

ਜੋਗਿੰਦਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ

jshamsher@hotmail.com

ਇਹ 9 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰ ਸੀ। ਵਾਤਾਵਰਨ ਤੇ ਪਤਝੜ ਦੀ ਰੁੱਤ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ। ਬਾਹਰ ਪਾਰਕ ਵਿਚ ਰੁੱਖਾਂ ਦੇ ਪੱਤੇ ਪੀਲੇ ਹੋ ਹੋ ਝੜ ਰਹੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਸੋਫੇ ਤੇ ਪਈ ਸੀ। ਕਈਆਂ ਦਿਨਾਂ ਤੋਂ ਉਸਨੇ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਹੀ ਡੇਰਾ ਲਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਪੌੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਉਤਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਉਤਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਹੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਹਲਾਂਕਿ ਉਸਨੇ ਉਤਲੇ ਕਮਰੇ ਨੂੰ ਆਪ ਹੀ ਡੈਕੋਰੇਟ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕੰਧਾਂ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦਾ ਪੇਪਰ ਲਾਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਮਖਮਲੀ ਪਰਦੇ ਲਾਏ ਸਨ। ਇਕ ਵਧੀਆ ਬੈਂਡ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਮੈਚ ਕਰਦਾ ਉਸਦਾ ਹੈਡ ਬੋਰਡ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਹੈਡ ਬੋਰਡ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰੇਡੀਓ ਵੀ ਸੀ, ਖੂਬਸੂਰਤ ਅਲਾਰਮ ਕਲਾਕ ਅਤੇ ਬੁੱਕ ਸ਼ੈਲਫ ਵੀ। ਉਹ ਸਭ ਕੁਝ ਛੱਡ ਕੇ ਹੇਠਾਂ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਇਥੇ ਕੁਝ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਕਮਰਾ ਜਿਸਦੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਦੂਰ ਤੀਕਰ ਫੈਲਿਆ ਪਾਰਕ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਸੀ, ਸੜਕ ਤੋਂ ਲੰਘਦੇ ਲੋਕ ਤੇ ਕਾਰਾਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਿਛਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅਤੇ ਤਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਬੈਕ ਗਾਰਡਨ ਦੇਖ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਉਤਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚਲੀ ਇਕੱਲਤਾ ਤੋਂ ਘਬਰਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਡਿਗ ਰਹੀ ਸਿਹਤ ਉਸਦੀ ਮਾਨਸਕ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਦਾ ਮੁਖ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਫੇਫੜਿਆਂ ਦੀ ਸਾਹ ਉਤਪਾਦਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਆਕਸੀਜਨ ਵਾਲਾ ਸੈਲੰਡਰ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਔਖਿਆਈ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੀ, ਸੈਲੰਡਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਲੈਂਦੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇਸ ਸੈਲੰਡਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੇ ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਇਸ ਸੈਲੰਡਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦੀ। ਜਿਹੜੇ ਉਸਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈਣ ਆਉਂਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ। ਅਜੇ ਵੀ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਉਦਾਸੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਉਸੇ ਤਰਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੀ, ਵੀਨੂੰ ਲਈ ਚਾਹ ਲਿਆਓ, ਹਨੀ ਲਈ ਇੱਕ ਪੈਂਗ ਬਣਾ ਦਿਓ, ਕਰਿਸ਼ਨਾ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਜਾਈਂ।

ਮੈਂ ਰਾਤ ਡੀਊਟੀ ਤੇ ਸਾਂ, ਉਹ ਕੋਲ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਅੱਜ ਰਾਤ ਕੰਮ ਤੇ ਨਾ ਜਾਵਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਤੇ ਉਦੋਂ ਦੀ ਜਦੋਂ ਦਾ ਮੇਰਾ ਤੇ ਉਸਦਾ ਨਾਤਾ ਜੁੜਿਆ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਵੀ ਮੈਂ ਕੰਮ ਤੇ ਜਾਣ ਲਗਦਾ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ ਚਲੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਸਾਲ ਤੋਂ ਮੈਂ ਓਵਰਟਾਈਮ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਸਿਰਫ ਡੀਊਟੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਟਾਈਮ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸਾਂ। ਪਰ ਉਸਨੂੰ ਇਹ ਵੀ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਮੈਂ ਘਰ ਰਹਾਂ, ਸੋਹਣੇ ਕੱਪੜੇ ਪਾਵਾਂ, ਕਿਤੇ ਘੁੰਮਣ ਜਾਈਏ, ਮੇਰੀ ਕੋਈ ਕਿਤਾਬ ਛਪੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਹਸਦਾ ਸਾਂ, ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤੀਵੀਆਂ ਤਾਂ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਔਖੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਤੀ ਨਿਕੰਮੇ ਹਨ, ਘਰ ਰੰਨਾਂ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕੁਝ ਖੱਟ ਕਮਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੇ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਔਖੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸਦਾ ਪਤੀ ਇਤਨਾ ਕੰਮ ਕਿਉਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਨੇ ਪੈਸੇ ਕੀ ਕਰਨੇ ਹਨ, ਜਦ ਖਰਚਣ ਦਾ ਸਮਾ ਨਹੀਂ ਕੱਢਣਾ। ਡਰਿੰਕਸ ਵਾਸਤੇ ਸਿਲਵਰ ਦਾ ਸੈਟ ਲਿਆਂਦਾ ਹੈ, ਬੈਠ ਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪੀਓ ਵੀ। ਮੈਂ ਕਈ ਵਾਰ ਸੋਚਦਾ, ਕਿ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਤਾਂ ਇਸਨੇ ਬੜੇ ਵਧੀਆ ਨੰਬਰ ਲਏ ਹਨ, ਪਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹੋਮ ਇਕਨਾਮਿਕਸ ਕਿਉਂ ਇਸਦੀ ਸਮਝ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਕੰਮ ਨਾ ਕਰਾਂਗੇ ਤਾਂ ਖ਼ਰੀਦ ਸ਼ਕਤ ਕਿਥੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏਗੀ। ਪਰ ਉਹ ਇਸਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਲਗਾਤਾਰ ਕੰਮ ਤੇ ਜਾਂਦਾ ਰਿਹਾ, ਉਹ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਮੇਰੀ ਵਾਪਸੀ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗੁਜ਼ਾਰ ਦਿੰਦੀ। ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਆਉਂਦਾ, ਉਹ ਫਿਰ ਸੌਂ ਜਾਂਦੀ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਚੈਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਉਹ ਬੇ ਖ਼ਤਰ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਰਤੀ ਵੀ ਪੱਛੜ ਜਾਂਦਾ, ਗੱਡੀਆਂ ਬੱਸਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ, ਪੱਛੜਿਆਂ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਉਹ ਬੇਚੈਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ। ਉਹ ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਕੋਲ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੀ ਪੌੜੀ ਤੇ ਬੈਠ ਕੇ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀ। ਦਫਤਰ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਦੀ, ਪੁੱਛਦੀ, ਕਿੰਨੇ ਵਜੇ ਡੀਊਟੀ ਖ਼ਤਮ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਘਰ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲੈਂਦੀ। ਕਹਿੰਦੀ, ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਫਿਕਰ ਹੀ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ, ਕਿਤੇ ਕੋਈ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਨਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਕਿਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਕੁਝ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਕੀ ਕਰਾਂਗੀਆਂ।

10 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਘਰ ਆਇਆ, ਤਾਂ ਸ਼ਰਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ, ਕਿ ਆਂਟੀ ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਸੁੱਤੇ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਹੀ ਪੈਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਹੀ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਰਾਤ ਦੇ ਉਨੀਂਦਰੇ ਕਾਰਨ ਸ਼ਰਨ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮਿਟਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸੌਂ ਜਾਹ, ਮੈਂ ਇਸ ਕੋਲ ਬੈਠਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਹ ਉਥੇ ਹੀ ਕਾਰਪੈਟ ਤੇ ਰਜ਼ਾਈ ਲੈ ਕੇ ਲੰਮੀ ਪੈ ਗਈ। ਮਾਨਸਿਕ ਅਤੇ ਸਰੀਰਕ ਥਕਾਵਟ ਨਾਲ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨੀਂਦਰ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਲਪੇਟੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਘੁੰਟਿਆ, ਨੱਪਿਆ। ਗਰਮ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਭਿਉਂ ਅਤੇ ਨਚੜ ਕੇ ਤੌਲੀਆ ਲਿਆਂਦਾ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਟਾਵਲ ਬਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਕਪੜੇ ਬਦਲਨ ਵਿਚ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਕੰਘੀ ਨਾਲ ਵਾਹਿਆ। ਟਿਸ਼ੂ ਲੈ ਕੇ ਐਨਕਾਂ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਸਾਫ਼ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੈਂ ਉਸ ਲਈ ਚਾਹ ਲਿਆਵਾਂ। ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਕਿਚਨ ਵਿਚ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੇਖਿਆ, ਕਿ ਦੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਸ਼ਾਮ ਦੱਸਿਆ ਵੀ ਨਾ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਮੈਂ ਆਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਲਈ ਆਉਂਦਾ। ਕਲ ਐਤਵਾਰ ਸੀ। ਮਿਲਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਵਧੇਰੇ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਮੈਂ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਬਾਜ਼ਾਰੋਂ ਜਾ ਕੇ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਕਹਿੰਦੀ, ਨਹੀਂ ਤੁਸੀਂ ਕਿਤੇ ਨਹੀਂ ਜਾਣਾ, ਮੈਨੂੰ ਅੱਜ ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਓ। ਬੁਧਵਾਰ 12 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਉਸਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਐਂਪੋਇੰਟਮੈਂਟ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੀ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਨਾ ਹੋ, 12 ਨੂੰ ਜਾਣਾ ਹੀ ਹੈ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ਨਹੀਂ, ਮੈਂ ਅੱਜ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਜੇ ਬੜਾ ਸੁਵੱਖਤਾ ਹੈ। ਮੈਂ 9 ਵਜੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਫਿਰ ਚੱਲਾਂਗੇ। ਇੰਨੇ ਨੂੰ ਮਨਜੀਤ ਜੌਹਲ ਆ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਮਨਜੀਤ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਸੜਕ ਤੋਂ ਪਾਰ ਬੜਾ ਨੇੜੇ ਸੀ। ਉਹ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਸਹੇਲੀ ਗੁਰਪਾਲ ਦੀ ਨਣਾਨ ਸੀ।

ਗੁਰਪਾਲ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਬੜੀ ਗੂਹੜੀ ਸਹੇਲੀ ਸੀ। ਸਿੱਧੇ ਤੇ ਸਾਦਾ ਸੁਭਾ ਦੀ ਸੁਹਿਰਦ ਇਸਤਰੀ। ਲੰਮੇ ਸਮੇ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ ਵਿਚ ਉਹ ਸਦਾ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਆਉਂਦੀ, ਅਨੇਕਾਂ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਵਟਾਉਂਦੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਭੈਣਾਂ ਵਾਂਗ ਸਮਝਦੀ। ਗੁਰਪਾਲ ਦੀ ਛੋਟੀ ਧੀ ਮੇਰੀ ਧੀ ਦੀ ਕਲਾਸ ਫ਼ੈਲੋ ਸੀ। ਦੋਨੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਧੀਆਂ ਨੂੰ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਥੇ ਹੀ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ ਜੋ ਫਿਰ ਦੋਸਤੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਮੇਰੀ ਧੀ ਤੇ ਗੁਰਪਾਲ ਦੀ ਧੀ ਦੋਨੋਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਸਨ। ਗੁਰਪਾਲ ਦੀਆਂ ਦੋ ਧੀਆਂ ਸਨ। ਵੱਡੀ ਧੀ ਜੁਆਨ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। “ਮੈਂ ਤਾਂ ਇਸਦਾ ਛੇਤੀ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਾ ਹੈ” ਉਹ ਅਕਸਰ ਕਹਿੰਦੀ। ਉਹ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁੜੀਆਂ ਦੇ ਲਵ ਅਫ਼ੇਅਰਜ਼ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਾ ਲੈਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਤੋਂ ਤਰੱਭਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਉਸਦੇ ਕੇਵਲ ਦੋ ਧੀਆਂ ਹੀ ਰਹੀਆਂ, ਉਹ ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਨੀਮ ਜਾਨ ਜਿਹੀ ਬਣੀ ਰਹੀ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਰੋਜ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅੱਗੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਦੀ ਕਿ “ਹੇ ਈਸ਼ਵਰ, ਗੁਰਪਾਲ ਦੇ ਘਰ ਲੜਕਾ ਦਿਹ” ਉਹ ਗੁਰਪਾਲ ਨੂੰ ਵੀ ਹੌਸਲਾ ਦਿੰਦੀ, “ਤੂੰ ਕਿਹੜੀ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਏਂ। ਜਵਾਨ ਜਹਾਨ ਏਂ, ਤੇਰੇ ਜ਼ਰੂਰ ਲੜਕਾ ਹੋਵੇਗਾ”। ਜਦੋਂ ਉਸਦੇ ਘਰ ਇੱਕ ਲੜਕੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ। ਪਰ ਉਦੋਂ ਤੀਕਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਸਰੀਰਕ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਨਾ ਰਹੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਾ ਕੇ ਉਸਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਸਕੇ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਬੁਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਕਿ ਇੱਕ ਮਾਸੂਮ ਜਿਹੇ ਤੇ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਫ਼ਾਵਾਂ ਨਾ ਪੈ ਜਾਏ। ਗੁਰਪਾਲ ਜਦੋਂ ਵੀ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਉਂਦੀ। ਉਦੋਂ ਹੀ ਕਹਿੰਦੀ, “ਭੈਣ ਜੀ ਇਹ ਤੁਹਾਡੀਆਂ ਅਰਦਾਸਾਂ ਸਦਕੇ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਦਾਤ ਮਿਲੀ ਹੈ”।

ਮਨਜੀਤ ਦਾ ਪਤੀ ਪਿੱਛੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਹਾਰਟ ਫ਼ੇਲ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਚੇਤੰਨ, ਸੂਝਵਾਨ ਅਤੇ ਸੰਜੀਦਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੀ। ਦਿਲ ਦਾ ਮਰੀਜ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵਧੇਰਾ ਸਮਾ ਘਰ ਹੀ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਹੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਜਦੋਂ ਘਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਉਹ ਫ਼ਰੰਟ ਡੋਰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਰਦਲ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਲੰਘਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਇਸ਼ਾਰੇ ਨਾਲ ਕੋਲ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਜਿਹੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਮਣੇ ਘਰ ਦਾ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਦੇਵੇ। ਉਸਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੜਕਾਉਣ ਤੇ ਗੁਰਪਾਲ ਬਾਹਰ ਆਈ। ਉਸਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੋਲ ਬੁਲਾ ਕੇ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਆਈ ਅਤੇ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚੱਲੀ। ਪਰ ਰਸਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਦੇ ਸੁਆਸ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ।

ਮਨਜੀਤ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਮਰਹੂਮ ਪਤੀ ਦੀ ਜ਼ਮੀਨ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ। ਉਹ ਇੱਕ ਦੋ ਦਿਨ ਹੀ ਹੋਏ ਵਾਪਸ ਆਈ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਗੁਰਪਾਲ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੀ ਨਾਜ਼ਕ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਉਸ ਸਵੇਰ ਪਹਿਲੀ ਫੁਰਸਤ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆ ਗਈ।

ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ, ਕਿ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆਈ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਭਾਸਰ ਗਈ ਸੀ, ਕਿ ਇਸਨੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਕੱਢਣੇ। ਹਰਬੰਸ ਗਿੱਲ (ਜੋ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਸਟਾਫ਼ ਨਰਸ ਸੀ) ਨੇ ਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਵੀ ਕਿ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਇਸਨੂੰ ਘਰ ਕਿਵੇਂ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦੱਸਿਆ। ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਉਦੋਂ ਤੀਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ ਦੱਸਿਆ।

ਮਨਜੀਤ ਦੇ ਆਏ ਤੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਤੇਰੇ ਕੋਲ ਬੈਠਣਗੇ, ਮੈਂ ਜਾ ਕੇ ਦੁੱਧ ਲੈ ਆਉਂਦਾ ਹਾਂ। ਮਨਜੀਤ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ, ਤੁਸੀਂ ਨਾ ਜਾਓ, ਮੈਂ ਘਰੋਂ ਦੁੱਧ ਲਿਆ ਦਿੰਦੀ ਹਾਂ। ਮਨਜੀਤ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਸਨੇ ਹਸਪਤਾਲ ਨਾਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਸਾਮਾਨ ਸ਼ਰਨ ਤੋਂ ਰਾਤ ਹੀ ਪੈਕ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਅਲਾਉਂਸ ਉਹ ਕਈਆਂ ਹਫ਼ਤਿਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕੀ। ਉਸਨੇ ਅਲਾਉਂਸ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਸਕਣ ਦੀ ਅਥਾਰਟੀ ਦੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੇ ਦਸਖਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਗਜ਼ ਤੇ ਦਸਖਤ ਕਰਵਾਉਣੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਕਰਵਾ ਲਓ। ਇਹ ਅਲਾਮਤਾਂ ਮੈਨੂੰ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਸਨ।

8.25 ਤੇ ਰੋਜ਼ ਵਾਂਗ ਸਾਡੀ ਧੀ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਨੂੰ ਘੁੱਟ ਕੇ ਜੱਫ਼ੀ ਪਾਈ ਅਤੇ ਪਿਆਰ ਜਤਾਇਆ। ਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਡੈਡੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ, ਹਸਪਤਾਲ ਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਵਧੇਰੇ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਧੀ ਬਾਈ ਬਾਈ ਕਹਿਕੇ ਸਕੂਲ ਚਲੀ ਗਈ।

ਮਨਜੀਤ ਘਰ ਗਈ ਤਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਬੰਦ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਧੀ ਬਾਹਰ ਜਾਣ ਲੱਗੀ ਘਰ ਦੀ ਚਾਬੀ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰਪਾਲ ਕੇ ਘਰ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਚਾਹ ਬਣਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ, ਜੋ ਉਹ ਲੈ ਕੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆਈ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨਾਂ ਇੱਕ ਇੱਕ ਕੱਪ ਪੀਤਾ।

9 ਵਜ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਧਿਆਨ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਰੀਸੈਪਸ਼ਨ ਡੈਸਕ ਤੇ ਨੰਬਰ ਮਿਲਾਇਆ। ਉਥੇ ਬੈਠੀ ਰੀਸੈਪਸ਼ਨਿਸਟ ਨੇ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਬਲੀਪ ਨੰਬਰ ਦਿੱਤਾ। ਡਾਕਟਰ ਸਿੱਧਾ ਹੀ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਫੋਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਿਚ ਲੈ ਆਓ। ਮੈਂ ਉਥੇ ਮਿਲਾਂਗਾ।

ਫ਼ੋਨ ਕਰਨ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਐਂਬੂਲੈਂਸ ਜਲਦੀ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕੇਗੀ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਦੋਸਤ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੀਤਾ ਸਦਾ ਹੀ ਹਰ ਦੁਖ ਸੁਖ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਰਾਜਿੰਦਰ ਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਨੀਤਾ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਹੀ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਵੈਨ ਲਿਆਂਦੀ। ਜੋ ਉਸਨੇ ਹੁਣੇ ਜਿਹੇ ਹੀ ਖ਼ਰੀਦੀ ਸੀ। ਅਪੰਗ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਘਰਾਂ ਤੋਂ ਸਕੂਲ ਲਿਜਾਣ ਤੇ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ। ਜਿਸ ਲਈ ਮਿਉਂਸਪਲ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸਿਖਿਆ ਵਿਭਾਗ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਕੰਟਰੈਕਟ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੈਨ ਦੇ ਪਿਛੇ ਲਿਫਟ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕੁਰਸੀ ਜਾਂ ਵੀਲ ਚੇਅਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਸੋਫ਼ੇ ਤੋਂ ਉੱਠ ਕੇ ਆਪ ਵੈਨ ਤੱਕ ਚਲੀ ਗਈ। ਮੈਂ ਤੇ ਨੀਤਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਸਨੇ ਇਕ ਵਾਰ ਹਸਰਤ ਭਰੀਆਂ ਨਜ਼ਰਾਂ ਨਾਲ ਘਰ ਵੱਲ ਭੌਂ ਕੇ ਦੇਖਿਆ। ਮੈਂ ਵੀ ਵੈਨ ਵਿਚ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੈਨ ਹਸਪਤਾਲ ਵੱਲ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਈ।

ਹਸਪਤਾਲ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਵੀਲ ਚੇਅਰ ਲੈ ਆਇਆ। ਉਹੀ ਬਿਠਾ ਕੇ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਾਰਡ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ। ਨੀਤਾ ਨੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਹਥਲਾ ਸਾਮਾਨ ਫੜ ਲਿਆ। ਨਰਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਚੇਅਰ ਤੋਂ ਉਠਾ ਕੇ ਮੰਜੇ ਤੇ ਪਾਇਆ। ਫਿਰ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਬਲੀਪ ਕੀਤਾ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਫਿਰ ਆਕਸੀਜ਼ਨ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ। ਜੋ ਨਰਸ ਨੇ ਪਰਦਾਨ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਅਤੇ ਨੀਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮ ਸੀ, ਉਹ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਪਰਕਾਸ਼ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਅੱਖਾਂ ਬੰਦ ਕਰੀ ਆਕਸੀਜ਼ਨ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਆ ਕੇ ਚੈਕ ਕੀਤਾ। ਐਕਸਰੇ ਲਿਆ, ਬਲੱਡ ਪਰੈਸ਼ਰ ਦੇਖਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛਲੇ ਕਈਆਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹਾਂ। ਇਸਨੂੰ ਉਸੇ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਏਗਾ। ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਵੀ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ। “ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਹੁਣ ਦੇ ਵਜ ਗਏ ਹਨ, ਤੁਸੀਂ ਰਾਤ ਦੇ ਉਨੀਂਦਰੇ ਹੋ, ਹੁਣ ਜਾ ਕੇ ਆਰਾਮ ਕਰੋ, ਕਲ ਸਵੇਰੇ ਆਇਓ। ਮੈਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਦੁੱਖ ਦੇ ਰਹੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾ ਇਉਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ”। ਇਹ ਵਾਰਡ ਬੀ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਜਿੱਥੇ ਉਸਨੂੰ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ ਹੀ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਇੱਕ ਕਮਰਾ ਡਾਕਟਰਾਂ ਤੇ ਨਰਸਾਂ ਦਾ ਸੀ, ਇੱਕ ਸਿਸਟਰ ਦਾ, ਇੱਕ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸਟੋਰ ਤੇ ਇੱਕ ਵਿਚ ਕਿਚਨ। ਹਾਲ ਵਿਚ ਵਤਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕਾਰੀਡੋਰ। ਜਿਸਦੇ ਦੋਹ ਪਾਸੀਂ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਦੋ ਕਮਰੇ, ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਲਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਜੀਦਾ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਣ ਦੀ ਆਸ ਘੱਟ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਅਸਰ ਨਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਪਤਨੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਰੱਖੀ ਗਈ। ਹਾਲ ਨੂੰ ਲੰਘ ਕੇ ਅੱਗੇ ਇਕ ਹੋਰ ਡਾਰੋਮੀਟਰੀ ਆਉਂਦੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸਤੋਂ ਅੱਗੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਲਈ ਲਾਂਜ, ਜਿਸਦੀਆਂ ਬਾਰੀਆਂ ਸੜਕ ਵੱਲ ਖੁਲ੍ਹਦੀਆਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਸੀ। ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਦੀ ਸਾਹਮਣੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਕਵਾਟਰਜ਼, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛਵਾੜੇ ਅੰਡਰਗਰਾਊਂਡ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਲਾਈਨ ਦੀ ਪਟੜੀ ਜਿਸਤੇ ਲੰਘਦੀਆਂ ਗੱਡੀਆਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੰਜਿਆਂ ਤੇ ਪੈ ਪੈ ਕੇ ਬੱਧ ਗਏ ਮਰੀਜ਼ ਘੜੀ ਪਲ ਤਬਦੀਲੀ ਲਈ ਇਸ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬਾਹਰਲੀ ਦੁਨੀਆ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਪਰਕਾਸ਼ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਰਡ ਵਿਚ ਆ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਇਸਦੀ ਚੈਕ ਅੱਪ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਹੜੀ ਦੁਆਈ ਡਾਕਟਰ ਇਸਨੂੰ ਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਇਸ ਅੰਦਰ ਟੀ ਬੀ ਐਕਟੀਵੇਟ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ

ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਟੀ ਬੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਟੀ ਬੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਉਹ ਭੁੱਲ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਟੀ ਬੀ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਅਸਲੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਇਲਾਵਾ ਉਸਦੇ ਪੱਲੇ ਪੈ ਗਈ ਹੈ।

ਸੰਨ 1988 ਦੇ ਮੱਧ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਪਤਨੀ ਦੇ ਭਰਾ ਡਾਕਟਰ ਨਰਿੰਜਣ ਢਾਲਾ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਪਵਨ ਸਿੰਗਲ ਜਰਮਨੀ ਇੱਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਅਟੈਂਡ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੈਨੇਡਾ ਵਾਪਸ ਜਾਂਦੇ ਹੋਏ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਠਹਿਰੇ ਸਨ। ਅਸੀਂ ਉਦੋਂ ਆਪਣੇ ਉਪਰਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਿਮਨੀਆਂ ਕੱਢਵਾ ਕੇ ਉਥੇ ਵਾਰਡਰੋਬ ਫਿੱਟ ਕਰਵਾਣ ਦੇ ਆਹਰ ਵਿੱਚ ਸਾਂ। ਉਤਲੇ ਕਮਰੇ ਇਸਤੇਮਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਹੀ ਸੌਣਾ ਪਿਆ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਜਿਹੜੀ ਮੈਡੀਕਲ ਚੈਕਿੰਗ ਕਦੀ ਕਦੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਹੁਣ ਉਹ ਛੇਤੀ ਛੇਤੀ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਉਸਦਾ ਸਾਹ ਰੁਕਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸਦੀ ਪਿੱਠ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੁੱਕੀਆਂ ਮਾਰ, ਕਦੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਗਲਾਸ ਦੇਹ, ਸਾਹ ਦੇ ਨਾਰਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਪਰਾਲਾ ਕਰਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਵਧੇਰੇ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋਣ ਤੇ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਦੀ ਕਾਰ ਤੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ। ਪਰ ਉਥੇ ਪਹੁੰਚਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਉਹ ਨਾਰਮਲ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਡੀਆਂ ਫੈਮਿਲੀ ਡਾਕਟਰਜ਼ ਸਦਾ ਇਹੋ ਕਹਿੰਦੀਆਂ, ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਤੇਰੇ ਟੈਸਟਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਆ ਰਿਹਾ। ਤੈਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ, ਸਿਰਫ਼ ਤੇਰੇ ਮਨ ਦੀ ਅਵਸਥਾ ਠੀਕ ਨਹੀਂ। ਤੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੇਦਨਾ ਹੈ ਜੋ ਤੂੰ ਦਸਦੀ ਨਹੀਂ। ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਕਹਿਣਾ, ਕਿ ਤਕਲੀਫ਼ ਮਾਨਸਿਕ ਨਹੀਂ ਸਰੀਰਕ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਸੋਹਣਾ ਘਰ ਹੈ, ਮੇਰਾ ਪਤੀ ਕਮਾਊ ਤੇ ਲਾਈਕ ਹੈ। ਮੇਰੀ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬੱਚੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਪੇਕਾ ਪਰਿਵਾਰ ਖਾਂਦੇ ਪੀਂਦੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਦਰਦ ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਫ਼ੇਫੜਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਜਿਹੜੀਆਂ ਦੁਆਈਆਂ ਦਿੰਦੇ, ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਡਾਕਟਰ ਢਾਲਾ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸਿੰਗਲ ਦੇ ਆਇਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਫਿਰ ਅਜਿਹੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਹੋ ਗਈ। ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰਦੀ ਦਾ ਸਾਹ ਰੁਕ ਗਿਆ। ਉਹ ਹੇਠਾਂ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਬੇਹਾਲ ਹੋ ਗਈ। ਡਾਕਟਰ ਢਾਲਾ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰ ਸਿੰਗਲ ਦੋਹਾਂ ਹਾਰਟ ਵਿਗਿਆਨੀਆਂ ਨੇ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦਾ ਦਿਲ ਲੰਬਾ (ਏਓਰਟੀਨਲਓਰਗਟ) ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫ਼ੈਮਿਲੀ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਆਖੋ ਕਿ ਉਹ ਇਸਦੀ ਚੈਕ ਅੱਪ ਕਰਵਾ ਕੇ ਦੇਣ। ਸਾਡੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਫ਼ੈਮਿਲੀ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਸਮਾ ਲੈ ਦਿੱਤਾ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਨਿਰੀਖਣ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਬੜੀ ਅਲਰਜੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦਾਖਲ ਹੋਈ ਸੀ। 1985 ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਉਸਦਾ ਖਾਣਾ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਾਲੀ ਅਰਥਾਤ ਫੂਡ ਪਾਈਪ ਵਿਚ ਨੁਕਸ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਖਾਣਾ ਰਾਹ ਵਿਚ ਹੀ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਾਣੀ ਪੀ ਕੇ ਜਾਂ ਸਮਾ ਪਾ ਕੇ ਲੰਘਦਾ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਅਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ। ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਅਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਤੋਂ ਵੀ ਅਲਰਜੀ ਸੀ। ਪਰ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕੋਈ ਹੋਰ ਚਾਰਾ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਸਹਿਮਤ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਹਸਪਤਾਲ ਪੋਸਟ ਗਰੈਜੂਏਟ ਮੈਡੀਕਲ ਇਨਸਟੀਚੀਊਟ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੀ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਅਕਸਰ ਸਟੂਡੈਂਟ ਜਾਂ ਰੈਜੀਡੈਂਸੀ ਕਰਦੇ ਡਾਕਟਰ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਅਨਾੜੀ ਸਟੂਡੈਂਟ ਡਾਕਟਰ ਹੀ ਅਪਰੇਸ਼ਨ ਆਦ ਕਰਨ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਕਰਦੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਉਹ ਨਾ-ਤਜਰਬੇਕਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਉਹ ਕੰਮ ਇੰਨੀ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨਾਲ ਨਾ ਨਿਭਾ ਸਕਦੇ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਤਜਰਬਾ ਰਖਣ ਵਾਲੇ ਡਾਕਟਰ। ਨਤੀਜਾ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਭੁਗਤਣਾ ਪੈਂਦਾ।

ਪਰ ਨਵੇਂ ਡਾਕਟਰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਮਰੀਜ਼ ਤੇ ਤਜਰਬਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਿਵੇਂ ਸਿਖਸ਼ਤ ਹੋ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪ੍ਰੈਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਖਿਅਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਵਾਏ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤਣ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਇਨਚਾਰਜ ਡਾਕਟਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਇਸ ਗਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਆਖਰਕਾਰ ਇਹ ਸ਼ਿਫਾ ਖਾਨਾ ਸੀ ਜ਼ਿੰਬਾਹ ਖਾਨਾ ਤਾਂ ਨਹੀਂ।

ਪਰਕਾਸ਼ ਅਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਤੋਂ ਉਝ ਹੀ ਭੈ ਖਾਂਦੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਇਹ ਸਾਧਾਰਨ ਜਿਹੀ ਗਲ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗਾ ਸਗੋਂ ਤੂੰ ਠੀਕ ਹੋ ਜਾਏਂਗੀ। ਪਰ ਉਸਦਾ ਵਹਿਮ ਕਾਇਮ ਰਿਹਾ। ਉਸਨੇ ਅਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਭ ਵਾਕਫ਼ਾਂ ਦੋਸਤਾਂ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫ਼ੋਨ ਕੀਤੇ। ਅਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਉਸਦੀ ਫੂਡ ਪਾਈਪ ਨੂੰ ਬਾਈ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਨਵੀਂ ਫੂਡ ਪਾਈਪ ਪਾਈ ਗਈ। ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਨ ਉਸਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮਾਂ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਰਹੀ। ਜਦੋਂ ਕੁ ਉਹ ਤਕਲੀਫ਼ ਹਟੀ ਉਹ ਫੂਡ ਪਾਈਪ ਲੀਕ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਈ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਫਿਰ ਖੜੀ ਹੋ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਉਸਦੀ ਭਤੀਜੀ ਸੋਨੀਆ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਪਰਕਾਸ਼ ਵੀ, ਉਸਮਾ ਅਤੇ ਸੋਨੀਆ ਨਾਲ ਕੈਨੇਡਾ ਚਲੇ ਗਈ, ਤਾਂ ਕਿ ਰੀਲੈਕਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਸਦੇ ਭਤੀਜੇ ਸੈਮ ਦਾ ਵਿਆਹ ਵੀ ਸੀ। ਕੈਨੇਡਾ ਉਹ ਖੂਬ ਖੁਸ਼ ਰਹੀ। ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਮੈਂ ਵੀ ਗਿਆ। ਜਦ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਉਸਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਵਧ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਫਿਰ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਨਾ-ਪਸੰਦ ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਦੇ ਮੁਆਇਨੇ। ਕਨਸਲਟੈਂਟ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇੱਕ ਹੋਰ ਅਪ੍ਰੈਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਲਾਸਟਿਕ ਦੀ ਫੂਡ ਪਾਈਪ ਕੱਢਕੇ ਪੁਰਾਣੀ ਫੂਡ ਪਾਈਪ ਮੁਰੰਮਤ ਕਰਕੇ ਪਾਈ ਜਾਵੇ। ਇੱਕ ਰੈਜੀਡੈਂਸੀ ਕਰ ਰਹੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਹੀ ਮੁਰੰਮਤ

ਕਰਕੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਪਾਈ ਗਈ? ਕਨਸਲਟੈਂਟ ਨੇ ਨਰਮੀ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਝਿੜਕ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਇਹ ਗਲ ਬਹਿ ਗਈ ਕਿ ਇਹ ਉਸਦਾ ਇਲਾਜ ਘੱਟ ਅਤੇ ਤਜਰਬੇ ਵਧੇਰੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਪੁਰਾਣੀ ਫੁਡ ਪਾਈਪ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 1986 ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਇੰਡੀਆ ਗਈ। ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਇੱਕ ਫਲੈਟ ਖਰੀਦਣ ਲਈ ਪੇਸ਼ਗੀ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਬਾਕੀ ਦੀ ਰਕਮ ਦੇ ਕੇ ਕਬਜ਼ਾ ਲੈਣ ਲਈ। ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਡਿਗਦੀ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੇ ਦਿੱਲੀ ਵਾਲਾ ਫਲੈਟ ਵੇਚ ਦੇਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਦਾ ਪਰਗਟਾ ਕੀਤਾ। ਮੈਂ ਆਪ ਵੀ 1986 ਵਿਚ ਇੰਡੀਆ ਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਇੱਕ ਮਿੱਤਰ ਨਾਲ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਨਿਕਟ ਭਵਿੱਖਤ ਵਿਚ ਸਾਡੇ ਲਈ ਭਾਰਤ ਆ ਕੇ ਰਹਿਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ। ਉਸਨੇ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਆਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਤਾਂ ਫਲੈਟ ਵੇਚ ਦਿਓ। ਕਿਰਾਏ 'ਤੇ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਨੇਕਾਂ ਝੰਜਟ ਖੜੇ ਹੋਣਗੇ। ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕੋਈ ਯੋਗ ਗਾਹਕ ਲੱਭਣ ਲਈ ਕਹਿ ਆਇਆ। 1987 ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਕਨੇਡਾ ਸੋਨੀਆ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਗਏ। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਅਸੀਂ ਵੈਨ ਰਾਹੀਂ ਟੋਰੰਟੋ ਆਏ। ਹਫ਼ਤਾ ਟੋਰੰਟੋ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਾਪਸ ਆਏ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਫੋਨ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਫਲੈਟ ਵੇਚਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿਓ, ਗਾਹਕ ਹੈ। ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਜਗਾਹ ਪਸੰਦ ਸੀ, ਨਾ ਦਿੱਲੀ। ਹਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਜ਼ਰੂਰ ਪਸੰਦ ਸੀ। 7 ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਜਦ ਫਲੈਟ ਲਈ ਅਪਲਾਈ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਦੋਂ ਉਸਦਾ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਜਾ ਕੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਮਨ ਬਦਲ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਉਹ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨ ਜਾ ਕੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ 1984 ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਨੇਕਾਂ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਫਲੈਟ ਦੀ ਖਰੀਦ ਵੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿਚ ਕੀਤੇ ਕਈ ਗ਼ੈਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇੱਕ ਸੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਮੁੱਲ ਤਾਰਨ ਦੌਰਾਨ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਡਾਲਰ ਆਪਣੇ ਕਨੇਡਾ ਵਿਚਲੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਸਦਾ ਇਸ ਰਕਮ ਦੀ ਵਾਪਸੀ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਘੁੰਮਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। 'ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਨਿਬੜਦਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ' ਉਹ ਕਹਿੰਦੀ। ਸੋ ਫਲੈਟ ਦੀ ਆਫ਼ਰ ਆਈ ਤੇ ਉਹ ਤੇ ਉਸ਼ਮਾ ਫੋਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਦਿੱਲੀ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤੇ ਬੜੇ ਖ਼ਰਾਬ ਸਨ। ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਪਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਉਸ਼ਮਾ ਜਾਣ, ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਜਾਣਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਮੇਰੇ ਇੱਕ ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਉਥੇ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਜਦੋਂ ਤੀਕਰ ਉਹ ਵਾਪਸ ਨਾ ਆ ਗਈਆਂ ਮੈਨੂੰ ਚਿੰਤਾ ਹੀ ਰਹੀ। ਬੇ ਧਿਆਨੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਮੈਥੋਂ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਫਲੈਟ ਵੇਚ ਕੇ ਜਦ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਰਕਮ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਹ ਰਕਮ ਤੇਰੀ ਹੈ, ਤੂੰ ਇਸਨੂੰ ਜਿਵੇਂ ਮਰਜ਼ੀ ਖ਼ਰਚ ਕਰ। ਉਹ ਤੇ ਉਸ਼ਮਾ ਹਵਾਈ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਰਾਜਾ ਸਾਂਸੀ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਗਈਆਂ। ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਭਜਨ ਹਰੀ ਉਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਲੈਣ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਵਾਈ ਅੱਡੇ ਤੋਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਇੱਕ ਜੀਪ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਲਈ ਗਈ। ਮੇਰੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਉਸ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਐਸ.ਪੀ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰਖਸ਼ਾ ਲਈ ਫੋਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਾਰੀ ਰਕਮ ਉੱਥੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਝੋਲੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੰਡ ਲੈ ਗਈ। ਉਥੋਂ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਕਨੇਡਾ ਫੋਨ ਤੇ ਗਲ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਲਈ ਰਕਮ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਕਰੰਸੀ ਵਿਚ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਆਪ ਵੀ ਉਸਨੇ ਸਫਰ ਦੌਰਾਨ 35 ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਖ਼ਰਚੇ। ਕੁਝ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਲੈਣ ਦੇਣ ਤੇ। ਬਾਕੀ ਦੀ ਰਕਮ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਵੀ ਕੀਤੀ। ਡਲਹੌਜ਼ੀ ਦਾ ਸੈਰ ਸਪਾਟਾ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਸਾਰਾ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਲਿਖਤੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਬਾਕਾਇਦਾ ਰਖਿਆ। ਇਹ ਲਿਖਤ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਅਜੇ ਵੀ ਸੰਭਾਲੀ ਪਈ ਹੈ। ਦਿੱਲੀ ਉਸਨੇ ਡਾਕਟਰ ਜੁਗਲ ਕਿਸ਼ੋਰ ਦੇ ਹੋਮਿਓਪੈਥਿਕ ਕਲਿਨਿਕ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਚੈਕ ਅੱਪ ਵੀ ਕਰਵਾਈ ਅਤੇ ਦਵਾਈ ਵੀ ਲਈ। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਉਸਦੀ ਤਬੀਅਤ ਫਿਰ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ।

ਮਾਰਚ 1988 ਵਿਚ ਉਤਲੀ ਮੰਜ਼ਲ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਵੱਡਿਆਂ ਕਮਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਿਮਨੀਆਂ ਕਢਵਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਫਿਟਿਡ ਵਾਰਡ ਰੋਬਜ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਤਲੇ ਕਮਰਿਆਂ ਦਾ ਘੱਟਾ ਮਿੱਟੀ, ਲਕੜ ਬੂਰਾ, ਸਾਰੇ ਘਰ ਵਿਚ ਖਿਲਾਰਾ ਪਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਿਹੜੇ ਕਾਰੀਗਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਨ ਆ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਫਿਰ ਕਈ ਕਈ ਦਿਨ ਨਾ ਵੜਦੇ। ਦਰ ਅਸਲ ਇਹ ਲੋਕ ਕਈਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੇ ਕੰਮ ਵਿੱਢ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਥੋੜ੍ਹਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਾਲੂ ਰਖਦੇ। ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਸਟਾਈਲ, ਇਹ ਤਾਂ ਉਹੀ ਜਾਨਣ ਪਰ ਕੰਮ ਕਰਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਹੋਣਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਘਰ ਵਿਚ ਘੱਟੇ ਮਿੱਟੀ ਕਰਕੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅਸਥਮੇ ਦਾ ਅਟੈਕ ਹੋ ਗਿਆ। 19 ਮਾਰਚ ਤੋਂ ਮੇਰੀ ਰੀਟਾਇਰਮੈਂਟ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਲਈ ਪੰਜ ਸਾਲ ਲਈ ਹੋਰ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੀ ਗਰੈਚੂਇਟੀ ਦੀ ਇਕੱਠੀ ਰਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰਕਾਸ਼ ਇਸ ਗਲ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਡਬਲ ਗਲੇਜ਼ਡ ਕਰਵਾ ਲਈਏ। ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਘਰ ਦੀ ਲਕੜ ਠੀਕ ਕਰਵਾ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਘਰ ਦੀਆਂ ਖਿੜਕੀਆਂ ਆਦਿ ਪੁਰਾਣੇ ਸਟਾਈਲ ਵਿਚ ਅਲੋਕਿਕ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਮੈਂ ਇਹ ਵੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸਾਂ ਕਿ ਇਸ ਰਕਮ ਵਿਚੋਂ ਘਰ ਦੀ ਮੋਰਟਗੇਜ਼ ਦਾ ਬਕਾਇਦਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਘਰ ਮੋਰਟਗੇਜ਼ ਮੁਕਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਤਾਂ ਕਿ ਫਿਰ ਬਾਕੀ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਮਾਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਹੱਥ ਸੁਖਾਲਾ ਰਹੇ। ਪਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਦਰਿੜ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਕੰਪਣੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਉਨ੍ਹਾਂ 6 ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ

ਡੀਪੇਜ਼ਿਟ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਫਿਰ ਪੀਅਰਲੈਸ ਵਿੰਡੋਜ਼ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਗਲ ਬਾਤ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਉਧਰ ਵਾਰਡ ਰੋਬਜ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਚਲ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇੰਧਰ ਡਬਲ ਗਲੇਜ਼ਿੰਗ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਅਸਥਮੇ ਨਾਲ ਤੰਗ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਪਰਕਾਸ਼ ਵੀ ਢਿੱਲੀ ਸੀ। ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਤਕੜੇ ਰਹੇ। ਡਬਲ ਗਲੇਜ਼ਿੰਗ ਹੋ ਗਈ, ਵਾਰਡ ਰੋਬ ਵੀ ਛਿੱਟ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰੋਂ ਪੇਂਟ ਕਰ ਲਿਆ। ਨਵਾਂ ਪੇਪਰ ਲਾ ਲਿਆ। ਵਧੀਆ ਕਾਰਪੈਟ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੈਚ ਕਰਦੇ ਵੈਲਵਟ ਦੇ ਨਵੇਂ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪਰਦੇ ਵੀ ਲੈ ਆਂਦੇ ਗਏ। ਇਟਾਲੀਅਨ ਫਰਨੀਚਰ, ਡਾਈਨਿੰਗ ਸੈਟ ਆਦਿ ਵੀ ਖਰੀਦਿਆ ਗਿਆ। ਘਰ ਵਿਚ ਜਿਉਂ ਹੀ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਚੀਜ਼ ਆਉਂਦੀ, ਪਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਚਿਹਰਾ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ। ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਘਰ ਦੇਖ ਕੇ ਆਨੰਦ ਆਉਂਦਾ। ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੁਹਜ ਸਵਾਦ ਤੇ ਰਸ਼ਕ ਵੀ। ਅਸੀਂ ਕਦੀ ਕਦੀ ਘਰ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਮਾ ਮਿਲਦਾ, ਦੋਨੋਂ ਬੈਠ ਕੇ ਡਰਿੰਕਸ ਲੈਂਦੇ, ਰੱਬ ਦਾ ਸ਼ੁਕਰ ਕਰਦੇ। ਮੈਂ ਵੀ ਸੋਚਦਾ, ਕੁਝ ਸਾਲ ਹੋਰ ਹਨ, ਫਿਰ ਸਟੇਟ ਪਿਨਸ਼ਨ ਵੀ ਹੋ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਉਸ਼ਮਾ ਹਾਈ ਸਕੂਲ ਦੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਮੁਕਾ ਲਵੇਗੀ। ਜੇ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਚਲੀ ਗਈ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਇਸਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਪਰਕਾਸ਼ ਵੇਚੇ ਫਲੈਟ ਦੀ ਰਕਮ ਫਿਕਸਡ ਡੀਪੋਜ਼ਿਟ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰਵਾ ਆਈ ਸੀ। ਸਾਲ ਦੇ ਸਾਲ ਪਿਛੋਂ ਇੰਡੀਆ ਜਾਇਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਉਸ ਰਕਮ ਦਾ ਸੂਦ ਲੈ ਕੇ ਸੈਰ ਸਪਾਟੇ ਕਰਿਆ ਕਰਾਂਗੇ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਕੁੱਲ ਮਨਾਲੀ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਉਧੇੜ ਬੁਣ ਕਰਦੇ ਭਵਿੱਖਤ ਬਾਰੇ ਕਈ ਨਕਸ਼ੇ ਉਲੀਕਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਉਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ, ਜਦੋਂ ਤੂੰ ਸੋਲਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਡਰਾਈਵਿੰਗ ਦਾ ਲਾਇਸੈਂਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਤੈਨੂੰ ਤੇਰੀ ਬਰਥ-ਡੇ ਤੇ ਨਵੀਂ ਕਾਰ ਪਰੈਜੈਂਟ ਵਿਚ ਦਿਆਂਗੇ। ਉਸ਼ਮਾ ਨੇ ਕਹਿਣਾ, ਡੈਡੀ, ਤੁਸੀਂ ਕਾਰ ਨੂੰ ਪੇਪਰ ਵਿਚ ਰੈਪ ਕਿਵੇਂ ਕਰੋਗੇ। ਮੈਂ ਕਹਿਣਾ, ਚਾਬੀ ਰੈਪ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਕਦੀ ਭਾਪਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਸਿਹਤ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ। ਕਦੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਆਪਣੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਨਰਿੰਦਰ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ ਕਿ ਜੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਤਵਿੰਦਰ ਨਾਲ ਫਿਰ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧ ਠੀਕ ਕਰ ਲਵੇ ਤਾਂ ਪਰਿਵਾਰ ਕਿੰਨਾ ਸੁਖੀ ਹੋ ਜਾਏ। ਕਦੀ ਘਰ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਫਿਕਰ, ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਖੁਸ਼ੀਆਂ, ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ, ਸਾਹਿਤਕ ਕਿਰਤਾਂ ਤੇ ਟਿਪਣੀਆਂ। ਕਦੀ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਗਾਰਡਨ ਵਿਚ ਕਿਆਰੀਆਂ ਬਣਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਕੋਈ ਵੇਲ ਰੁੱਖ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਦੀ ਅੰਦਰਲੇ ਪਲਾਂਟਾਂ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਨਾਲ ਧੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਗਾਰਡਨਿੰਗ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਸੀ ਅਤੇ ਘਰ ਦਾ ਆਲਾ ਦੁਆਲਾ ਸਾਫ਼ ਸੁਥਰਾ ਰੱਖਣ ਦਾ ਵੀ। ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਨਾਲੋਂ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਫਿਕਰ ਸੀ। ਚਰਨਜੀਤ ਪੁਰੇਵਾਲ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਇੱਕ ਦੇਸੀ ਡਾਕਟਰ ਕਿਯੂਮੀ ਦੇ ਵੀ ਭੇਜਿਆ। ਇਕ ਵਾਰ ਆਪ ਨਾਲ ਗਈ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਹਸਪਤਾਲ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਦੋ ਹਫ਼ਤੇ ਬਾਅਦ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਅਤੇ ਧਲਿੰਦਰ ਗਿਲ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਦਵਾਈ ਨਾਲ ਠੀਕ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮਾਰਚ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਚੈਕ ਅੱਪ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ। ਅਪਰੈਲ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਜਿਸ ਡਾਕਟਰ ਦਾ ਖਤ ਆਇਆ। ਉਹ ਡਾਕਟਰ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਮੰਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣੇ ਲੰਗ ਸਪੈਸ਼ਲਿਸਟ ਸਨ। ਦਸੰਬਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸਦੀ ਲੰਗ ਬਿਆਸਪੀ ਕੀਤੀ। ਉਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਇਸਨੂੰ ‘ਫਾਇਬਰੋਸਿਸ ਐਲਵੇਲਾਇਟਸ’ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਲਾ ਇਲਾਜ ਮਰਜ਼ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਮੈਡੀਕਲ ਸਾਇੰਸ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਇਲਾਜ ਅਜੇ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਲੰਗ ਬਿਆਸਪੀ ਉਹ ਇਸ ਲਈ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਕੱਢੇ ਨਤੀਜੇ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਲੈਣ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਥੇ ਇੱਕ ਹਿੰਦੋਸਤਾਨੀ ਡਾਕਟਰ ਵੀ ਸੀ ਜਿਸਨੇ ਇੱਕ ਦੇਸੀ ਨੁਸਖਾ ਵੀ ਦੱਸਿਆ। ਲੰਗ ਬਿਆਸਪੀ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਨੇ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਵਾਕਈ ਇਹੋ ਮਰਜ਼ ਹੈ। ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਦਵਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਸੈਕੰਡ ਉਪੀਨੀਅਨ ਲਈ ਇਕ ਹੋਰ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਵੀ। ਉਥੇ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ, ‘ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਦਸ਼ਾ ਬੜੀ ਚਿੰਤਾਜਨਕ ਹੈ। ਮਰੀਜ਼ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇੱਕ ਸਾਲ ਹੋਰ ਕੱਢੇਗਾ। ਦੂਸਰੀ ਦਵਾਈ ਵੀ ਕੋਈ ਯਕੀਨੀ ਨਹੀਂ, ਉਸਦੇ ਸਾਈਡ ਈਫੈਕਟ ਵੀ ਨੁਕਸਾਨ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨਾਲ ਬਚਾ ਹੋ ਜਾਏ। ਉਹ ਦੁਆਈ ਤੁਹਾਡੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਅਸੀਂ ਹਾਰਲੇ ਸਟ੍ਰੀਟ ਦੇ ਇੱਕ ਲੰਗ ਸਪੈਸ਼ਲਿਸਟ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਰਾਏ ਲਈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਡਾਕਟਰ ਹੀਊ ਨਹੀਂ ਇਲਾਜ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਉਸਦਾ ਇਲਾਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ “ਮਰਜ਼ ਬੜ੍ਹਤਾ ਗਿਆ ਯੂੰ ਯੂੰ ਦਵਾ ਕੀ”। ਮਹੀਨੇ ਪਿਛੋਂ ਪਾਣੀ ਰਾਹੀਂ ਇੱਕ ਇੰਜੈਕਸ਼ਨ ਦੇਣਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਨਾਲ ਖਾਣ ਲਈ ਗੋਲੀਆਂ। ਇਹ ਇੰਜੈਕਸ਼ਨ ਇੱਕ ਘੰਟਾ ਲੱਗਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਇਲਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਡਾਕਟਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਆਪ ਵੀ ਵੱਡਾ ਡਾਕਟਰ ਚੈਕ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਦੁਆਈ ਦੇ ਅਸਰ ਨਾਲ ਪਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕੁਝ ਫੁੱਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ। ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਮੂੰਹ, ਗੋਲ ਚੰਦ ਦੇ ਆਕਾਰ ਵਰਗਾ ਬਣਦਾ ਗਿਆ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਅਸੀਂ ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਬਲਰਾਮ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਮੰਗਵਾਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਮਈ ਵਿਚ ਉਸਨੂੰ ਵੀਜ਼ਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਦੋਨੋਂ ਸ਼ਾਇਦ 14 ਮਈ ਨੂੰ ਉਸਨੂੰ ਮਿੰਨੀ ਕੈਬ ਲੈ ਕੇ ਏਅਰਪੋਰਟ ਤੋਂ ਲੈਣ ਗਏ। ਉਸ ਦਿਨ ਉਸਦੀ ਤਬੀਅਤ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਫਲਾਈਟ ਸਵੇਰੇ 10.30 ਤੇ ਮਾਸਕੋ ਰਾਹੀਂ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਨ ਸੂਝਵਾਨ ਕੁੜੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ

ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਘਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਾਫੀ ਆਰਾਮ ਮਿਲਣ ਲੱਗਾ। ਅਪਰੈਲ ਦਾ ਇੰਜੈਕਸ਼ਨ ਤਾਂ ਕਾਫੀ ਸੁਖ ਸਬੀਲੀ ਨਾਲ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਮਈ ਦਾ ਇੰਜੈਕਸ਼ਨ ਇਕ ਹੋਰ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਦਿੱਤਾ। ਇੰਜੈਕਸ਼ਨ ਲੈਂਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਦਾ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਸੁੰਨ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਗਲਤ ਇੰਜੈਕਸ਼ਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਜਾਂ ਵਧੇਰੇ ਮਾਤਰਾ ਵਿਚ। ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਆ ਗਈ। ਅਸੀਂ ਫਿਰ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਉਸਨੇ ਫਿਰ ਚੈਕ ਅੱਪ ਕੀਤਾ। ਉਹੀ ਐਕਸਰੇ, ਉਹੀ ਖੂਨ ਦਾ ਟੈਸਟ। ਅਗਸਤ ਤੀਕਰ ਭਾਵੇਂ ਪਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਸਰੀਰ ਫੁੱਲਦਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਤੁਰੀ ਫਿਰਦੀ ਰਹੀ। ਉਸਦੇ ਸਾਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਉਹੀ ਰਹੇ। ਜੂਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਿਕਾ ਅਜੀਤ ਕੌਰ ਆਈ। ਅੱਠ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਪਰੋਫੈਸਰ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਢਿਲੋਂ ਚੰਡੀਗੜ੍ਹ ਤੋਂ ਆਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਣ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਿਚ ਸਥਾਨਕ ਦੋਸਤਾਂ ਮਿੱਤਰਾਂ ਅਤੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਦੀ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਅਮਰੀਕਾ ਤੋਂ ਆਏ ਡਾਕਟਰ ਨਛੱਤਰ ਬਰਾੜ ਅਤੇ ਆਰਟਿਸਟ ਅਵਤਾਰ ਪੰਜਲ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ। ਪਰਕਾਸ਼ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਮਹਿਮਾਨ ਨਿਵਾਜ਼ੀ ਉਸਦੇ ਸੁਭਾ ਦਾ ਅੰਗ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਇਸ ਸੁਭਾ ਦੇ ਸਦਕੇ ਹੀ ਇਸ ਘਰ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਜਗਤ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਮਹਾਨ ਹਸਤੀਆਂ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਮਹਿਫਲਾਂ ਜਮੀਆਂ। ਬਾਵਜੂਦ ਤਕਲੀਫ਼ ਦੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਖਾਣਾ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਆਪ ਵੀ ਪਕਾਈਆਂ। ਹਾਂ, ਪਾਰਟੀ ਵੇਲੇ ਆਪ ਇਕ ਸੋਫੇ ਤੇ ਬੈਠੀ ਰਹੀ, ਸ਼ਾਇਦ ਥਕਾਵਟ ਕਰਕੇ। ਉਸਨੇ ਆਦਰ ਭਰੀ ਮੁਸਕਾਨ ਨਾਲ ਸਭ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿਚ ਵੀ ਭਾਗ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ।

ਜੁਲਾਈ ਵਿਚ ਹੀ ਇੱਕ ਦਿਨ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਆਏ ਮੇਰੇ ਮਿੱਤਰ ਅਬਦੁਲ ਰਾਊਫ਼ ਮਲਿਕ ਅਤੇ ਹਬੀਬ ਜਾਲਬ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆ ਗਏ। ਅਸੀਂ ਲੀਮਿੰਗਟਨ ਸਪਾ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਇਥੇ ਸਾਡੇ ਘਰ ਹੀ ਠਹਿਰਨ, ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਮਿਲਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਆਪ ਚਲੇ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਡਾਕਟਰ ਬਲਵਿੰਦਰ (ਬੱਲ ਸਿੱਧੂ) ਦੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਬਰਥ-ਡੇ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ। (ਡਾਕਟਰ ਬੱਲ ਸਿੱਧੂ ਮੈਡੀਕਲ ਡਾਕਟਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੀਤ ਵੀ ਲਿਖਦੇ ਹਨ। ਆਪਦਾ ਲਿਖਿਆ ਗਾਣਾ ‘ਪਰ੍ਹੇ ਹੋ ਜਾ ਸੋਹਣੀਏਂ ਸਾਡੀ ਰੇਲ ਗੱਡੀ ਆਈ’ ਅੱਜ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਨੱਚਣ ਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ)। ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਪਰਸਿੱਧ ਗਵੱਈਆ ਮਲਕੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਬੱਲ ਸਿੱਧੂ ਦੇ ਆਪ ਕਲਾਕਾਰ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਕਲਾਕਾਰ ਵੀ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਏਲਜ਼ਬਰੀ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੀ ਲੇਖਕਾ ਅਤੇ ਕੌਂਟੀ ਕੌਂਸਲਰ ਗੁਰਬੰਸ ਗਿਲ ਵੀ ਆਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਹ ਸ਼ਰਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ। ਉਸਦਾ ਪਰਕਾਸ਼ ਨਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੇਲ ਜੋਲ ਸੀ (ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਤੀਸਰਾ ਵਿਆਹ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਭਰਾ ਨਰਿੰਦਰ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ)। ਉਹ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਆਪੋ ਵਿਚ ਗੱਲੀਂ ਰੁੱਝੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਰਾਗ ਰੰਗ ਦੀ ਮਹਿਫਲ ਵਿਚ ਮੈਂ ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਵੀ ਭਾਗ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ।

ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਆਇਆ, ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਜਗਜੀਤ ਸਿੰਘ (ਜਲਾਵਤਨ ਖ਼ਾਲਸਤਾਨ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ) ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਕਨਸਲਟ ਕੀਤਾ ਜਾਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਦੀ ਕਿਸੇ ਸਹੇਲੀ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਇਕ ਚੰਗੇ ਮੈਡੀਕਲ ਡਾਕਟਰ ਹੋਣ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਮੈਂ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਵੀ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਇਕ ਚੰਗੇ ਡਾਕਟਰ ਹਨ ਇਥੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਟਾਂਡਾ ਉਤਮੁੜ ਵਿਖੇ ਕਲਿਨਿਕ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਕਾਫੀ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਮੈਡੀਕਲ ਪਰੈਕਟਿਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਬਲਕਿ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ ਤੇ ਸਰਗਰਮ ਹਨ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸੀ ਵਿਚਾਰ ਧਾਰਾ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਨਹੀਂ ਹਾਂ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿਦ ਫੜ ਛੱਡੀ। ਚਰਨਜੀਤ ਅਤੇ ਤਰਸੇਮ ਪੁਰੇਵਾਲ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦਿਨ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਸਾਡੇ ਘਰ ਆ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੈਕ ਅੱਪ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਿਸਮ ਦੇ ਤੇਲਾਂ ਨਾਲ ਮਾਲਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਕੁਝ ਤੇਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਸਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਇਕ ਤੇਲ ਨਾਲ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਪੈਰਾਂ ਦੀਆਂ ਤਲੀਆਂ ਝੱਸਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਮਝਾਇਆ, ਆਪ ਇਕ ਪੈਰ ਦੀ ਤਲੀ ਝੱਸ ਕੇ ਦਸਿਆ। ਪਰਕਾਸ਼ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ। ਪਰ ਉਸਦੀ ਸਰੀਰਕ ਤਕਲੀਫ਼ ਦਿਨ ਬਦਿਨ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਅੱਗੇ ਅਸੀਂ ਬੱਸ ਤੇ ਵੀ ਹਸਪਤਾਲ ਚਲੇ ਜਾਂਦੇ ਸਾਂ। ਹੁਣ ਕਾਰ ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਹਸਪਤਾਲ ਵੀਲ ਚੇਅਰ ਲੈਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਤੁਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਸੀ।

ਅਗਸਤ ਵਿਚ ਊਸ਼ਮਾ ਦਾ ਬਾਰੂਵਾਂ ਜਨਮ ਦਿਨ ਸੀ। ਇਹ ਵੀ ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਖੂਬਸੂਰਤ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮਨਾਇਆ। ਦਿਨੇ ਘਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਗਾਰਡਨ ਵਿਚ ਊਸ਼ਮਾ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਬਹੁਤ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਨੇੜੇ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵੀ ਕਿਹੜੇ ਘੱਟ ਸਨ। ਕਾਫੀ ਰੌਣਕ ਰਹੀ। ਉਸ ਦਿਨ ਅਗਸਤ ਦੀ 24 ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਾਫੀ ਥੱਕ ਗਈ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ 29 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਲੀਮਿੰਗਟਨ ਸਪਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਬਲਬੀਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਗਿਲ ਹੁਰਾਂ ਦੀ ਬੇਟੀ ਰੇਨੂੰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਪਰਿਵਾਰਿਕ ਸਾਂਝ ਸੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਰੇਨੂੰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਆਉਣ ਦਾ ਵਾਅਦਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੇ ਅਸੀਂ ਬਰਮਿੰਘਮ ਅਤੇ ਵੁਲਵਰਹੈਂਪਟਨ ਸ਼ਰਨ ਲਈ ਦੋ ਲੜਕੇ ਵੀ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ। ਮੈਂ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਵੀ ਕਿ ਉਸਦੀ ਤਬੀਅਤ ਠੀਕ ਨਹੀਂ, ਉਸ ਲਈ ਸਫ਼ਰ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਰਾਦੇ ਤੇ ਕਾਇਮ ਰਹੀ ਅਤੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। 27

ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਘਰੋਂ ਮਿੰਨੀ ਕੈਬ ਲੈ ਕੇ ਸਾਊਥਾਲ ਬਰਾਡਵੇ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੋਟਲ ਕੋਲੋਂ ਭਾਰਤ ਕੋਚਿਜ਼ ਦੀ ਬੱਸ ਫੜੀ। ਸੁਰਜੀਤ ਬਾਜਵਾ ਅੱਗੇ ਲੀਮਿੰਗਟਨ ਸਪਾ ਬੱਸ ਸਟਾਪ ਤੇ ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਲੈ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਘਰ ਜਾਂਦਿਆਂ ਤੀਕਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਬੱਕ ਗਈ। ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਅਸੀਂ ਪਹੁੰਚ ਤੇ ਗਏ ਹਾਂ, ਪਰ ਤੁਹਾਡੇ ਘਰ ਅੱਜ ਨਹੀਂ ਆ ਹੋਣਾ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰ ਤੀਕਰ ਉਹ ਚੀਲੈਕਸ ਹੋ ਗਈ।

ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਓਲਡਬਰੀ ਗਏ। ਇਥੇ ਸੁਰਜੀਤ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਵੁਲਵਰਹੈਂਪਟਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਆ ਕੇ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਦੇਖ ਲੈਣ। ਉਹ ਮਾਵਾਂ ਧੀਆਂ ਆਈਆਂ ਪਰ ਲੜਕਾ ਨਾਲ ਨਾ ਆਇਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸਵਾਲ ਕੀਤੇ। ਮਾਂ ਨੇ ਪੁਛਿਆ, ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਗਰੇਜੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ? ਸਾਨੂੰ ਪੜ੍ਹੀ ਲਿਖੀ ਕੁੜੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਨ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਜੁਆਬ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ ਉਹ ਕਾਲਜ ਦੀ ਪੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਧੀਏ, ਮੈਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਦੱਸ। ਖੈਰ, ਉਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਾਂ ਲੈ ਕੇ ਚਲੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਬਰਮਿੰਘਮ ਤਪੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਕੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੜਕੇ ਪਰਮਜੀਤ ਨਾਲ ਵੀ ਸ਼ਰਨ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਰਾਹੀਂ ਗੱਲ ਬਾਤ ਚੱਲ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਬਾਰ ਦੇਖਣਾ ਅਤੇ ਸਿੱਧੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਆਣਾ ਸੀ। ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੜਕੀ ਦਾ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਓਲਡਬਰੀ ਹੀ ਛੱਡ ਗਏ। ਤਪੀਆ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਇਹ ਨੌਜਵਾਨ ਸਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਪਸੰਦ ਸੀ। ਉਹ ਪੜ੍ਹਾਈ ਵਜੋਂ ਪੀ ਐਚ. ਡੀ. ਸੀ। ਸ਼ਰਨ ਵੀ ਸਾਡਾ ਕਿਹਾ ਮੰਨੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਗੋਰੀ ਨਿਛੋਹ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਵੀ ਸਭ ਨੂੰ ਪਸੰਦ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਰਮਜੀਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨੀਂ ਸਾਊਥੈਂਪਟਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਵਿਚ ਪੋਸਟ ਡਾਕਟਰੇਟ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਭਰਾ ਬੰਬਈ ਦੇ ਬਾਲੀਵੁਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਨ। ਇੱਕ ਦੀ ਪਤਨੀ ਰੀਹਾਨਾ ਪਰਸਿੱਧ ਫਿਲਮੀ ਅਦਾਕਾਰਾ ਨਰਗਿਸ ਦੇ ਭਰਾ ਦੀ ਲੜਕੀ ਸੀ। ਇੱਕ ਭੈਣ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੁਨੀਲ ਦੱਤ ਦੀ ਭਤੀਜੀ ਨੂੰ ਵਿਆਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇੱਕ ਭਣਵਈਆ ਮੈਡੀਕਲ ਡਾਕਟਰ ਸੀ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਲੋਕ ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਅਤੇ ਸ਼ਰੀਫ਼ ਲੋਕ ਸਨ। ਸਵਰਗਵਾਸੀ ਪਿਤਾ ਇੰਡੀਆ ਵਿਚ ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ ਆਫੀਸਰ ਸਨ। ਸੁਰਜੀਤ ਬਾਜਵਾ, ਮੈਂ, ਉਸ਼ਮਾ ਤੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਬਰਮਿੰਘਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਗਏ। ਬਰਮਿੰਘਮ ਅਸੀਂ ਸੋਹੋ ਰੋਡ ਦੇ ਉਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘੇ। ਉਸ਼ਮਾ ਸੋਹੋ ਰੋਡ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਹ ਗਾਣਾ ਸੁਣ ਰਖਿਆ ਸੀ, 'ਸੋਹੋ ਰੋਡ ਉਤੇ ਤੈਨੂੰ ਲਭਦਾ ਫਿਰਾਂ, ਮੈਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੁੰਦਰਾਂ ਪਾ ਕੇ'। ਉਸਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸਾਇਦ ਉਥੇ ਮੁੰਦਰਾਂ ਵਾਲੇ ਮੁੰਡੇ ਤੁਰੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋਣਗੇ। ਉਹ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਨਹੀਂ ਪਏ, ਹਾਂ ਟੋਪਾਂ ਦੀਆਂ ਦੁਕਾਨਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ। ਪਰਮਜੀਤ ਕੇ ਘਰ ਕਾਰ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨੀਆਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਤੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਅਸੀਂ ਦੁਪਹਿਰ ਦੇ ਲੰਚ ਤੱਕ ਰਹੇ। ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਓਲਡਬਰੀ ਤੋਂ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਤੱਕ ਲੀਮਿੰਗਟਨ ਸਪਾ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਇਸ ਸਾਰੇ ਸਫਰ ਨੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਫਿਰ ਹੰਭਾ ਦਿੱਤਾ। ਉਹ ਆਉਂਦੀ ਸੋਫੇ ਤੇ ਲੇਟ ਗਈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਬਲਬੀਰ ਕੇ ਘਰ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਸੁਰਜੀਤ, ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ, ਉਸ਼ਮਾ ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੈਂ ਪਰਕਾਸ਼ ਕੋਲ ਘਰ ਰਿਹਾ। ਅਸੀਂ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮਾਨਸਿਕ ਤੌਰ ਤੇ ਚੀਲੈਕਸ ਹੋ ਸਕੇ। ਬਾਕੀ ਦੇ ਬੜੀ ਰਾਤ ਗਏ ਵਾਪਸ ਆਏ। ਪਰਕਾਸ਼ ਉਸ ਰਾਤ ਬੜੀ ਤੰਗ ਰਹੀ। ਉਸਨੂੰ ਖਾਂਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਬੇਚੈਨ ਕਰਦੀ ਰਹੀ। ਸ਼ਰਨ ਉਸਨੂੰ ਘੁੱਟਦੀ ਨਪਦੀ ਰਹੀ। ਸਵੇਰੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਦਿਨ ਸੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਤਿਆਰ ਹੋਈ, ਉਸਨੇ ਵਿਆਹ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ ਤੇ ਸਵਾਇਆ ਸੂਟ ਪਾਇਆ ਪਰ ਚੱਲਣ ਲੱਗਿਆਂ ਉਸਦੀ ਹਿੰਮਤ ਜੁਆਬ ਦੇ ਗਈ। ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮਿਲਣੀ ਤੇ ਜਾਓ। ਮੈਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦਿਓ, ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਨੂੰ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਲਾਵਾਂ ਫੇਰਿਆਂ ਵੇਲੇ ਆ ਕੇ ਲੈ ਜਾਏ। ਅਸੀਂ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਸਾਡਾ ਧਿਆਨ ਪਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਵਿਆਹ ਗੁਰਦਵਾਰੇ ਦੀ ਦੂਸਰੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਸੀ ਜਦੋਂ ਉਥੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੁਲਵਿੰਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਈ। ਉਸਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮੇਰਾ ਦਿਲ ਦਹਿਲ ਗਿਆ। ਉਸਦੇ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਰੰਗ ਬਦਲ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਉਤੇ ਮੁਰਦਹਾਣ ਛਾ ਗਈ ਹੈ। ਮੈਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਅਜਿਹਾ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਇਹ ਮੱਥਾ ਟੇਕਣ ਲੱਗੀ ਮੁੜਕੇ ਉਠੇ ਹੀ ਨਾ। ਪਰ ਉਹ ਸੰਭਲ ਗਈ, ਸੁਰਜੀਤ ਹੁਰਾਂ ਉਸਨੂੰ ਪੱਖੇ ਹੇਠ ਬਿਠਾਇਆ। ਖਿੜਕੀ ਖੋਲੀ, ਉਹ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ। ਸ਼ਗਨਾਂ ਵੇਲੇ ਉਹ ਉਠੀ, ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬੁਲਾਇਆ। ਅਸੀਂ ਇਕੱਠਿਆਂ ਨੇ ਜੋੜੀ (ਰੇਨੂੰ ਅਤੇ ਨਿੱਝਰ) ਨੂੰ ਅਸ਼ੀਰ ਬਾਦ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਗਨ ਪਾਇਆ। ਸ਼ਗਨ ਪਾ ਕੇ ਉਹ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਧ ਨਾਲ ਢੇ ਲਾ ਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਵਿਆਹੀ ਜੋੜੀ, ਬਲਬੀਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵੀ ਸਾਡੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਆਣ ਬੈਠੇ। ਉਥੇ ਹੀ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਤੇ ਵੀਡੀਓ ਲਈ ਸ਼ਾਟ ਲਏ। ਫਿਰ ਅਸੀਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪੌੜੀਆਂ ਉਤਰੇ, ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਹਾਲ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚੇ। ਉਦੋਂ ਤੀਕਰ ਉਹ ਫਿਰ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈ ਲਗਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਡਾਕਟਰ ਬਲਵਿੰਦਰ (ਬੱਲ ਸਿੱਧੂ) ਉਸਦੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਗੀਤਾਂ ਦੀ ਨਵੀਂ ਟੋਪ ਬਾਰੇ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਉਸ਼ਮਾ ਨੇ ਆ ਕੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੰਮ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਂਡੀ ਦਾ ਇਕ ਸ਼ਾਟ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤਾਂ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਬਲਵਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਉਹ ਆਪ ਬਣਾ ਕੇ ਆਂਟੀ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਵਾਤਾਵਰਨ ਨੇ, ਕੁਝ ਡਰਿੰਕ ਨੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਤ ਕੀਤਾ। ਰਾਜ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਵਾਰ ਗਿੱਧੇ

ਦੇ ਪਿਤ ਵਿਚ ਵੀ ਗੇੜਾ ਦੇ ਆਈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਉਸਦੇ ਨਰਿਤ ਦੀ ਅੰਤਲੀ ਝਲਕ ਸੀ। ਮੈਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੰਡਨ, ਆਪਣੀ ਡੀਊਟੀ ਤੇ ਜੋ ਰਾਤ ਦੇ 10.45 ਤੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਹੁੰਚਣਾ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਨੇਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕੋਚ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਸ ਲੰਡਨ ਆ ਗਿਆ। ਪਰਕਾਸ਼, ਉਸਮਾ ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਉਥੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ। ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਥੱਕ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਫ਼ਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਕਾਰ ਤੇ ਛੱਡ ਆਏਗਾ। ਰਾਤ ਫਿਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਔਖਿਆਂ ਕੱਢੀ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਸੁਰਜੀਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਇਥੇ ਸਥਾਨਕ ਹਸਪਤਾਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਊਥਾਲ ਘਰ ਪਹੁੰਚਾ ਆਵੇ। ਦਸ ਗਿਆਰਾਂ ਵਜੇ ਤੀਕਰ ਉਹ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਘਰ ਆ ਕੇ ਉਸਨੇ ਰਾਹਤ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ। ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਨੱਪਿਆ, ਘੁੱਟਿਆ ਅਤੇ ਰੀਲੈਕਸ ਹੋਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। ਫਿਰ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਸੰਪਰਕ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹਸਪਤਾਲ ਆ ਜਾਓ। ਉਥੇ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸਨੇ ਚੈਕ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਪਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਤੁਰਨਾ ਫਿਰਨਾ ਹੋਰ ਵੀ ਘਟ ਗਿਆ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਤੁਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਉਸਨੂੰ ਖਾਂਸੀ ਅਤੇ ਸਾਹ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਉਸਨੂੰ ਡਾਯੋਮੀਟਰੀ ਵਿਚ ਹੋਰਨਾਂ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਫਿਰ ਇੱਕ ਅਲੱਗ ਕਮਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਦੇਖ ਕੇ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਖੰਘਣ ਅਤੇ ਸਾਹ ਲੈਣ ਵਿਚ ਤਕਲੀਫ਼ ਵੇਲੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਆਵਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰੌਲੇ ਤੋਂ ਦੂਸਰੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਣ ਲਈ। ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਦਵਾਈ ਨਾਲ ਉਸਨੂੰ ਟੀ.ਬੀ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਪਰਕਾਸ਼ ਸਮਝਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਕੇਵਲ ਟੀ. ਬੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਕੋਈ ਇਲਾਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਇਆ ਬਲਕਿ ਮਰਜ਼ ਦੇ ਵੱਧ ਜਾਣ ਨਾਲ ਟੀ. ਬੀ ਵੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਹੋਰਨਾਂ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਟੀ. ਬੀ ਦੀ ਦਵਾਈ ਦਾ ਵਾਧਾ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸ਼ਾਇਦ ਉਸਨੂੰ ਸਾਰੇ ਦਿਨ ਵਿਚ 24 ਤੋਂ ਉਤੇ ਟੇਬਲਟਸ ਅਤੇ ਕੈਪਸੂਲ ਲੈਣੇ ਪੈ ਰਹੇ ਸਨ। ਸਤੰਬਰ ਦਾ ਕਾਫ਼ੀ ਹਿੱਸਾ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਜ਼ਰਿਆ। ਇਹ ਵਾਰਡ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸੀ। ਰੰਗ ਰੋਗਨ ਕਰਨ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਮਰੇ ਦਾ ਮਾਹੌਲ ਬੜਾ ਉਦਾਸ ਜਿਹਾ ਸੀ। ਡਾਯੋਮੀਟਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਲੰਘਦੀ ਸੈਂਟਰਲ ਲਾਈਨ ਦੀਆਂ ਲੰਘਦੀਆਂ ਟਰੇਨਾਂ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਪਰ ਕਮਰੇ ਦੀ ਖਿੜਕੀ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤਾਂ ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਾਰਡ ਦੀ ਕੰਧ ਹੀ ਨਜ਼ਰੀਂ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਲਗਦਾ ਸੀ, ਇਹ ਕਮਰੇ ਸਿਰਫ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਰੀਜ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਹਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਾਹਾਂ ਤੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗੁਲਦਸਤਿਆਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਸੀ। ਹਰ ਖ਼ਬਰ ਲੈਣ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਸੁਭ ਇਛਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਫੁੱਲ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ। ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਲੰਬੇ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਮਾਹੌਲ ਦੀ ਉਦਾਸੀ ਤੋਂ ਤੰਗ ਆ ਕੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਤੁਰਸ਼ੀ ਵੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੇ ਦੱਸਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਤ ਵਾਲੀਆਂ ਨਰਸਾਂ ਕੁਝ ਪਰਵਾਹ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਰੋਜ਼ ਹੀ ਟੈਸਟ ਲਈ ਬਲੱਡ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਆਪਣੇ ਫ਼ੇਫ਼ੜੇ, ਲੋੜੀਂਦੀ ਆਕਸੀਜਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਹੁੰਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਬਾਹਰੋਂ ਆਕਸੀਜਨ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾ ਵਧ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਸੀ। ਜਦੋਂ 14 ਅਕਤੂਬਰ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਪੱਕੀ ਹੋ ਗਈ। ਤਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋਈ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਡਾਕਟਰ ਢਾਲਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਦਸਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ 13 ਤਾਰੀਖ਼ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਆ ਸਕਣਗੇ। ਉਹ ਹੁਣ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਕਾਹਲੀ ਪੈ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਚਿੜ੍ਹ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ ਸੀ। ਉਸਦੀ ਖੁਰਾਕ ਵੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਡਾਕਟਰ ਉਸਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਫੂਡ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਏ, ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ‘ਕੈਂਟਕੀ ਫ਼ਰਾਈ ਚਿਕਨ ਖੁਆਓ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਤੰਗ ਆ ਗਈ ਹਾਂ, ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਫੂਡ ਖਾ ਕੇ’। ਮੈਂ ਸ਼ੈਪਹਰਡ ਬੁਸ਼ ਜਾ ਕੇ ਚਿਕਨ ਲੈ ਕੇ ਆਇਆ। ਮੇਰੇ ਵਾਪਸ ਆਉਣ ਤੱਕ ਡਾਕਟਰ ਬਲਵਿੰਦਰ ਵੀ ਆ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਤਿੰਨਾਂ ਨੇ ਚਿਕਨ ਖਾਧਾ। ਹਸਪਤਾਲ ਦੀ ਟਰਾਲੀ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਕੱਪ ਪੀਤਾ। ਫਿਰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਆਖੋ, ਮੈਨੂੰ ਘਰ ਭੇਜ ਦੇਣ। ਬਲਵਿੰਦਰ ਨੇ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਆਂਟੀ ਕਾਹਲੇ ਨਾ ਪਵੇ, ਡਾਕਟਰ ਜਦੋਂ ਆਪ ਜਾਣ ਲਈ ਕਹਿਣਗੇ, ਉਦੋਂ ਜਾਓ। ਬੀਮਾਰੀ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉਸ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਨਵੇਂ ਗੀਤਾਂ ਅਤੇ ਟੋਪਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਰਹੀ, ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਕਮਲਜੀਤ ਅਤੇ ਉਸਦੇ ਬੱਚੇ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛਦੀ ਰਹੀ। ਉਹ ਸ਼ਾਮ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤ ਭਰਪੂਰ ਲੰਘੀ।

19 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਉਸਦਾ ਬਰਥ-ਡੇ ਸੀ, ਉਹ ਉਸ ਦਿਨ 45 ਸਾਲ ਦੀ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਮਾ ਆਪਣੇ ਸਕੂਲ ਦੇ ਲੰਚ ਟਾਈਮ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਬਰਥ ਡੇ ਕਾਰਡ ਲੈ ਆਈ ਸੀ। ਪਰ ਪਰੈਜ਼ੈਂਟ ਖ਼ਰੀਦਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਐਕਟਨ ਟਾਊਨ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਲਈ ਫ਼ਰੇਮ ਕੀਤਾ ਮੈਸੇਜ ਖ਼ਰੀਦਿਆ। ਹਸਪਤਾਲ ਦੇ ਮੇਨ ਗੇਟ ਦੀ ਇੱਕ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦਾ ਗੁਲਦਸਤਾ ਲਿਆ। ਮੈਂ, ਉਸਮਾ ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਘਰ ਦੇ ਤਾਂ ਜੀ ਸਾਂ। ਉਸ ਨਾਲ ਜਾ ਹੈਪੀ ਬਰਥ-ਡੇ ਕੀਤਾ, ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਕੇਕ ਕਟਵਾਇਆ। ਕਾਫ਼ੀ ਸਮਾ ਉਸ ਕੋਲ ਬੈਠੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਜਿਸਟ੍ਰੇਸ਼ਨ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਵੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ।

“ਮੈਨੂੰ ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਦਿਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਡਾਕਟਰ ਸਿਰਫ਼ ਦਵਾਈਆਂ ਹੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਹ ਦਵਾਈਆਂ ਮੈਂ ਘਰ ਵੀ ਲੈ ਸਕਦੀ ਹਾਂ, ਕਿਉਂ ਨਾ ਘਰ ਚੱਲੀਏ” ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾ ਕੀਤਾ। ਉਸਦਾ ਜੀ ਕਾਹਲਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹ ਘਰ ਆਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਕਿ ਜੇ ਇਹੋ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇਣੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਘਰ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਡਾਕਟਰਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਾ ਕੀਤਾ। 25 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਦ ਮੈਂ ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਦੁਪਹਿਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਸਨੂੰ ਦੇਖਣ ਗਏ, ਤਾਂ ਉਹ ਘਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸੀ। ਕਰਿਸ਼ਨਾ ਜੁਤਲੇ ਉਥੇ ਬੈਠੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੋਹਣ ਨੂੰ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਕਾਰ ਲੈ ਕੇ ਆਵੇ। ਸਾਨੂੰ ਅੰਦਰ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਉਸਨੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਘਰ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਸ਼ਰਨ ਤੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ, ਪਰ ਮੇਰਾ ਚਿਹਰਾ ਗੰਭੀਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, ‘ਤੁਹਾਨੂੰ ਮੇਰਾ ਘਰ ਜਾਣਾ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ?’। ਮੈਂ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿ “ਤੇਰਾ ਘਰ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਪਸੰਦ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਤੂੰ ਤੁਰ ਕੇ ਕਾਰ ਤੱਕ ਚਲਦੀ”। ਮੈਂ ਡਾਕਟਰ ਨਾਲ ਗਲ ਕੀਤੀ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਇੱਛਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ। ਪਰ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਮਿਲੀ ਡਾਕਟਰ ਤੋਂ ਗੈਸ ਦੇ ਸਲੱਡਰਾਂ ਲਈ ਪਰਚੀ ਲੈ ਕੇ ਦੋ ਸਲੱਡਰ ਹਰ ਵੇਲੇ ਘਰ ਰਖਣੇ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਵੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਹੋਵੇ, ਮੈਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਨਾ। ਮੈਂ ਮੋਹਣ ਦੀ ਕਾਰ ਤੀਕਣ ਜਾਣ ਲਈ ਵੀਲ ਚੇਅਰ ਲੈ ਆਂਦੀ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬਿਠਾ ਕੇ ਘਰ ਲੈ ਆਏ। ਸ਼ਾਮ ਤੀਕਰ ਉਹ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਰਹੀ। ਪਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਆਪਣੇ ਬੈਡ ਰੂਮ ਵਿਚ ਜਾਣ ਲਈ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਨ ਲੱਗੀ। ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਗਿਆਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਵੀ ਪੌੜੀ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕਦੀ। ਕੁਦਰਤੀਂ ਉਸੀ ਸਮੇਂ ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਪਤਨੀ ਸਵਰਨਜੀਤ ਆ ਗਏ। ਉਹ ਹਸਪਤਾਲ ਉਸਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੈਣ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਉਥੋਂ ਘਰ ਗਈ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਘਰ ਆ ਗਏ। ਮੈਂ ਤੇ ਅਵਤਾਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਕੇ ਕੋਠੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਾਇਆ। ਹੁਣ ਉਸਦਾ ਹੇਠਾਂ ਆਉਣਾ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਹਰ ਖ਼ਬਰ ਲੈਣ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਉਤਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਦੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਮਿਲਦੀ।

ਪਰ ਛੇਤੀਂ ਹੀ ਉਸਨੂੰ ਇਸ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਘੁਟਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਸਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਡਿਸਟਰਿਕਟ ਨਰਸ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਹੇਠਾਂ ਰੱਖਣ ਲਈ ਇੱਕ ਕਮੋਡ ਭਿਜਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਕੌਂਸਲਰ ਰਣਜੀਤ ਧੀਰ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੌਂਸਿਲ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਛੋਟੇ ਕਮਰੇ ਅਤੇ ਟਾਇਲਟ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਸਦੀ ਨਕਲੋ ਹਰਕਤ ਘਟ ਗਈ ਹੈ। ਕੌਂਸਿਲ ਵਲੋਂ ਹੈਲਨ ਨੇ 14.11.90 ਨੂੰ ਫ਼ੋਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਦਿਨ ਆਵੇਗੀ। ਸਲੱਡਰ ਰਾਹੀਂ ਆਕਸੀਜਨ ਨੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਗਲਾ ਖੁਸ਼ਕ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਜਾ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇੱਕ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਸਾਇਡਨ ਬਣਾ ਲਓ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਹਵਾ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਆਵੇ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਵਾਰਡ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਦਿੱਤੀ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੇ ਉਹ ਕਈਆਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਆਪ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਵੀ ਬਣਾਈ। ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਤਰਾਂ ਵੀ ਠੀਕ ਨਾ ਬੈਠ ਸਕੀ।

ਸਤੰਬਰ ਦੇ ਅਖੀਰਲੇ ਹਫ਼ਤੇ ਤੋਂ ਹੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਖਾਣ ਦੀ ਮਿਕਦਾਰ ਬੜੀ ਘਟ ਗਈ ਸੀ। ਹਸਪਤਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਡੱਬੇ ਦੀ ਫੂਡ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਉਹ ਫਲ ਆਦਿ ਖਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਵੀ ਕਰਦੀ ਪਰ ਕੁਝ ਨਾ ਖਾ ਹੁੰਦਾ। ਐਵੇਂ ਥੋਹੜਾ ਜਿਹਾ ਖਾ ਕੇ ਹਟ ਜਾਂਦੀ। ਘਰ ਵੀ ਖਨੌੜਿਆਂ ਦਾ ਸੂਪ, ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰਾਂ ਦੀ ਪਤਲੀ ਖੁਰਾਕ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਨਿਸਫ਼ਲ। ਫਿਰ ਡੱਬੇ ਦੀ ਫੂਡ ਲਿਆਂਦੀ ਪਰ ਉਸਦੇ ਅੰਦਰ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਉਸਦੀ ਖਾਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਨ ਘਟਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਦੁਆਈਆਂ ਦੀ ਬਹੁ ਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਖੁਰਾਕ ਦੀ ਕਮੀ ਨਾਲ ਉਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਮਿਲਣ ਆਉਂਦੇ, ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਗਲ ਬਾਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਇਸੇ ਤਰਾਂ ਹੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਦਿਨ ਜੀਵਿਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕੇਗੀ।

ਡਾਕਟਰ ਨੇ 4 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਫਿਰ ਚੈਕ ਅਪ ਲਈ ਹਸਪਤਾਲ ਬੁਲਾਇਆ। ਟੈਸਟ ਲਈ ਬਲੱਡ ਲਿਆ। ਇਸ ਵਾਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਤੋਂ ਸਾਹ ਚੈਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਵਿਚ ਵੀ ਫੂਕ ਨਾ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਇਸ ਵਾਰ ਉਹ ਵਾਰੀ ਉਡੀਕਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਆਕਸੀਜਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਾ ਬੈਠ ਸਕੀ। ਉਸਨੇ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ, ਕਿ ਦੁਆਈਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਉਹ ਘਟਾ ਕੇ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ।

6,7 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਪਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਧਿਆਨ ਸ਼ਰਨ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਵੱਲ ਰਿਹਾ। ਉਹ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਥਾਂ ਤੇ ਵਧੀਆ ਪਾਰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਉਸ ਲਈ ਕਈ ਥਾਵਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਉਸਦੇ ਪਸੰਦ ਨਾ ਆਈਆਂ। ਮੈਂ ਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਇੱਕ ਦੋ ਦਿਨ ਹੋਰ ਘੁੰਮਦੇ ਰਹੇ। ਕਦੀ ਕੋਈ ਦੇਖ ਕਦੀ ਕੋਈ, ਅੰਤ ਇੱਕ ਹੋਟਲ ਪਸੰਦ ਆਇਆ। ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੇ ਜਦੋਂ ਆ ਕੇ ਦਸਿਆ ਕਿ ਭੈਣ ਜੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੜੀ ਖੁਸ਼ ਹੋਈ, ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਹੈ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਥੋਂ ਸ਼ਕਤੀ ਆ ਗਈ, ਸੁੰਦਰ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਹੋਟਲ ਦੇਖਿਆ। ਹਾਲ ਉਪਰਲੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਤੇ ਸੀ। ਉੱਤੇ ਨਾ ਜਾ ਸਕੀ। ਹੇਠਾਂ ਹੀ ਦੇਖ ਕੇ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾ ਲਿਆ, ਕਿ ਜਗਾਹ ਯੋਗ ਹੈ। ਪਰਸੰਨ ਹੋਈ ਕਿ ਸੋਹਣੀ ਥਾਂ ਮਿਲ ਗਈ ਹੈ। ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਪਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੀ ਲਿਸਟ ਬਣਵਾਉਂਦੀ ਰਹੀ।

ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤਾਂ ਦਿੰਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਤੂੰ ਕਿਹੜਾ ਸੂਟ ਪਾਉਣਾ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਦਸਦੀ ਰਹੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਡਰਿੰਕਸ ਲਿਆਉਣੀਆਂ ਹਨ।

9 ਅਤੇ 10 ਅਕਤੂਬਰ ਦਾ ਹਾਲ ਮੈਂ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਬਿਆਨ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। 10 ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਜਦੋਂ ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਗਿਆ, ਉਹ ਪੁਰਾਣੇ ਵਾਰਡ ਦੇ ਉਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਸੀ। ਮੈਂ ਜਦ ਉਥੋਂ ਵਾਪਸ ਘਰ ਆਉਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਕੱਲ੍ਹ ਨੂੰ ਉਸ ਲਈ ਦੋ ਸੁੰਦਰ ਨਾਇਟੀਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂ, ਕੁਝ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਨੋਟ ਕਰਵਾਈਆਂ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ‘ਮਾਰਕਸ ਐਂਡ ਸਪੈਂਸਰ’ ਸਟੋਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਵਾਂ, ਐਵੇਂ ਸਸਤਾ ਮਾਲ ਨਾ ਚੁੱਕ ਲਿਆਵਾਂ। ਮੈਂ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਦੁਪਹਿਰ ਵੇਲੇ ਚੀਜ਼ਾਂ ਖਰੀਦ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਆਇਆ। ਉਸਨੇ ਗਿਆਨੀ ਅਜਾਇਬ ਸਿੰਘ ਹੁਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਮਾਸਤ ਜੀ, ਮੈਨੂੰ ਤੁਸੀਂ ਹੱਥੀਂ ਲਿਆਏ ਸੀ, ਹੁਣ ਹੱਥੀਂ ਤੋਰ ਜਾਓ।

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਤਨੀ ਉਸਨੂੰ ਮਿਲਣ ਆਏ। ਕਾਫੀ ਫਲ ਫਰੂਟ ਲਿਆਏ। ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਇਹ ਵਾਪਸ ਲੈ ਜਾਓ, ਮੇਰਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾ ਬੜਾ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੈ।

5 ਨਵੰਬਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ਮੇਰਾ ਦਰਜ ਕੀਤਾ ਇਉਂ ਹੈ:-

“ਪਰਕਾਸ਼ ਨੂੰ ਗਿਆ ਤਿੰਨ ਹਫ਼ਤੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਲੰਬੇ ਸਫ਼ਰ ਤੇ ਗਈ ਹੈ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਇਸ ਰਾਹ ਤੇ ਗਿਆ ਕਦੀ ਕੋਈ ਵਾਪਸ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਜਿਸ ਘਰ ਨੂੰ ਉਸ ਬਣਾਇਆ, ਸੁਆਰਿਆ ਤੇ ਸ਼ਿਗਾਰਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਸੁੰਨਸਾਨ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੇ ਲਾਏ ਪੌਦੇ ਉਸਦੀ ਛੋਹ ਨੂੰ ਤਰਸ ਗਏ ਹਨ। 12 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਮੈਂ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਸਾਂ। ਉਸਨੇ ਉਸ ਦਿਨ ਨਰਸ ਨੂੰ ਕਹਿ ਕੇ ਬਾਥ ਲਿਆ ਸੀ, ਸੁੰਦਰ ਫੁਲਾਂ ਵਾਲੀ ਨਾਇਟੀ ਪਾਈ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਵਾਲ ਵਾਹੇ ਸਨ। ਉਸਨੇ ਮੇਰੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਡਾਕਟਰ ਤੁਹਾਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪ ਜਾ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਦੇ ਅੰਤ ਤੇ ਮਰੀਜ਼ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਦੱਸ ਕੇ ਆਈ ਸੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਹਸਬੈਂਡ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਉਧਰੋਂ ਵਿਹਲਾ ਹੋ ਕੇ ਆਇਆ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਲੈ ਗਿਆ। ਡਾਕਟਰ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਬਾਜ਼ੀ ਹਾਰ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਇਹ ਅੱਜ ਦੀ ਰਾਤ ਨਹੀਂ ਕੱਢੇਗੀ। ਮਿਸਟਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, ਸਾਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹੋ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਇਸਦਾ ਅੰਤ ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਸਾਹ ਦੇ ਮਰੀਜ਼ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰ ਆਖਰੀ ਸਾਹ ਲੈਣਾ ਵੀ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤੜਫਦਾ ਹੈ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਮੌਤ ਤਾਂ ਐਕਸੀਡੈਂਟ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਿੰਟਾਂ ਸਕਿੰਟਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਕੰਮ ਖਤਮ। ਸਾਨੂੰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ, ਕਿ ਕੋਈ ਦਵਾ ਕਾਰਗਰ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਮੈਂ ਵਾਪਸ ਪਰਕਾਸ਼ ਕੋਲ ਆਇਆ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਪੁੱਛਣ ਲੱਗੀ, ਕਿ ਡਾਕਟਰ ਕੀ ਕਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਤੇ ਹੱਥ ਮਾਰ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਮੰਜੇ ਤੇ ਢੇ ਲਾਕੇ ਬੈਠ ਗਈ। ਮੈਂ ਨਾਲ ਦੀ ਕੁਰਸੀ ਤੇ ਬੈਠ ਗਿਆ। ਉਹ ਮੈਨੂੰ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਸਦੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜਾਨ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸਦਾ ਹੱਥ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਹੀਂ ਇਹ ਤੇਰਾ ਵਹਿਮ ਹੈ, ਤੇਰੇ ਹੱਥ ਅਜੇ ਵੀ ਗਰਮ ਹਨ। ਤੂੰ ਮੇਰਾ ਹੱਥ ਘੁੰਟ। ਪਰ ਮੈਂ ਉਸ ਨਾਲ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਮਿਲਾ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਇਛਿਆਵਾਂ ਦੱਸ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਟੀ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਸੀ। “ਇਹ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲੋਂ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲ ਹੋਣੀ, ਇਸਨੂੰ ਕੈਨੇਡਾ ਲੈ ਜਾਇਓ, ਉਥੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਰਹੇਗੀ।” ਉਸਨੂੰ ਮੇਰੀ ਸਿਹਤ ਦਾ ਫ਼ਿਕਰ ਸੀ। “ਤੁਸੀਂ ਕੰਮ ਘੱਟ ਕਰਿਆ ਕਰੋ, ਤੁਹਾਡਾ ਮੈਂ ਬਹੁਤ ਖਰਚ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਸਾਂ। ਤੁਹਾਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਤੁਹਾਡਾ ਖਰਚ ਘੱਟ ਜਾਏਗਾ। ਆਪਣੀ ਸਿਹਤ ਠੀਕ ਰੱਖਣਾ। ਮੇਰੀ ਬੱਚੀ ਨੂੰ ਤੁਹਾਡੀ ਲੋੜ ਹੈ।” ਆਕਸੀਜਨ ਲੈ ਰਹੀ ਉਹ ਕਦੀ ਕਦੀ ਖੰਘ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੇਰਾ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰੋਂ ਕੰਬ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੇਬਸੀ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਵਸਤੂ ਮੇਰੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸਾਬੁਣ ਦੀ ਚਾਕੀ ਵਾਂਗ ਤਿਲਕ ਰਹੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਬੇਬਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਨਿਤਾਣੇ ਤੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਜਿਹੇ ਹੱਥਾਂ “ਹੁਣ ਤਿੰਨ ਵਜਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਉਸ਼ਮਾ ਸਕੂਲ ਤੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਤੁਸੀਂ ਉਸਨੂੰ ਜਾ ਕੇ ਸਕੂਲੋਂ ਲੈ ਕੇ ਆਵੋ। ਰਾਤ ਨੂੰ ਜੇ ਕੋਈ ਕਾਰ ਮਿਲੇ ਤੇ ਆਉਣਾ। ਨਹੀਂ ਤੇ ਬੱਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ। ਮੈਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਪਰ 14 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਸ਼ਰਨ ਦੀ ਮੈਰਿਜ਼ ਜ਼ਰੂਰ ਰਜਿਸਟਰਡ ਕਰਵਾ ਦੇਣੀ, ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਕੈਂਸਲ ਕਰ ਦੇਣੀ। ਮੈਂ ਭਾ ਜੀ (ਡਾਕਟਰ ਢਾਲਾ) ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਸੀ ਅੱਜ ਆ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਉਹ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਤਾਂ ਜਾਪਾਨ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਸਵੇਰੇ ਆਉਣਗੇ, ਜਦ ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਹੋਵਾਂਗੀ।” ਉਸਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਮੱਧਮ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਮੁੰਦ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। “ਮੈਨੂੰ ਆਰਾਮ ਕਰਨ ਦਿਓ” ਉਹ ਚੁੱਪ ਕਰ ਗਈ। ਮੈਂ ਉੱਠ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਵੱਲ ਗਿਆ। “ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਕੁਝ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ?” ਮੈਂ ਕਿਹਾ। ਮਿਸਟਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ, “ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਮਨ ਨਾਲ ਉਸਦਾ ਅੰਤਮ ਸਮਾ ਉਡੀਕਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਰੱਬ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਜੋ ਜੀਵਨ ਬਖ਼ਸ਼ ਸਕਣ। ਜੇ ਜੀਵਨ ਮਰਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਲਾਜ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪ ਕਿਉਂ ਮਰਨ? ਮੈਂ ਆਪ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਹਸਪਤਾਲ ਰਹਿ ਕੇ ਆਇਆ ਹਾਂ”। ਡਾਕਟਰ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਤਰਕ ਵੀ ਸੀ, ਹਮਦਰਦੀ

ਅਤੇ ਅਫਸੋਸ ਵੀ। ਮੈਂ ਘਰ ਪਰਤ ਆਇਆ। ਡਾਕਟਰ ਬਲਵਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ, ਅੰਕਲ, ਮੈਂ ਸਵੇਰੇ ਆਵਾਂਗਾ। ਉਸਨੇ ਹਸਪਤਾਲ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਕੇ ਪਤਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਪਲ ਵੀ ਸੈਡ ਨੀਊਜ਼ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਹੈ।

“ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਵੀ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ” ਮੈਂ ਮਨ ਵਿਚ ਸੋਚ ਰਿਹਾ ਸਾਂ। ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੈਂ ਕਾਰਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕੋਈ ਸਬੰਧ ਨਾ ਬਣਿਆ, (ਹੁਣ ਮੈਂ ਸੋਚਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਮੈਂ ਟੈਕਸੀ ਵੀ ਤੇ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਦੋਂ ਇਹ ਸੋਚ ਨਹੀਂ ਆਈ) ਮੈਂ ਹਸਪਤਾਲ ਨਾ ਜਾ ਸਕਿਆ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਨ ਨਾਲ ਗਲ ਸਾਂਝੀ ਕੀਤੀ। ਸਿਵਾਏ ਰੋਣ ਤੋਂ ਉਹ ਵੀ ਕੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਹਸਪਤਾਲ ਟੈਲੀਫੋਨ ਕਰਕੇ ਇਨਚਾਰਜ ਨਰਸ ਤੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ ਦਾ ਹਾਲ ਪੁੱਛਿਆ। ਉਸਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਸੌਂ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਹਾਡੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਤਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰਾਂਗੇ।

ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਲੰਮਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਮੇਰੀ ਅੱਖ ਲੱਗ ਗਈ। ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ। ਕਿ ਬੈਕ ਗਾਰਡਨ ਵੱਲ ਦੇ ਉਤਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਦੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚ ਦੀ ਅੰਦਰ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋ ਕੇ ਉਠਿਆ, ਦਵਾ ਦਵ ਲਾਈਟ ਜਗਾਈ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੋਈ ਪੰਛੀ ਸੀ ਜੋ ਫਿਰ ਖਿੜਕੀ ਵਿਚ ਦੀ ਉੜ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੈਂ ਸ਼ਰਨ ਨੂੰ ਆਵਾਜ਼ ਦਿੱਤੀ। ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚੋਂ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ। ਉਹ ਵੀ ਜਾਗਦੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਉਨ ਕੇ ਹੋਰ ਲਾਈਟਾਂ ਵੀ ਜਗਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਪਿਛਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਪਿਛਲੇ ਗਾਰਡਨ ਵਿਚ ਝਾਤ ਮਾਰੀ, ਕਿਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਹਰ ਚੀਜ਼ ਹਸਬੇ ਮਾਮੂਲ ਸੀ। ਇੰਨੇ ਚਿਰ ਨੂੰ ਬਾਹਰਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਘੰਟੀ ਵੱਜੀ। ਸ਼ਰਨ ਨੇ ਉਤਲੀ ਖਿੜਕੀ ਥਾਣੀਂ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਪੋਲੀਸ ਖੜੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਹੇਠਾਂ ਜਾ ਕੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪੁੱਛਿਆ, ਤੁਸੀਂ ਮਿਸਟਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਹੋ? ਮੇਰੇ ਹਾਂ ਕਹਿਣ ਤੇ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ, ਕਿ ਹਸਪਤਾਲ ਤੋਂ ਫੋਨ ਆਇਆ ਹੈ ਕਿ ਕਿ ਤੁਹਾਡੀ ਵਾਈਫ ਦੀ ਡੈਥ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੁਹਾਨੂੰ ਫੋਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਪਰ ਤੁਹਾਡਾ ਫੋਨ ਔਫ ਸੀ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਹੋਰ ਤਫਸੀਲ ਜਾਨਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਹਸਪਤਾਲ ਨੂੰ ਫੋਨ ਕਰ ਲਵੋ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਹੋ ਤਾਂ ਇੱਕ ਜਣਾ ਤੁਹਾਡੇ ਕੋਲ ਬੈਠ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੋ ਤਾਂ ਤੁਹਾਡੇ ਲਈ ਚਾਹ ਦਾ ਕੱਪ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ੁਕਰੀਆ, ਮੇਰੀ ਬੇਟੀ ਤੇ ਮੇਰੀ ਭਤੀਜੀ ਮੇਰੇ ਕੋਲ ਹਨ। ਤੁਹਾਡਾ ਸ਼ੁਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਧੰਨਵਾਦ। ਉਹ ਚਲੇ ਗਏ। ਮੇਰੀ ਨੀਂਦ ਉੜ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਮੈਂ ਤੇ ਸ਼ਰਨ ਹੇਠਾਂ ਲਾਂਜ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਬੈਠ ਗਏ। ਫੋਨ ਚੈਕ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਵਾਕਈ ਉਹ ਠੀਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹਸਪਤਾਲ ਡਾਇਲ ਕਰਕੇ ਦਰਿਆਫਤ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਵੱਜ ਕੇ ਕੁਝ ਮਿੰਟ ਤੇ ਉਸਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਹੁਣ ਆਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ। ਸਵੇਰੇ ਦਫਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਜੋੜੋ।

ਅਸੀਂ ਕੈਨੇਡਾ ਫੋਨ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ। ਟਾਈਮ ਦਾ ਫਰਕ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਥੇ ਅੱਜੇ ਸ਼ਾਮ ਹੀ ਸੀ। ਪਰ ਘਰ ਕੋਈ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਤੇ ਸਨ। ਡਾਕਟਰ ਢਾਲਾ ਅਤੇ ਰਣਜੀਤ ਹੁਰੀਂ ਕੈਨੇਡਾ ਤੋਂ ਇੰਗਲੈਂਡ ਆ ਰਹੇ ਕਿਸੇ ਜਹਾਜ਼ ਵਿਚ ਟੋਰੰਟੋ ਅਤੇ ਲੰਡਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਅਟਲਾਂਟਿਕ ਸਾਗਰ ਦੇ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਤੇ ਸਨ।

ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਵੇਰ ਹੋਈ। ਉਦਾਸ ਅਤੇ ਖਾਲੀ ਖਾਲੀ ਕਾਲੀ ਸਵੇਰ। ਉਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿ ਉਹ ਰਾਤ ਰਾਤ ਵਿਚ ਹੀ ਮਾਂ ਰਹਿਤ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਹ ਸਕੂਲ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਣ ਲੱਗੀ, ਤਾਂ ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਅੱਜ ਸਕੂਲ ਨਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦਸਿਆ, ਕਿ ਰਾਤ ਤੇਰੀ ਮਾਂ ਦੀ ਡੈਥ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਰੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਰਨ ਵੀ ਆ ਗਈ। ਉਹ ਵੀ ਰੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਮੈਂ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਵਾਉਣ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਮੇਰੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚੋਂ ਵੀ ਅੱਥਰੂ ਵਗ ਤੁਰੇ। ਉਸ਼ਮਾ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਸਕੂਲ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵੇਗੀ। ਮੈਂ ਵੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਘਰ ਰਹਿ ਕੇ ਹੋਰ ਉਦਾਸ ਹੋਵੇਗੀ ਉਥੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਨਾਲ ਦੁਖ ਸਾਂਝਾਂ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਵਿਰਚੀ ਰਹੇਗੀ। ਪਰ ਸਕੂਲ ਜਦੋਂ ਉਸਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਆਪਕਾਵਾਂ ਨੇ ਅਫਸੋਸ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਫਿਰ ਉਦਾਸ ਹੋ ਗਈ। ਸਾਡਾ ਲਿਖਾਰੀ ਮਿੱਤਰ ਸ਼ਿਵਚਰਨ ਗਿਲ ਜੋ ਉਸਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਟੀਚਰ ਵੀ ਸੀ, ਉਸਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਤਾਂ ਉਸਨੇ ਉਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੂੰ ਘਰ ਜਾਹ। ਉਸਨੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਅਫਸੋਸ ਦਾ ਫੋਨ ਕੀਤਾ। ਉਸ਼ਮਾ ਘਰ ਵਾਪਸ ਆ ਗਈ। ਉਸਦਾ ਮਾਮਾ ਨਰੰਜਣ ਅਤੇ ਮਾਮੀ ਰਣਜੀਤ ਸਵੇਰ ਦੀ ਫਲਾਈਟ ਵਿਚ ਆ ਗਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਆਇਆਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਪਰਕਾਸ਼ ਰਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਡੀਕਦੀ ਉਡੀਕਦੀ ਸਦਾ ਦੀ ਨੀਂਦ ਸੌਂ ਗਈ ਹੈ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਾਪਾਨ ਤੋਂ ਕਨੇਡਾ ਵਾਪਸ ਆਏ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਰਕਾਸ਼ ਕਹਿ ਰਹੀ ਸੀ, ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣਾ ਅਸੰਭਵ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਜਿੰਦਰ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਹਸਪਤਾਲ ਚਲੇ ਗਏ ਤਾਂ ਕਿ ਡੈਥ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਫੀਊਨਰਲ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੈਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਘਰ ਰਹਿਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਕੋਈ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਂਝ ਅਸੀਂ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਕਲ ਵਿਆਹ ਰਜਿਸਟਰਡ ਹੋਣ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਹੀ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੱਸੀ ਜਾਵੇ। ਡਾਕਟਰ ਨਰੰਜਣ ਅਤੇ ਰਾਜਿੰਦਰ ਹੁਰਾਂ ਨੇ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਦਸਿਆ। ਕਿ ਉਹ ਫੀਊਨਰਲ ਡਾਇਰੈਕਟਰ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਹੋ ਆਏ ਹਨ। 17 ਅਕਤੂਬਰ ਫੀਊਨਰਲ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਬਾਰੇ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਰਹੇ ਕਿ ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਲੰਚ ਕਿੱਥੇ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾਵੇ।

14 ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਸਾਰੇ ਸਵੇਰੇ 9.30 'ਤੇ ਈਲਿੰਗ ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਮੁੰਡੇ ਵਾਲੇ ਵੀ ਵਕਤ ਸਿਰ ਆ ਗਏ। ਕੋਈ ਪੰਜਾਹ ਸੱਠ ਵਿਅਕਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਦਿਲ ਦੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਅੰਦਰ ਨੱਪ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਚਿਹਰੇ ਦਾ ਪਰਭਾਵ ਦੇਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਸ਼ਰਨ ਨੇ ਵੀ ਦੁਲਹਨ ਵਾਲਾ ਲਿਬਾਸ ਪਹਿਨਿਆ। ਜੋ ਪਰਕਾਸ਼ ਨੇ ਉਸ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਹੰਝੂਆਂ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ। ਰਸਮ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਣ ਉਪ੍ਰੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਹੌਸਲੇ ਇੱਕ ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾਇਆ ਗਿਆ। ਖਾਣੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਥੇ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਮਿਰਤੂ ਬਾਰੇ ਸਭ ਨੂੰ ਦਸ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਸਿਵਾਏ ਅਫਸੋਸ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਕਰ ਵੀ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੀਊਨਰਲ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਬਾਰੇ ਵੀ ਸੂਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਲਾਂਜ ਵਿੱਚ ਨੀਤਾ ਨੇ ਚਿੱਟੀਆਂ ਚਾਦਰਾਂ ਵਿਛਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਅਫਸੋਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਉਣ ਲੱਗ ਪਏ। 15 ਅਤੇ 16 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਵੀਕਐਂਡ ਸੀ। ਜਿਸ ਜਿਸ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰੇ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਸਾਰੇ ਆਏ। ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਫ਼ੋਨ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ, ਤਾਰਾਂ ਆਇਆਂ, ਫਿਰ ਖ਼ਤ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ। ਇਹ ਸਾਨੂੰ ਮਾਨਸਿਕ ਬਲ ਬਖ਼ਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਸਨ। ਪਰ ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਅਮਲੀ ਤੌਰ ਤੇ ਅਣਹੋਂਦ ਨਾਲ ਜਿਹੜੇ ਮਸਲੇ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਨਜ਼ਿਠਣੇ ਪੈਣੇ ਸਨ। ਮੇਰੀ ਰਾਤ ਦੀ ਪੱਕੀ ਡੀਊਟੀ, ਦੋਹਾਂ ਕੁੜੀਆਂ ਦਾ ਘਰ ਵਿੱਚ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇਕੱਲੇ ਰਹਿਣਾ। ਹਾਲੇ ਤਾਂ ਸ਼ਰਨ ਹੈ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਮਿਲਵਰਤਣ ਨਾਲ ਬੋਹੜੀ ਬਹੁਤ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਕੰਮ ਚਲਦਾ ਜਾਏਗਾ, ਪਰ ਇਸਦੇ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ? ਇਹ ਸੁਆਲ ਬੜੇ ਅਹਿਮ ਸਨ।

ਫੀਊਨਰਲ ਕਰਵੇ ਚੌਥ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸੀ। ਇੱਕ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਨੇੜੇ ਦੀਆਂ ਇਸਤਰੀਆਂ (ਸੁਰਜੀਤ, ਰਾਜ, ਹਰਬੰਸ, ਚਰਨਜੀਤ, ਸੁਦੇਸ਼, ਨੀਤਾ, ਕਰਿਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਹੋਰ) ਪਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਬਾਡੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਵਾਉਣ ਅਤੇ ਕੱਪੜੇ ਪਵਾਉਣ ਗਈਆਂ। ਉਹ ਉਸ਼ਮਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਇਹ ਛੋਟੀ ਬੱਚੀ ਹੈ, ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਹੋਏਗੀ। ਪਰ ਉਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗੀ ਕਿ ਉਹ ਮੇਰੀ ਮਾਂ ਸੀ, ਮੈਂ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਜਾਵਾਂਗੀ। ਉਹ ਗਈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਜਿਗਰੇ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਵਿੱਚ ਭਾਗ ਲੈਂਦੀ ਰਹੀ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਫੀਊਨਰਲ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਬਾਡੀ ਘਰ ਆਈ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਅੰਤਿਮ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਲੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਕਰੈਮੇਟੋਰੀਅਮ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਕਾਫੀ ਵਕਤ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖਦਿਆਂ ਲੱਗ ਗਿਆ। ਫਿਰ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਾਡੀ ਲਿਜਾਈ ਗਈ। ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਅੰਤਿਮ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸਿਰੋਪਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਮੰਦਰ ਸੀ। ਉਥੇ ਵੀ ਮਾਤਮੀ ਗੱਡੀ ਰੁਕੀ, ਮੰਦਰ ਦੇ ਪੁਜਾਰੀ ਨੇ ਮੰਤਰ ਉਚਾਰੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕੀਤੀ। ਕਰੈਮੇਟੋਰੀਅਮ ਕਾਫੀ ਦੂਰ ਸੀ। ਉਥੇ ਜਾ ਕੇ ਫਿਰ ਭਾਈ ਜੀ ਨੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਸਰੀਰ ਅਗਨ ਭੇਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਵਲੋਂ ਆਏ ਮਾਤਮੀ ਫੁਲਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨੀ ਵੀ ਲਾਈ ਗਈ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਲੋਕ ਉਥੇ ਵੀ ਰਹੇ।

ਵਾਪਸੀ ਤੇ ਸਾਊਥਾਲ ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਦੇ ਪਾਰਕ ਐਵਨਿਊ ਵਾਲੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਕ ਸਭਾ ਸੀ। ਕੀਰਤਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਰਸੇਮ ਪੁਰੇਵਾਲ, ਤਰਸੇਮ ਨੀਲਗਿਰੀ, ਸਾਥੀ ਲੁਧਿਆਨਵੀ, ਅਵਤਾਰ ਜੰਡਿਆਲਵੀ, ਹਰਜੀਤ ਦੌਧਰੀਆ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਨੇਹੀਆਂ ਨੇ ਮਿਰਤਕਾ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਅਰਪਨ ਕੀਤੀ। ਮੈਂ ਸਭ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕੀਤਾ। ਆਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਅਰਦਾਸ ਉਪ੍ਰੰਤ ਭੋਗ ਪਿਆ ਅਤੇ ਲੰਗਰ ਵਰਤਾਇਆ ਗਿਆ। ਘਰ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਿਆਂ ਆਪਣੀ ਇਕੱਲਤਾ ਦਾ ਇਹਸਾਸ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸੋਚਾਂ ਦਾ ਵੀ।

ਇਹ ਇੱਕ ਭਰਿਆ ਭਰਾਇਆ ਘਰ ਹੈ। ਪਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਕੱਪੜੇ ਹਨ, ਉਸਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਨਿੱਜੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਐਡਾ ਵੱਡਾ ਘਰ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਕੀ ਬਣੇਗਾ? ਇਹ ਇਟਾਲੀਅਨ ਫ਼ਰਨੀਚਰ, ਇਹ ਜਰਮਨ ਅਤੇ ਹਾਲੈਂਡ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਕਰਾਕਰੀ, ਇਹ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਮੰਗਾਈਆਂ ਬੈਡ ਸ਼ੀਟਾਂ ਤੇ ਪਲੱਛ ਦੀਆਂ ਰਜ਼ਾਈਆਂ। ਇਹ ਤਾਂ ਸਭ ਉਸਦੇ ਸ਼ੌਕ ਸਨ। ਉਸਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਉਸ਼ਮਾ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ। ਇੱਕ ਅਹਿਮ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ। ਇਹ ਅਜੇ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਹੈ, ਉਮਰ ਦੀ ਅੱਤ ਨਾਜ਼ਕ ਅਵਸਥਾ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਸੋਚਾਂ ਨੇ ਮੇਰੇ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵਲਗਣ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ।

ਹਫ਼ਤਾ ਭਰ ਦਿਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਆਵਾਜਾਈ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਨਾ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ। ਪਰ ਜਿਉਂ ਹੀ ਸੌਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਬੈਡ ਰੂਮ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦਾ, ਪ੍ਰਸ਼ੰਨ ਦੁਆਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਫੀਊਨਰਲ ਤੀਕਰ ਤਾਂ ਰੋਟੀ ਵੀ ਮਿੱਤਰ ਪਿਆਰਿਆਂ ਦੇ ਘਰੋਂ ਆਉਂਦੀ ਰਹੀ। ਨਰੰਜਣ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਵੀ ਉਥੇ ਰਹੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਖ਼ਿਲਾ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਣ ਲੱਗਾ। ਦਫ਼ਤਰੋਂ ਮਿਲੀ ਛੁੱਟੀ ਵੀ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈ। ਨਵੇਂ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਨਵੇਂ ਤਕਾਜ਼ੇ ਨਵੇਂ ਮਾਰਗ ਤੇ ਚਲਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਲੱਗੇ।

ਰਿਪੋਰਟ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਮੰਚ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਨਫਰੰਸ

ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਮੰਚ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਪੈਂਤੀ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮਰਪਤ, 27, 28 ਜੂਨ 09 ਨੂੰ ਨਿਊਟਨ ਰੀਕਰੀਏਸ਼ਨ ਸੈਂਟਰ ਹਾਲ ਸਰੀ ਵਿਚ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਾਰਵਾਈ ਗਈ।

ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਸਨਿਚਰਵਾਰ 27 ਜੂਨ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ 9:30 ਵਜੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਕਾਨਫਰੰਸ ਲਈ ਰਜਿਸਟਰ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਇਕ ਸੋਵੀਨਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸੋਵੀਨਾਰ ਵਿਚ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਪਰਚੇ, ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਮੰਤਵ, ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਮੰਚ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਤੇ ਉਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਪਾਂਸਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਹੈ।

10 ਵਜੇ ਮੰਚ ਦੇ ਕੁਆਰਡੀਨੇਟਰ, ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੇਖਾ ਨੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿਚ ਭਾਗ ਲੈਣ ਆਏ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਿਆਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਮੰਚ ਦੇ ਬਾਨੀ ਮੈਂਬਰ ਗੁਰਚਰਨ ਰਾਮਪੁਰੀ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਆਗਾਜ਼ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਮੰਚ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੇ ਇਤਹਾਸ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਸਰੋਤਿਆਂ ਨਾਲ ਸਾਂਝੀ ਕਰਕੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕੁਆਰਡੀਨੇਟਰ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੂੰ ਸਟੇਜ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ।

ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਰਵਾਉਣ ਦੇ ਮੰਤਵ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਕੇ ਡਾ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਦੀ ਸੰਚਾਲਨਾ ਕਰਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ। ਪਹਿਲਾ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਦਾ, ‘ਕਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ’ ਸੀ। ਇਸ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਪਰਧਾਨਗੀ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਡਾ. ਦੀਪਕ ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਨੇ ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਲਿਖੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਗੱਲ ਕਰਦਿਆਂ ਅਜੋਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾ ਰਹੇ ਕਨੇਡੀਅਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕੀਤਾ। ਉਹਨਾਂ ਕਨੇਡੀਅਨ ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਹਾਣ ਦਾ ਕਿਹਾ। ਇਸ ਖੋਜ-ਪੱਤਰ ਉਪਰ ਭਰਪੂਰ ਬਹਿਸ ਹੋਈ। ਸੋਹਣ ਪੂਨੀ ਨੇ ਗਦਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚੋਂ ਰਹਿ ਗਏ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਵੱਲ ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦੁਆਇਆ।

ਅਗਲਾ ਸੈਸ਼ਨ ‘ਕਨੇਡਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਸਾਹਿਤ’ ਬਾਰੇ ਸੀ। ਇਸ ਉਪਰ ਵਿਚਾਰ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਬਣੀ ਪੈਨਲ ਵਿੱਚ ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ ਅਤੇ ਫੋਜ਼ੀਆ ਮਨਾਨ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਪ੍ਰਿੰ. ਸੁਰਿੰਦਰਪਾਲ ਕੌਰ ਬਰਾੜ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੈਨਲ ਵਿੱਚ ਕਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚ ਔਰਤ ਲੇਖਕਾਵਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਏ ਜਾ ਰਹੇ ਯੋਗਦਾਨ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਔਰਤ ਲੇਖਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਦਰਪੇਸ਼ ਕੁਝ ਮਸਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਲੰਚ ਬ੍ਰੇਕ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਨੇ ‘ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਵੈਪਛਾਣ’ ਉਪਰ ਪਰਚਾ ਪੜ੍ਹਿਆ। ਇਸ ਸੈਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਨ ਸਿਅਟਲ ਤੋਂ ਆਏ ਕਵੀ ਡਾ. ਪਰੇਮ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸਨ ਕਹਾਣੀਕਾਰ ਅਮਰਜੀਤ ਚਾਹਲ। ਇਸ ਪੇਪਰ ਵਿੱਚ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਕ ਲੇਖਕ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਹੀ ਸਵੈਪਛਾਣ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਕਿੰਨਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਲੇਖਕ ਦੀ ਸਵੈਪਛਾਣ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਭਾਈਚਾਰੇ ਵੱਲੋਂ ਬਣੀ ਆਪਣੀ ‘ਪਛਾਣ’ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਪਛਾਣ ਲੇਖਕ ਲਈ ਸੁਖਾਵੀਂ, ਮਾਰੂ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਵੈਪਛਾਣ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਫੇਰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।”

ਅਗਲਾ ਪਰਚਾ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਦਾ ਸੀ, ‘ਵੈਬ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਸਾਰ’। ਇਸ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਡਾ. ਗਰੁਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਬਲਰਾਜ ਚੀਮਾ ਨੇ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸਨ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ। ਇਸ ਖੋਜ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਅਜੋਕੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਵੈਬ ਦੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ “ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮੱਗਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨਾ ਅਤੇ ਵਿਤਰਨ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੈਬ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਾਧਿਅਮ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਏਗਾ। ਪੰਜਾਬੀ ਜਗਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਕਨੀਕੀ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪੱਖਾਂ ਬਾਰੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਤਕਨੀਕੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਪਸਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕੀਏ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਬਣਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਸਕੀਏ।”

ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਸ਼ਾਮ ਦੇ ਸਾਢੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ। ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਮੰਡਲ ਵਿਚ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੀਰਤ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੀਰ, ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਅਤੇ ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੰਬੋਜ ਸਮੇਭਤ ਸਨ। ਮੰਚ ਸੰਚਾਲਨ ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੈਂਤੀ ਕੁ ਦੇ ਕਰੀਬ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਭਾਗ ਲਿਆ। ਇਹ ਖਾਸ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਬਾਹਰੋਂ ਆਏ ਕਵੀਆਂ

ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਮਾਂ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਗ਼ਜ਼ਲਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਮਾ: ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਵਿਸ਼ਰੀ ਅਤੇ ਤ੍ਰੈਲੋਚਨ ਸੈਂਬੰਧੀ ਦੀ ਸਾਂਗ ਨੇ ਖੂਬ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਿਆ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਪਰਚਾ ਡਾ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਸੀ, ‘ਅਮ੍ਰੀਕਾ ਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ’। ਇਸ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਕ ਸਨ ਡਾ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ। ਆਪਣੇ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਡਾ: ਸਿੱਧੂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲਿਖੀ ਜਾ ਰਹੀ ਗ਼ਜ਼ਲ ਅਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ ਕੀਤਾ। ਡਾ: ਸਿੱਧੂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ “ਅਮਰੀਕਨ ਕਵੀ ਦੇਸੀ-ਵਿਦੇਸੀ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਦੋ ਪੈਰ ਅੱਗੇ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ”।

ਅਗਲਾ ਪਰਚਾ ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਦਾ ‘ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਾਨਤਾ’ ਸੀ। ਇਸ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਯੂ.ਬੀ.ਸੀ. ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਸਟੀਡੀਜ਼ ਦੀ ਚੇਅਰ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਡਾ. ਐਨ. ਮਰਫੀ ਨੇ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨਾ ਕੀਤੀ ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ ਨੇ। ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਨੇ ਦਲੀਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੇ ਫਰਾਂਸਿਸੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਨੇਡੀਅਨ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਤੌਰ ‘ਤੇ ਮਾਨਤਾ ਦੇਣੀ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ! ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇਣ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ, “ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਹੈ ਕਿ ਕਨੇਡਾ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੀਤੀ ਜਿਸ ਕਦਰ ਦੂਜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਗੈਰ ਸਮਝਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਨੰਗਾ ਚਿੱਟਾ ਭਾਸ਼ਾਈ ਵਿਤਕਰਾ (ਲਿੰਗਵਿਸ਼ਿਜ਼ਮ) ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ੀਚਾਰੇ ਦੀ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪੱਖੋਂ ਸਥਿਤੀ ਵਧੀਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਵਰਤ ਕੇ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਕਨੇਡੀਅਨ ਬੋਲੀ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿਵਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।” ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਭਰਪੂਰ ਬਹਿਸ ਹੋਈ। ਬਹੁਤੇ ਬੁਲਾਰੇ ਇਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਚੌਵੀ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਬੋਲੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਮਿਲਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਲੰਚ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ‘ਅਜੋਕੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ’ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਪੈਨਲ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਪੈਨਲ ਵਿੱਚ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ, ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਆਰਟਿਸਟ ਨੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ। ਮੰਚ ਸੰਚਾਲਕ ਸਨ ਡਾ. ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ। ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਨਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਸਰੋਤਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਰੱਖੇ।

ਅਖੀਰਲੇ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬਹੁਤੇ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਕਾਨਫਰੰਸ ਬਹੁਤ ਸਫਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜੋਕੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਹਰ ਸਾਲ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਬੁਲਾਰਿਆਂ ਨੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਉਣਤਾਈਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਵਲੋਂ ਉਠਾਏ ਗਏ ਕਈ ਨੁਕਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਮੰਚ ਵਲੋਂ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵਧੀਆ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਈ ਹੋਣਗੇ।

ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਅਤੇ ਚਮਕੌਰ ਸਿੰਘ ਸੇਖੋਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਰਸ ਦੀ ਕਵਿਸ਼ਰੀ ‘ਜਗ ਜੰਕਸ਼ਨ ਰੇਲਾਂ ਦਾ, ਗੱਡੀ ਇਕ ਇਕ ਜਾਵੇ’ ਸੁਣਾਈ ਅਤੇ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਗਰੇਟਰ ਵੈਨਕੂਵਰ ਦੇ ਲੇਖਕਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਬੀ. ਸੀ. ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਹਿਰਾਂ, ਕੈਮਲੂਪਸ ਤੋਂ ਡਾ. ਸੁਰਿੰਦਰ ਪੰਜਲ, ਵਰਨਨ ਤੋਂ ਪਾਲ ਢਿੱਲੋਂ ਅਤੇ ਕਲੋਨਾ ਤੋਂ ਡਾ. ਪਰਮਜੀਤ ਗਿੱਲ; ਕੈਲੇਫੋਰਨੀਆ ਤੋਂ ਡਾ. ਗੁਰਮੇਲ ਸਿੱਧੂ, ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੀਰਤ, ਸੁਖਵਿੰਦਰ ਕੰਬੋਜ ਅਤੇ ਕਰਮ ਸਿੰਘ; ਸਿਆਟਲ ਤੋਂ ਡਾ. ਪਰੇਮ ਕੁਮਾਰ; ਕੈਲਗਰੀ ਤੋਂ ਇਕਬਾਲ ਖਾਨ, ਕੇਸਰ ਸਿੰਘ ਨੀਰ, ਮੁਹਿੰਦਰਪਾਲ, ਹਰਬੰਸ ਬੁੱਟਰ, ਤ੍ਰੈਲੋਚਨ ਸੈਂਬੰਧੀ, ਮਾ. ਬਚਿੱਤਰ ਸਿੰਘ, ਹਰੀਪਾਲ, ਸੁਖਪਾਲ ਪਰਮਾਰ ਅਤੇ ਭੋਲਾ ਸਿੰਘ ਸੰਘੇੜਾ; ਟੁਰਾਂਟੋ ਤੋਂ ਇਕਬਾਲ ਰਾਮੂਵਾਲੀਆ ਤੇ ਬਲਰਾਜ ਚੀਮਾ ਅਤੇ ਇੰਡੀਆ ਤੋਂ ਡਾ. ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ, ਡਾ. ਦੀਪਕ ਮਨਮੋਹਣ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਭਗਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਡਾ. ਗੁਰਪ੍ਰੀਤ ਸਿੰਘ ਲੇਹਲ ਅਤੇ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਨੇ ਸ਼ਿਰਕਤ ਕੀਤੀ।

ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਾਲੰਟੀਅਰਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਇਆ: ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਲਈ ਨਦੀਮ ਪਰਮਾਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਮਾਨ; ਖਾਣੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਲ ਬਿਨਿੰਗ, ਪਾਲ ਢਿੱਲੋਂ ਅਤੇ ਨਵਰੀਤ ਸੇਖਾ; ਫੋਟੋਗਰਾਫੀ ਲਈ ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸੇਖਾ ਅਤੇ ਨਵਦੀਪ ਸਿੱਧੂ ਅਤੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਡਿਨਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਦਰਸ਼ਨ ਮਾਨ ਅਤੇ ਦਵਿੰਦਰ ਪੁਨੀਆ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਲੇਖਕ ਮੰਚ ਉਹਨਾਂ ਸਭ ਮੀਡੀਆ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣ ਲਈ ਮੰਚ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਸਪਾਂਸਰਾਂ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੈ ਜਿਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਨਫਰੰਸ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਾਇਕ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ। (ਡਾ. ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੇਖਾ, ਕੁਆਰਡੀਨੇਟਰ)

ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਸਦੀਆਂ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ: (ਫੋਟੋਗ੍ਰਾਫੀ- ਹਰਪ੍ਰੀਤ ਸੇਖਾ)

ਕਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਲੇਖਾ ਜੋਖਾ: ਡਾ: ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ (ਸੰਚਾਲਕ), ਡਾ: ਦਰਸ਼ਨ ਗਿੱਲ (ਪੇਪਰ ਲੇਖਕ), ਡਾ: ਦੀਪਕ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਡਾ: ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ (ਪ੍ਰਧਾਨ)

ਵੈੱਬ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਪਸਾਰ: ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ (ਸੰਚਾਲਕ), ਸੁਖਵੰਤ ਹੁੰਦਲ (ਪੇਪਰ ਲੇਖਕ) ਡਾ: ਗੁਰਪਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਧੂ ਅਤੇ ਬਲਰਾਜ ਚੀਮਾ (ਪ੍ਰਧਾਨ)

ਕਨੇਡੀਅਨ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਰੀ ਸਾਹਿਤ: ਪ੍ਰਿ: ਸੁਰਿੰਦਰ ਕੌਰ ਬਰਾੜ (ਸੰਚਾਲਕ), ਪੈਨਲ ਮੈਂਬਰ: ਸੁਰਜੀਤ ਕਲਸੀ, ਇੰਦਰਜੀਤ ਕੌਰ ਸਿੱਧੂ ਅਤੇ ਫੌਜੀਆ ਮਨਾਨ

ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸਰਵੇਖਣ: ਡਾ: ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ (ਸੰਚਾਲਕ), ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੀਰਤ (ਟਿੱਪਣੀਕਾਰ) ਡਾ: ਗੁਰੂਮੇਲ ਸਿੱਧੂ (ਪੇਪਰ ਲੇਖਕ) ਅਤੇ ਜੋਗਿੰਦਰ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ (ਪ੍ਰਧਾਨ)

ਲੇਖਕ ਅਤੇ ਸਵੈਪਛਾਣ: ਅਮਰਜੀਤ ਚਾਹਲ (ਸੰਚਾਲਕ), ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ (ਪੇਪਰ ਲੇਖਕ) ਡਾ: ਪ੍ਰੇਮ ਕੁਮਾਰ ਅਤੇ ਸੁਰਿੰਦਰ ਸੀਰਤ (ਪ੍ਰਧਾਨ)

ਕਨੇਡਾ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਮਾਨਤਾ: ਹਰਬੰਸ ਢਿੱਲੋਂ (ਟਿੱਪਣੀਕਾਰ) ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ (ਪੇਪਰ ਲੇਖਕ), ਡਾ: ਐਨ ਮਰਫੀ (ਪ੍ਰਧਾਨ)

ਅਜੋਕੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲਿਖਣ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ - ਪੈਨਲ ਮੈਂਬਰ ਅਜਮੇਰ ਰੋਡੇ, ਇਕਬਾਲ ਰਾਮਵਾਲੀਆ, ਡਾ: ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਆਰਟਿਸਟ

ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਸਮੇਂ

ਕਾਨਫਰੰਸ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਪਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਸੁਣ ਰਹੇ ਸ਼੍ਰੋਤ

ਕਾਨਫਰੰਸ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਸਤੀਸ਼ ਗੁਲਾਟੀ ਵਲੋਂ ਲਾਇਆ ਪੁਸਤਕ ਮੇਲਾ

ਰਜਿਸਟਰੇਸ਼ਨ ਟੇਬਲ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ: ਨਦੀਮ ਪਰਮਾਰ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਸਿੰਘ ਸੇਖਾ

ਰਾਤ ਦੇ ਕਵੀ ਦਰਬਾਰ ਅਤੇ ਡਿਨਰ ਸਮੇਂ

ਏਥੀਇਸਟਕਾਰਟੂਨਜ਼.ਕਾਮ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ - ਸਾਧੂ ਬਿਨਿੰਗ